

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

Качур Катерина Леонідівна

УДК 141.7:392.3

**ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В СУЧАСНІЙ СІМ'Ї:
ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ**

09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник:

Розова Тамара Вікторівна,

доктор філософських наук, професор

Київ – 2016

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА	12
1.1. Визначення категоріального апарату дисертаційної роботи	12
1.2. Аналіз джерельної бази дослідження феномену сім'ї	21
1.3. Культурно-антропологічні засади сімейних традицій – теоретичне підґрунтя сім'ї як соціокультурного явища	42
Висновки до першого розділу	53
РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРИЧИН ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ СІМ'Ї	55
2.1. Сім'я в ситуації постмодерну: місце гендерної проблематики та проблематики статі в сучасну епоху	55
2.2. Новий проект жіноцтва: вплив феміністичної ідеології та сексуальної революції на формування нового статусу жінки	65
2.3. Парадигмальні зміни в проблематиці батьківства і материнства	73
Висновки до другого розділу	84
РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕКОНСТРУКЦІЇ СІМ'Ї В СУЧАСНОМУ СВІТІ	86
3.1. Загальна характеристика сучасної сім'ї	86
3.2. Розгляд нових форм сімейної організації	92
3.3. Специфіка сучасної української сім'ї	130
Висновки до третього розділу	170
ВИСНОВКИ	172
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	

Актуальність теми. Сучасний світ є рухливим і плідним на трансформації та виникнення нових ідеологічних конструктів. Світоглядна база особистості змінюється під впливом якісних перетворень культурної платформи суспільства. Це продукує відповідні ціннісні орієнтири, на які спирається особистість у процесі своєї життєдіяльності та вироблення власної життєвої стратегії. Отже, у процесі формування поглядів на сім'ю людина відштовхується від уявлення про себе, своїх життєвих цілей та вподобань. Людина сучасного світу відчуває потяг до індивідуалізації та свободи вибору. Плюралізм форм сім'ї дає кожному члену суспільства широке поле для власного вибору.

Культурні реалії, які функціонують наприкінці ХХ – початку ХХІ століття, швидко змінюються. Проте більшість соціокультурних феноменів сьогодення залишаються невизначеними в процесі трансформації культурних цінностей. Зміна культурно-антропологічної парадигми, з одного боку, знаходиться під впливом інтеграції та уніфікації, а з іншого – зберігає свою автентичність і належність до етнокультурного устрою. Не є винятком з цих трансформаційних процесів культури й інститут сучасної сім'ї.

Сім'я – це один із найдавніших інститутів, який функціонував уже в стародавніх культурах і цивілізаціях. Актуальність теми дослідження обумовлена сталим зацікавленням в історії людства до сімейної проблематики, яка стає істотно значимою наприкінці ХХ століття, коли на становлення нового образу сім'ї вплинули соціально-економічні, політичні, культурні та гендерні зрушення, і яку доцільно проаналізувати з позиції філософської антропології.

Події, які відбувалися у світі протягом ХХ століття, комплексно вплинули на формування нового образу сім'ї у сучасному світі та детермінували світоглядні зміни в розуміння положення чоловіка і жінки в сім'ї, сприяли оформленню нового статусу жінки та чоловіка. Тому тематика дослідження сімейних відносин постала особливо гостро в

сучасному суспільстві, і зацікавлення, яке виявляють до неї не тільки науковці, а й пересічні громадяни, не викликає сумніву. На цій підставі особливої уваги заслуговують зміни, що відбуваються у сучасній сім'ї й вимагають поглибленого філософсько-антропологічного аналізу.

Ступінь наукової розробленості проблеми. Феномен сім'ї є тим явищем, до якого перманентно виявляють зацікавленість філософи протягом усієї історії філософії. Кожна епоха презентує своєрідне розуміння сім'ї та шлюбних відносин, проте незмінним залишається невичерпний інтерес до цієї проблематики. З епохи Античності сімейно-шлюбна проблематика привертала до себе увагу філософів – Сократ, Платон, Арістотель, Антисфен, Цицерон. Середньовічна філософія, пронизана ідеями релігійності, формує своє унікальне ставлення до сім'ї працями Томи Аквінського, Августина Блаженного, Іоанна Златоуста, Григорія Великого, Григорія Ніського. Новочасна філософія та епоха Просвітництва в царині цього дослідження представлені іменами Ф. Бекона, Т. Гоббса, Дж. С. Міля, Ж-Ж. Руссо, Ш. Фур'є та Д. Юма. Німецька класична філософія щодо сімейної проблематики уособлюється доробком І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, Й.Г. Фіхте, Л.А. Фойєрбаха. У другій половині ХІХ ст. вагомими в цьому аспекті стали праці І. Баховена, Ф. Енгельса, М. Ковалевського, К. Маркса, Л. Морганна, А. Понамарьова, П. Сорокіна. Некласична філософія ХІХ–ХХ ст. представлена іменами А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, С. К'єркегора, які у своїх роботах роздумували над проблемами сім'ї, шлюбу, подружжя. Наголосимо, що у цей період філософське осмислення сім'ї представлено в роботах російського релігійно-філософського напрямку, а саме М. Бердяєва, В. Розанова, В. Соловйова. Особливої уваги заслуговують результати польових досліджень антропологині М. Мід. Важливими для роботи стали ідеї французького філософа ХХ століття М. Фуко.

Значний внесок у розробку сімейно-шлюбної проблематики, її специфіки, а також дослідження історії та сучасного стану здійснили в ХХ

ст. радянські та російські вчені – А. Антонов, Б. Бім-Бад і С. Гавров, С. Голод, М. Мацьковський, В. Медков, А. Харчев і західні дослідники – Е. Гідденс, Т. Парсонс, Е. Тоффлер та ін.

Сучасні українські дослідники здійснюють дослідження сімейної проблематики в кількох напрямках. Трансформаційні процеси інституту сім'ї досліджують Л. Амджадін, А. Буковинський, Т. Медіна, О. Чорний. Сімейна політика України потрапила до наукових розробок А. Буковинського, Е. Лібанової, Т. Медіної, В. Ткачової. Окрім зазначених авторів, у вітчизняному науковому просторі проблема сучасної сім'ї простежується у роботах Є. Білоножко, А. Пономарьова, Т. Руденко, Л. Слюсара, Ф. Фоміна, Л. Юди. Підґрунтям дослідження феномену сім'ї, безперечно, є надбання київської філософсько-світоглядної школи: праці В. Андрущенка, Т. Андрущенко, Н. Адаменко, Н. Кочубей, С. Куцепал, О. Левченко, Т. Лютого, Б. Матюшко, Г. Меднікової, Н. Мозгової, Л. Облової, Л. Панченко, М. Поповича, Т. Розової, А. Чауса, Г. Чміль, В. Шинкарука, О. Яроша.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження здійснено у межах науково-дослідної роботи кафедри етики та естетики факультету філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Методологія і зміст викладання соціально-гуманітарних наук», що входить до тематичного плану науково-дослідної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за напрямом «Дослідження проблем гуманітарних наук», який був затверджений вченою радою університету (протокол № 5 від 29 січня 2009 р.). Тему дисертації затверджено вченою радою університету (протокол № 9 від 28 лютого 2013 р.).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є філософсько-антропологічне дослідження специфіки функціонування сім'ї у сучасному світі на основі визначення трансформаційних процесів, що детермінують становлення нового образу сім'ї.

Досягнення поставленої мети дисертаційної роботи потребує постановки та вирішення таких **завдань**:

- розробити понятійно-категоріальний апарат дослідження феномену сім'ї, ґрунтуючись на аналізі історіографії проблеми, а також сформулювати власну дефініцію категорії «сім'я»;
- застосувати філософсько-антропологічну методологію як методологічну основу аналізу феномену сім'ї та довести доцільність її використання;
- проаналізувати на основі зміни структур повсякденного буття історичні та культурно-антропологічні традиції сімейності;
- розкрити проблематику формування сучасної сім'ї у ситуації зміни світоглядної парадигми від модерну до постмодерну;
- здійснити системний аналіз трансформаційних процесів ХХ–ХХІ ст., які підготували становлення нового проекту жінки та сформували новий образ чоловіка в межах суспільства та сім'ї;
- проаналізувати роль трансформаційних процесів, які вплинули на формування основних рис сучасного батьківства і материнства, і виявити основні риси сучасного батьківства та материнства як наслідок нового образу жінки та чоловіка;
- охарактеризувати основні риси сучасного концепту сім'ї;
- розглянути плюралізм форм сучасної сімейної організації;
- розкрити специфіку сімейно-шлюбної сфери в сучасних українських реаліях.

Об'єкт дослідження – феномен сім'ї.

Предмет дослідження – трансформаційні процеси в сучасній сім'ї.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні положення філософської та культурної антропології, критичне осмислення сучасних ідей і концепцій, що стосуються предмета дослідження, ґрунтовні наукові напрацювання філософів, демографів, антропологів.

Методологія дисертаційної роботи визначається потребою комплексного аналізу проблеми та базується на використанні міждисциплінарного підходу. Він дав змогу найбільш ефективно залучити потенціал гуманітаристики для аналізу трансформаційних процесів, що відбуваються у соціокультурному просторі. В його межах використовувались як загальнонаукові, так і спеціальні філософські методи. Зокрема, був використаний діалектичний метод, який надав можливість проаналізувати суперечності трансформаційних тенденцій у сучасному інституті сім'ї. Дослідження спирається на компаративістський і системний підходи. Для реконструкції потенціалу сім'ї в історичній ретроспективі був використаний як метод історичного аналізу, так і інтеракціоністський підхід у дослідженні сім'ї як малої соціальної групи.

Філософсько-антропологічний підхід розкривається через комплекс методів: культурно-антропологічний метод реалізується у дослідженні родинних зв'язків як частини української культурної традиції; метод кроскультурного аналізу застосовується для позначення загальних компонентів культурного розвитку епохи, через які виявляється специфіка буття людини; метод структурної антропології застосовується для аналізу структур повсякденності буття людини; метод гендерного аналізу реалізується через розуміння специфіки чоловічої та жіночої статі, а також через аналіз того значення, яке суспільство надає відмінностям між ними. Вказана методологія скерована на розкриття трансформативних процесів у сучасній сім'ї.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше в українській гуманітаристиці трансформаційні процеси в сучасній сім'ї досліджуються як філософсько-антропологічний феномен, що базується на культурно-історичній цілісності структур повсякденного буття. Найсуттєвіші наукові результати, які відображають новизну дослідження та внесок здобувача і виносяться на захист, містяться у таких положеннях:

Вперше:

- розглянуто сім'ю з позиції філософської антропології як соціокультурний феномен, у якому відбувається міжособистісна взаємодія;
- визначено структури повсякденності, що вплинули на парадигмальні зміни в сучасній сім'ї, та проаналізовано на основі зміни структур повсякденного буття історичні та культурно-антропологічні традиції сімейності;
- розкрито проблематику формування сучасної сім'ї в ситуації зміни світоглядної парадигми від модерну до постмодерну, запропоновано цілісну інтерпретацію концепції сучасної сім'ї у європейській культурі крізь призму культурно-антропологічного та гендерного підходу;
- здійснено системний аналіз трансформаційних процесів ХХ століття, які підготували становлення нового проекту жінки та сформували новий образ чоловіка в межах нового диспозитиву шлюбу та сім'ї, проаналізовано зміну світоглядної парадигми як чоловіків, так і жінок з позицій міжособистісної взаємодії.

Уточнено:

- дефініцію категорії «сім'я», яка визначається як унікальний соціокультурний феномен, що ґрунтується на спільноті, яка заснована завдяки союзу двох або більше осіб, об'єднаних спільними позиціями шлюбу-батьківства-спорідненості, здійснюючих свою діяльність за взаємною згодою на основі структур повсякденного буття, що формує унікальний життєвий світ, у якому відбувається формування особистості, в процесі якого закріплюються моделі поведінки, соціальні ролі та цінності;
- поняття «організація сім'ї», яке визначається як способи формування сім'ї як організованої системи, як структури соціокультурних відносин;
- комплексний підхід до феномену сім'ї, що здійснюється на трьох рівнях: макрорівні, мікрорівні, рівні міжособистісної взаємодії;

- розуміння полікультурності України, яка базується на існуванні східноорієнтованих сімей поряд із західноорієнтованими, що надає Україні мультикультурний характер.

Отримало подальший розвиток:

- дослідження феномену сучасної сім'ї, нових популярних форм сім'ї, поширеність яких зростає переважно в країнах Заходу (одностатеві сім'ї, child free-сім'ї, громадянські сім'ї), нового статусу чоловіка і жінки в сім'ї, перегляд суспільством їх прав та обов'язків;
- аналіз світоглядних трансформацій: ціннісних орієнтацій чоловіків і жінок, які призвели до оновлення образу сім'ї в сучасному світі, розуміння жінки як рушійної сили в процесі трансформації та становленні нового образу сім'ї;
- розуміння ролі трансформаційних процесів, які вплинули на формування основних рис сучасного батьківства і материнства; аналіз основних рис сучасного батьківства та материнства як наслідку нового образу чоловіка під впливом сформованого нового проекту жінки.

Теоретичне і практичне значення результатів дослідження. Теоретичне значення результатів дисертації полягає в тому, що воно сприятиме збагаченню й поглибленню міждисциплінарної методології у галузі філософії культури та філософської антропології, оскільки презентує новий погляд на сім'ю з позицій гендерного та культурного аналізу, важливих для комплексного та системного розуміння культурних процесів у сучасному світі.

Практичне значення результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані під час викладання філософії культури, філософської антропології, теорії гендеру, історії філософії, соціальної філософії, а зміст усієї роботи в адаптованому вигляді може бути успішно втілений у вигляді спецкурсу для магістрів напряму підготовки «Філософія», «Психологія» та «Культурологія». Висновки та теоретико-

методологічні результати дослідження сприятимуть подальшим дослідженням у галузі філософської та культурної антропології, оптимізації викладання курсів «Філософська антропологія», «Філософія культури», «Філософія та соціологія сім'ї», «Гендерні дослідження», «Сімейне право».

Особистий внесок здобувача. Дисертація являє собою самостійне дослідження філософсько-антропологічного осягнення феномену сім'ї як в історичній ретроспективі, так і в сучасному вимірі. Положення наукової новизни, результати і висновки дослідження отримані її авторкою самостійно.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені на таких наукових і науково-практичних конференціях та читаннях: Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету» (Київ, 2013, 2014); Звітно-наукова конференція викладачів університету НПУ імені М.П. Драгоманова «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету» (Київ, 2012, 2013, 2014, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасної філософії та науки у глобалізаційному світі» (Житомир, 2013); Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми розвитку дизайну в сучасній українській культурі» (Київ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку» (Львів, 2014); Філософсько-антропологічні читання в Інституті філософії імені Г.С. Сковороди НАН України «Сучасне філософсько-антропологічне знання як основа життєвої стійкості української людини» (Київ, 2014); Міжнародна науково-практична конференція «Імперативи поступу України в умовах цивілізаційних викликів сучасного світу» (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція до 10-ї річниці кафедри філософської антропології НПУ імені М.П. Драгоманова «Філософія людини як шлях гуманізму та гідності у граничному бутті суспільства» (Київ, 2015); Міжнародна теоретико-

практична конференція «Перші академічні читання пам'яті Г.І. Волинки: “Філософія. Освіта. Наука”» (Київ, 2015); «IV Міжнародні Драгоманівські читання» до 180-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Суспільні науки XXI століття: перспективні та пріоритетні напрями досліджень» (Дніпро, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання суспільних наук: наукові дискусії» (Київ, 2015); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні наукові дослідження в сучасному світі» (Переяслав-Хмельницький, 2015).

Публікації. Основний зміст дисертації відображений у 15 наукових публікаціях: 5 статтях (із них 1 розміщена в іноземному науковому періодичному виданні, а 4 – у фахових виданнях, затверджених ВАК України з філософських наук) та 10 матеріалах виступів на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також метою й завданнями дослідження. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів (у кожному по три підрозділи), висновків до розділів, загальних висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації – 195 сторінок, із них 177 – основного тексту. Список використаної літератури становить 18 сторінок і налічує 190 джерел, із них 19 – іноземними мовами.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ СІМ'Ї ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНОГО ЯВИЩА

1.1. Визначення категоріального апарату дисертаційної роботи

Сім'я є особливою складовою існування людини. Це специфічний життєвий світ, у якому здійснюється виховне, фізичне, культурне зростання, а також соціальна інтеграція індивіда. Стратегія розвитку в XXI

ст. скеровується на вирішення глобальних питань існування людства та його майбутнього. Одним із нагальних питань є стан та перспективи розвитку сім'ї, а отже, і всього людства. На зламах людської історії питання екзистенції сім'ї було і залишається одним з найбільш важливих. Тому аналіз феномену сучасного стану сім'ї потребує нової філософської парадигми бачення.

Ціннісна ієрархія індивідуальної свідомості та загальнолюдська система цінностей зазнали перебудов під впливом суспільних перетворень та негативних явищ повсякденного життя. Тож ціннісні переорієнтації стосуються й сім'ї. Інтерес до феномену сім'ї та цікавість до вивчення її природи є перманентним і підтримується через її багатофункціональність, багат шаровість та унікальну посередницьку роль як соціокультурного явища між особистістю та суспільством. Сім'я є утворенням, аналіз якого потребує мікроаналізу та макроаналізу. Сучасна криза сім'ї зумовлена рядом суперечностей, перш за все, між суспільством і самою сім'єю. Нові вектори дослідження спрямовані на вивчення кризових змін, деструктивних процесів і трансформацій на тлі здобутків сучасного суспільства.

Сім'ю вважають першою формою співжиття, адже саме тут виникають формуються і закладаються основи співіснування в соціумі. Її по праву можна назвати життєдайною клітиною суспільства. Суспільний внесок сім'ї не обмежується лише народженням наступного покоління та його вихованням, навіть якщо в цьому закладене її первинне та значуще вираження. Приналежність до клану, роду, сім'ї з найдавніших часів саме по собі розумілося як данина традиції, а в особистісному значенні – людина не відчувала себе самотньою і мала свій притулок на метафізичному рівні. Свій життєвий початок людина розпочинає в лоні сім'ї і крок за кроком проходить найважливіші етапи формування. Сім'я стає осередком для народження, становлення, набуття перших соціальних навичок, закріплення гендерних стереотипів. У ній формуються уявлення

про світ і себе в ньому, також сім'я слугує джерелом зразків поведінки і соціальних ідеалів.

Аналізуючи існуючі теоретичні підходи до осмислення проблематики сім'ї, можна виокремити два спрямування: одне розглядає сім'ю як соціальний інститут і його взаємодії із іншими суспільними інституціями, друге скеровує свою методологію на дослідження сім'ї як малої соціальної групи. Зазначимо, що в контексті цього дослідження сім'я розглядається як мала спільність людей з опертям на міжособистісний рівень взаємодії. Відмінність методологічних векторів розкриває різні форми екзистенції сім'ї. «Характерним для сім'ї як соціального інституту є її стабільність, споконвічність, можливість зберігати та передавати від покоління до покоління норми, цінності, які панують у суспільстві» [161, с. 149]. Дослідження інституту сім'ї передбачає

аналіз впливу суспільних явищ на сім'ю, співвідношення відповідних цінностей із соціокультурними, політичними, економічними реаліями та вивчення соціального механізму зміцнення сім'ї. Таким чином дослідження сім'ї здійснюється на макрорівні. «Розглядаючи сім'ю як малу соціальну групу, доцільно аналізувати цілі та завдання сімейної групи, її склад і структуру, групову згуртованість і групову діяльність, характер групової взаємодії, структуру влади та комунікації в сім'ї» [161, с. 149–150] – таким є мікрорівень дослідження феномену сім'ї.

Складний характер феномену сім'ї зумовлює різноманіття методологій його вивчення. У контексті дослідження сім'ї традиційно використовуються дві методологічні стратегії, які змістовно розкривають феномен сім'ї. Метою функціонального підходу є аналіз сім'ї як соціального інституту (А. Харчев, А. Антонов, Т. Парсонс, Р. Мертон). Інтеракціоністський підхід реалізується в дослідженні сім'ї як малої соціальної групи (С. Голод). Для найбільш повного вивчення стану сучасної сім'ї та особливостей, які якісно вплинули на реконструкції образу сім'ї в сучасному світі, зосередимо увагу на світоглядних і

ціннісних трансформаціях чоловіків та жінок, які призвели до оновлення образу сім'ї в сучасному світі, – це третій рівень буття сім'ї, міжособистісній, який іноді включають до другого рівня. Філософсько-антропологічний аналіз сім'ї дозволяє виокремити два аспекти буття сім'ї: метафізичний, який розкриває першопочаткове призначення сім'ї, її покликання й основний замисел; та іманентний – глибший, що скеровується на вивчення внутрішньої природи сім'ї, зокрема, стан її основних складових – чоловіка і жінку. Нас цікавить другий аспект, який виявляє світоглядні зміни кожного причетного до сім'ї у сучасних реаліях.

Відповідно до декількох рівнів існування сім'ї, дослідники різних аспектів вивчення сімейної сфери дають різні визначення категорії «сім'я», акцентуючи увагу на окремих її властивостях. Звернемося до визначення категорії «сім'я» й наведемо декілька прикладів. Авторитетна англійська енциклопедія Британіка дає таке визначення: «Сім'я – це група осіб, які об'єднані шлюбом, по крові або шляхом усиновлення, утворюють єдине господарство і взаємодіють один з одним у своїх соціальних позиціях; зазвичай, це подружжя, батьки, діти, брати і сестри» [177]. Відомий енциклопедичний словник Брокгауза та Єфрона дає таке визначення: «Сім'я – є мала спільність людей, яка заснована на союзі одного чоловіка і однієї жінки, або декількох чоловіків і декількох жінок, які пов'язані між собою взаємними правами і обов'язками, встановленими звичаями або законами, і проживають разом з дітьми, які народжені в цьому союзі, в одному домі, або ж утворюють сімейну групу, яка проживає принаймні в різних домах» [169, с. 469]. Такими є дефініції в енциклопедіях початку ХХ ст. З поміж сучасних визначень наведемо таке. Фахівець у галузі дослідження соціології сім'ї А. Антонов визначає сім'ю наступним чином: «Сім'я – це заснована на єдиній загальносімейній діяльності спільність людей, пов'язаних узами шлюбу-батьківства-спорідненості, і тим самим здійснює відтворення населення і спадкоємність сімейних поколінь, а також соціалізацію дітей та підтримку існування членів сім'ї» [4, с. 44].

Отже, наголосимо, що визначення категорії «сім'я» має низку дефініцій, вони відрізняються одне від одного згідно з науковим підходом конкретного дослідження.

Сім'я являє собою унікальне антропологічне явище як спільність людей, об'єднаних кровною спорідненістю. Сім'я є унікальною платформою для вкоріненості індивіда в бутті. Наведені визначення демонструють традиційне уявлення даного феномену, вони ясні й очевидні та дають найбільш пряме визначення сім'ї. Для нашого вивчення цікавим є формулювання такого визначення, яке включає різноякісні характеристики, властивості та параметри, дефініції яких не суперечать одне одному. Окрім цього, під тиском тих трансформаційних процесів, які в сучасному світі переживає інститут сім'ї, сфера сімейно-шлюбних відносин, світоглядні перетворення жінки і чоловіка, виникає необхідність оновлення категоріального апарату сфери досліджень сімейно-шлюбної проблематики.

Сучасні соціокультурні перетворення вносять корективи в розуміння і тлумачення понять, які були усталеними досить довго. Синтезуючи подані визначення категорії «сім'я», ми пропонуємо своє визначення, яке відповідає сучасним ознакам і параметрам сімейної структури. Отже, **сім'я** – це унікальний соціокультурний феномен, що ґрунтується на спільноті, яка заснована завдяки союзу двох або більше осіб, об'єднаних спільними позиціями шлюбу-батьківства-спорідненості, які здійснюють свою діяльність за взаємною згодою на основі структур повсякденного буття, що формує унікальний життєвий світ, у якому відбувається формування особистості і в процесі якого закріплюються моделі поведінки, соціальні ролі та цінності.

Під **сучасною сім'єю**, що входить до предметного поля дослідження, розуміється сукупність тих нових елементів, яких набуває сім'я у сучасному світі: маються на увазі нові популярні форми сім'ї, поширеність яких зростає переважно в країнах Заходу (одностатеві сім'ї, child free-сім'ї,

громадянська сім'я), та становище чоловіка і жінки у сім'ї, перегляд суспільством їх прав та обов'язків.

Надалі як інструмент аналізу використовується поняття «**організація сім'ї**» як структура сімейних відносин, а також способи формування сім'ї як організованої системи.

Функції сім'ї – це базові потреби членів сім'ї, яка вона задовольняє, у чому лежить суть її життєдіяльності. Основні функції сучасної сім'ї, на думку А. Харчева [159], такі:

- 1) репродуктивна функція – фундаментальна функція, спрямована на біологічне відтворення населення у суспільному значенні, та реалізації батьківства – на індивідуальному;
- 2) сексуально-еротична функція – полягає в задоволенні сексуальних потреб партнерів;
- 3) виховна функція – реалізується у соціалізації членів сім'ї та формування у них необхідних знань, умінь і навичок;
- 4) регенеративна функція – полягає у передачі статків, майна та статусу, соціального положення;
- 5) господарсько-побутова функція – полягає у підтримці здоров'я та нормального рівня життєдіяльності усіх членів сім'ї;
- 6) економічна функція – полягає у матеріальному забезпеченні одними членами сім'ї – іншими;
- 7) сфера духовного спілкування – розвиток особистості та духовного взаємозбагачення в колі сім'ї;
- 8) соціально-статусна – полягає у наданні членам сім'ї соціально статусу та соціального позначення приналежності до сім'ї;
- 9) функція дозвілля – організація відпочинку та взаємовідпочинку членів сім'ї;
- 10) емоційна функція – отримання психологічної підтримки та захисту в колі сім'ї;

11) рекреативна функція – реалізується у взаємоповазі, довірі, на підтримці членів сім'ї.

Змістовна сторона питання щодо пояснення тих змін, які переживає сім'я в сучасному світі, висвітлюється двома альтернативними парадигмами. Першою є ліберально налаштована прогресивна позиція, яка стверджує логічність виникнення нових форм у сімейній структурі на зміну старій традиційній формі як реакція на незворотність суспільних змін. Друга – консервативна, представники якої захищають класичний інститут сім'ї як ознаки стабільності; консервативно налаштовані люди розглядають традиційний образ сім'ї як фундамент для існування людства в майбутньому. Цікавим моментом є те, що обидві позиції мають свої витоки з часів античності, жодна з них не є новою. Тож дані парадигми представлені різними суперечними ідейними рухами: «за» демократизацію сім'ї як логічного здобутку сучасної епохи існування людства та консервативне відстоювання патріархальної структури сімейної організації.

З'ясовуючи проблематику феномену сім'ї, першочергово слід звернутися до етимології слова. Розгляд коренів слова дає нам глибше осмислення визначення сім'ї, а плюралізм тлумачень дає розуміння цінності сім'ї в буденному існуванні давніх народів. Етимологічний словник визначає слово «сім'я» як похідне від слова «семя», «сеймня» і є синонімом до поняття «родина» [40, с. 254]. Слово є спорідненим із литовським «seimyna», «šeimos» – сім'я, челядь, у латинській мові «saime» – сім'я, домочадці та грецьким «χωριό» – селище [40, с. 254]. Давньоруські та давньослов'янські мови містять в лексичному запасі слово «сѣмія», яке розумілося як сім'я в широкому смислі, у контексті спільно проживаючих членів роду, разом із челяддю і холопами [71, с. 40]. Етимологія російського слова «семья» повертає нас до слов'янських та індоєвропейських коренів (лит. – Šeima) і позначає територіальну спільність. Цікавим є те, що в мовах слов'янських народів – білоруській, болгарській, польській, словенській, хорватській, чеській – це слово є

співзвучним з україномовним: «сям'я», «семејство», «rodzina», «druzina», «породица», «rodina» [51, с. 154]. Щодо інших країн прослідковуються різноманітні тлумачення, зокрема, давньоруське «seimins» перекладається як служниця, готське «haims» визначається як село, давньо- та сучаснонімецьке «heim» як дім, домашній затишок, англійська мова наводить слово «ham» («home») у розумінні дому, у давньоісландській мові слово «heimr» (сучасне «heimur») тлумачиться як житло, і навіть більш широко – світ, всесвіт. До етимологічних дотичних тлумачень відноситься й давньогрецьке «οικοῦένεια» – лежу, спочиваю, перебуваю, знаходжусь у залежності та давньоіндійське «sayua» – диван, ложе, відпочинок, лежання («sayana») [51, с. 154]. Отже, корінь слова «сім'я» у різних мовах досить багатозначний, але він указує на те, що сім'я – це домівка, родинна спорідненість членів сім'ї, сумісне проживання сімейства, яке ріднить і створює комфортне середовище існування для її членів. У цих однокорінних словах, таким чином, розкривається деякі із структур повсякденного буття сім'ї. До таких структур, окрім сумісного проживання і побуту, додаються такі об'єднуючі фактори: територія, майно, їжа та інші продукти накопичення сім'ї. Сучасний контекст розуміння сім'ї об'єднує у собі групу родичів як кровних (діти, батьки, брати і сестри), так і законних (чоловік і дружина). Також до сім'ї включають дідусів і бабусь. Для позначення родовідного походження, родової приналежності та окреслення кола членів однієї родини використовують слово латинського походження «familia», яке перекладається як частина роду, що носить одне ім'я, фамільна гілка [19]. У річищі процесів і змін, що відбуваються з інститутом сім'ї, появою нових форм її буття зростає занепокоєність за теперішнє та майбутнє сім'ї, і більш глобально – за існування всього людства. Побоювання викликані падінням рівня морально-етичного ставлення до сім'ї в житті окремого індивіда, втрата позиції сім'ї як фундаменту та запоруки стабільності.

Отже, такі побоювання небезпідставні й вимагають як необхідності з'ясування причин занепаду інституту сім'ї, так і загрози, яку несуть видозміни, деформації її класичного типу. У деяких дослідженнях можна зустріти позицію, яка стверджує, що розвиток культури шлюбних, статевих та сімейних відносин прямо залежить від духовного та морального зміцнення народу та уникнення її деградації [115]. Не дивлячись на суспільні успіхи та розвиток технологій, демократизацію людських стосунків і революційні зміни найрізноманітніших сфер людської діяльності, сучасна сім'я переважно ґрунтується на багатовікових традиціях. Вона здатна розвиватися за умови використання багатовікового досвіду людства, звертання до глибинних, важливих та цілком природних потреб кожної людини у спілкуванні, єдності та формуванні власної матриці існування.

Актуалізація процесів в інституті сім'ї та шлюбу є нагальним питанням для світового співтовариства, оскільки сім'я є частиною соціальної практики. Сім'я завжди буде потрібна суспільству. Сім'я режисує життєві сценарії кожної людини, оскільки формує гендерні стереотипи, якими ж сама і наповнена. У сім'ї втілюється індивідуальне буття окремого її члена. Водночас сім'я є ключовою об'єднуювальною ланкою між індивідом і суспільством; у цьому виявляється соціальна значущість сім'ї. Сім'я – явище загальносоціальне й особистісне одночасно. З одного боку, вона включена в соціальний простір суспільства, держави, з іншого – є індивідуальним буттям індивіда, оскільки базується на особистому житті, свідомості індивіда та суб'єктивних переживаннях – емоціях, потребах, інтересах, волевиявленні.

Сучасні філософсько-антропологічні дослідження показують нам умови, які впливають на формування нового образу сім'ї. Зокрема, Л. Панкова зазначає: «ніколи ще моральні підвалини сім'ї не піддавалися такому випробовуванню в усьому світі, як зараз, і ніколи, мабуть, світ не потребував у всезагальному осмисленні таких понять, як єдність, гуманізм,

чесність, котрі у всій сукупності інших показників також прискорюють суспільний прогрес» [115, с. 5].

У сучасному науковому світі акцент дослідження сім'ї змістився через зростання суб'єктивного чинника: під кутом зору дослідників постали проблеми нуклеаризації сім'ї, свідомої відмови від народження дітей, а також нові експериментальні форми шлюбу та сім'ї, зростання зацікавленості громадськості до нових норм, які втілюються сім'єю. Сім'я, шлюб відчували на собі весь тягар перетворень в економічному, політичному, соціальному, релігійному та інших вимірах. Традиційний образ сім'ї, який був усталений протягом багатьох століть і в цілому не зазнавав перебудов, на сучасному етапі розвитку зрушив з місця. Заразом не можна констатувати, що сім'я перестає бути осередком родинних традицій або здає свої позиції, – скоріше, суспільні перетворення настільки радикальні, що інститут сім'ї та шлюбу не здатен залишатися сталим.

Таким чином, феномен сім'ї є комплексним соціокультурним явищем, яке потребує нового осмислення в сучасному світі. Дослідженням сім'ї займаються представники різних галузей і наукових напрямів, оскільки складний характер цього феномену зумовлює застосування певних методологій для його дослідження. Проте найбільш поширеними є два підходи: дослідження сім'ї як соціального інституту, а також вивчення сім'ї як малої соціальної групи.

1.2. Аналіз джерельної бази дослідження феномену сім'ї

В історичному розрізі проблема дослідження сім'ї має давню традицію, яка пов'язана з теоретичним її вивченням і нараховує не одну тисячу років. Окремий ракурс розгляду цієї проблеми залежав від низки показників, насамперед історичних умов. Тракткування ролі сім'ї варіювалося з плином епох і найчастіше було детерміноване центральною ідеологічною проблематикою суспільства. В історії концептуалізації

уявлень про сім'ю існують декілька традицій. Загалом до середини XIX ст. в історії філософії домінувала традиція розуміння сім'ї як вихідної мікромоделі суспільства, але починаючи з XX ст. роль сім'ї суттєво трансформувалася. Тож розглянемо особливість еволюцію сім'ї та її роль у суспільстві в історії філософської світової думки.

Питання сім'ї та шлюбу хвилювали філософів із самої давнини. Антична епоха представляє ряд творів грецьких мислителів, які роздумують над феноменом існування сім'ї та її місця в суспільстві і в людському бутті. Серед них найбільш вагоме значення становлять твори Платона, Арістотеля, а також позиція Сократа.

Як відомо, достатню увагу до проблеми сім'ї та шлюбу приділяв давньогрецький філософ Платон. Філософ, конструюючи свій утопічний замисел ідеальної держави, прямо не звертає увагу на сім'ю, але, аналізуючи цей проект, стає зрозумілим, яке місце в державі їй відводиться [119]. У своєму утопічному проекті сім'я для Платона є первинною незамінною ланкою та суспільним осередком, якому відводиться вагоме місце в державній структурі. З огляду на це, вона існує передусім для задоволення держаного блага та потреб суспільства. Базисом для побудови суспільних, державних і громадянських стосунків є ідея підкорення індивідуального суспільному. Відповідно, призначення сім'ї та шлюбу не є задоволенням особистих потреб у спілкуванні та спорідненості, а заради процвітання та спадкоємності суспільства. Таке утилітарне призначення сімейних стосунків підтверджується наступним: «...найкращі чоловіки повинні більшою частиною поєднатися з найкращими жінками, а гірші, навпаки, із гіршими, і нащадків найкращих чоловіків і жінок слід виховувати, а нащадків гірших – ні, оскільки наше стадо повинно бути відбірним» [119, с. 211]. Крім того, автор пропонує задля найкращого відбору пар та скріплення відповідних сімей призначити святкування, істинний замисел яких буде прихованим, а визначення необхідної кількості сімей та контроль за ними призначити на розсуд правителів. Створення

сім'ї також має свій регламент: «Один хлопчик і одна дівчинка вважаються згідно з законом уже достатньою кількістю дітей» [120, с. 930].

Ідеаліст Платон, відомий своїми роздумами про благо в бутті людини, і на сімейно-шлюбну сферу накладає ідею блага: «Відносно будь якого шлюбу нехай дотримується один припис: кожна людина повинна укласти шлюб, корисний для держави, а не тільки приємний йому самому» [121, с. 27]. Окрім цього, держава має ініціювати укладання шлюбів – відповідні настанови мають бути закладені в нормах і приписах, які стимулюватимуть створення сімей і шлюбів, а також обтяження за невиконання свого боргу перед державою (сплата пені, суспільне несхвалення). Платон має на меті описати правильну, вигідну для держави модель сімейного упорядкування; декілька разів автор звертає увагу на наявність достатньої кількості дітей у сім'ї для держави й описує різноманітні способи формування таких умов (рекомендує вступати до нового шлюбу і створити нову сім'ю, якщо попередній шлюб був бездітним).

Платон висував сміливі погляди на позицію жінки в суспільстві і сім'ї. Жінку в колі родини він розглядає як рівноцінну чоловікові, її права не мають утискатися або принижуватися, а обов'язки зумовлені природними правами. Дискримінація жінки в галузі освіти, інтелектуальних заняттях та культурній сфері життя відсутня. Мислитель уперше серед філософів представляє жінку повноцінним членом суспільства. Платон, розробляючи оптимальні схеми побудови сім'ї та норми її життєзабезпечення, першим намагався дати філософське тлумачення виникненню кохання, психологічної близькості між чоловіком та жінкою. У його теорії, яка представлена в міфі про андрогінів – двох істот з одним тілом, які після наказу Зевса розсікти їх навпіл не могли досягти духовного спокою, поки не знаходилися і зливалися в ціле – під сексуальним потягом розуміється прагнення людини до своєї цілісності, якої легше досягти шляхом створення сім'ї.

До речі, саме Платону слід завдячити за літературні згадки про його мудрого вчителя Сократа. Сам афінянин після себе не залишив літературних творів. Відомий філософ іронічно висловлювався наступним чином: «Шлюб, якщо казати правду, зло, але необхідне зло» [103, с. 43]. Авторство відомого афоризму про жінку також приписують Сократу: «Одружись не дивлячись ні на що. Якщо попадеться гарна дружина – будеш виключенням, а якщо погана – станеш філософом» [103, с. 43].

Якщо Платон вважав, що найкращими відносинами є рівність між членами сім'ї, то Арістотель стверджував, що чоловік має панувати над жінкою. Картина ідеальної держави Арістотеля виявляється цікавою в контексті нашого дослідження. Він визначає сім'ю каркасом держави та відводить їй відповідне місце і призначення. Великий задум сім'ї закладений природою, «...бо від природи людина схильна створювати, скоріше пари, а не держави – настільки ж, наскільки сім'я є первиннішою і необхіднішою за державу» [8, с. 238].

Прихильник традиційного патріархального типу вважає, що сім'єю, як і державою, володіють одні сили: монархія визначає одноосібне головування та підкорення єдиному правителю, а сім'я базується на підкоренні та послузі чоловікові. Диктатура в сім'ї визначає відповідне положення жінки – так Арістотель суперечить своєму попереднику і жінку визначає безправним членом сім'ї, призначенням якої є бездорікань слугувати голові сім'ї.

У своєму творі «Політика» [9, с. 43], що був присвячений питанням держави, суспільства, одну з головних ідей присвятив проблематиці сім'ї, визначаючи її ядром суспільства. Арістотель доходить висновку про природність виникнення сімейного об'єднання, зумовленого природними прагненнями всіх живих істот. Отже, «...і об'єднання, що виникло у природний спосіб для задоволення щоденних потреб, є сім'я; про членів такої сім'ї Харонд каже, що вони їдять з одного казана, а Епіменід називає їх їдцями з одного димаря» [9, с. 16]. Об'єднання сімей групуються у

поселення, і ці поселення можна вважати колонією сім'ї. Більша кількість поселень у подальшому утворює довершену державу, яка стала самодостатньою і виникла для задоволення життєвих потреб. Усі члени поселення є кровними родичами. Грецькими поселеннями спочатку керували царі, оскільки вони утворилися завдяки визнанню над собою царську владу, бо в кожній сім'ї царем ставав старший син; у колоніях продовжували таку традицію. Автор ґрунтовно пояснює значущість і визначальність сім'ї для держави, суспільства і кожного її члена: впливає, що сім'я є невід'ємною необхідно підвалиною, суспільним «осередком», без якого неможливе упорядкування суспільства і самодостатнє існування держави.

Організацію та склад сім'ї, характер сімейного упорядкування Арістотель описує наступним чином: «Повноцінна сім'я складається із двох частин: рабів та вільних» [9, с. 18]. Усередині ця структура є тріадичною: господар і раб, чоловік і дружина, батько і діти. Відносини «господар – раб» розкриваються через управлінську функцію, раб є частиною дому, а отже, власністю свого хазяїна. Відносини між рабом та його власником за своєю суттю є природними, оскільки засновуються на природою встановленому законі: один підкорює, а інший підкорюється. Панування і підлеглисть не тільки необхідні, а й корисні, оскільки загальний природний закон втілюється таким чином, що одні істоти народжуються для панування, а інші – для покори. Так само і чоловік стосується жінки: за своєю природою він стоїть вище, тому він і панує, а жінка займає нижчу позицію, тому має йому підкорятися. Але стосунки панування і підкорення мають бути дружніми та справедливими, у них не потрібно спиратися на насильство. Влада чоловіка над дружиною схожа на стосунки державця і громадян, влада батька над дітьми є владою царя над підданими.

Давньогрецький філософ Антисфен, фундатор школи кініків, певною мірою поділяв платонове бачення на сім'ю як благо: «У суспільному житті

мудрець керується не загальноприйнятими законами, а законами чесноти. Він одружується, щоб мати дітей, до того ж, від найкрасивіших жінок; він не буде уникати і любовних зв'язків – бо тільки мудрець знає, кого варто кохати» [100, с. 30].

Римський оратор і філософ Цицерон стверджував фундаментальність шлюбу для суспільства: «Шлюбний союз – перший ступінь людського суспільства» [70, с. 239]. Таке ставлення до сім'ї як фундаментальної основи суспільства і первинного його осередку було найбільш поширеним традиційним баченням в Античності.

Нове бачення екзистенції сім'ї пропонує середньовічна традиція. Пронизана ідеями релігійності, епоха Середньовіччя, найбільш виразними представниками якої є Тома Аквінський, Августин Блаженний, Григорій Великий, Іоанн Златоуст, Григорій Ніський, висвітлює питання шлюбу та сімейних відносин у контексті божественного провидіння та є плодом задуму Божого.

Світобачення людей Середньовіччя проходить крізь один із базових постулатів епохи – культ священного писання. Заповіді слугували категоріальним імперативом діянь, а Слово Боже орієнтувало дії людей. Середньовічне розуміння існування людини, зокрема сімейних стосунків та становища жінки, пронизане ідеєю божественного промислу. Проте дослідження власне феномену сім'ї не стало визначальною проблематикою, тому згадок про сім'ю та шлюб зустрічається не так багато.

Один із найбільш яскравих представників середньовічної патристики, Августин Блаженний у дусі своєї епохи так трактує значення сім'ї: «...Подружнє життя слід прославляти, бо воно робить з пороку похоті певне благо...» [149, с. 14]. Одруженому чоловіку теолог дає вказівку на праведне подружнє життя з обраною жінкою: «Так, якщо ми вже одружені, необхідно підкорити собі жінку, щоб під нашим керівництвом вона ставала краще і схиляла нас не до похоті і пристрасті, але і до

стримування» [1, с. 492]. Негативне ставлення до тілесного, як і до сексуальних подружніх стосунків, було продиктоване концепцією первородного гріха. Сексуальна поведінка вважається проявом похоті, тільки якщо не стосується репродуктивної цілі у подружжі. Як і раніше, сім'я утворюється за велінням батьків з урахуванням майнових, економічних, політичних, фінансових інтересів.

Богослов і філософ Іоанн Златоуст багато роздумував про сім'ю, виховання та освіту дітей. Ці мотиви червоною ниткою проходять майже у всіх його творах і гоміліях. Серед ряду трактатів, присвячених сім'ї та настановам про шлюб, батьківство, зазначимо один твір: «Бесіди про сім'ю» [45]. Розмірковуючи над проблематикою сім'ї, над метою створення шлюбу, він стверджує наступне: «Так, є дві мети, для яких встановлений шлюб: щоб ми жили цнотливо і ставали батьками» [45]. Автор звеличує шлюб як осередок доброчесності та радощів. Благополучним є той шлюб, який заснований на взаємному коханні, повазі, довір'ї, це притулок для розради та спокою.

За часів Відродження людство нарешті дозріває до очевидної секуляризації суспільної думки: релігійний тиск Церкви поступово втрачає свої позиції. Церква втрачає своє панівне становище, і людина, нарешті, відкриває саму себе як прекрасну неповторну та унікальну істоту; характерний для того часу гуманізм і натуралізм сприяють формуванню нового ставлення до людської плоті і душі, відповідно, і деякі аспекти в сфері сім'ї та шлюбу також демократизуються. Роль сім'ї набуває нового значення – строге ставлення до сімейної сфери та міжстатевих стосунків послаблюється і поступово лібералізується. Створення сім'ї та укладання шлюбу стає можливим за власним вибором самих партнерів. Загальною характеристикою сімей цього періоду була багатодітність. Мислителі та філософи цього часу звертаються до людини, розглядають її тіло та душу, але сімейна проблематика не стоїть у центрі їх роздумів.

Зародження й утвердження нового суспільного устрою – буржуазного – висуває й обґрунтовує нові цінності й засади людського буття порівняно із Середньовіччям і Відродженням. На цій основі формуються у філософії XVII ст. два протилежні напрями: емпіризм і раціоналізм. Емпіризм уособлювали Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, прихильниками раціоналізму були Р. Декарт, Б. Спіноза, Б. Паскаль та ін.

Представники філософії Нового часу в своїх працях презентують інше бачення шлюбу та сім'ї. Так Ф. Бекон, Т. Гоббс зосереджують свою увагу на думці, що сім'я є основним соціалізуючим фактором у суспільстві. У наукоцентричну та раціоналістичну епоху внутрішні процеси сім'ї розглядаються як мікроорганізм, які є схожими до процесів макроорганізму суспільства, тобто сім'я розглядається суспільно-економічною одиницею.

Економічні процеси вплинули на ставлення до сім'ї, оскільки зростає суспільне виробництво, населення стає мобільним. Уперше нуклеаризація сім'ї стає суспільною тенденцією. Створення сім'ї стає більш демократичним, з власного бажання та особистих схильностей, а не розрахунку.

Англійський філософ Ф. Бекон неоднозначно висловлювався про сім'ю, з раціональних позицій оцінюючи позитивні та негативні наслідки батьківства та шлюбу. Окремо він зазначає найкращі якості неодружених чоловіків, адже, на його думку, сім'я робить людину заручником і стає на заваді діяльнісній активності суб'єкта [25, с. 366]. Найбільш плідними для людства виявляється діяльність бездітних та нежонатих чоловіків. «Без сумнівів, – стверджує філософ, – що найкращі починання, які принесли найбільшу користь суспільству, походили від нежонатих і бездітних людей...» [25, с. 366]. Бекон робить висновок про те, що дружина і діти є свого роду школою людяності.

Філософ-матеріаліст, один з авторів суспільно-договірної теорії Т. Гоббс визнавав лише ту сім'ю, яка заснована на громадянському законі і надає йому перевагу перед церковним таїнством. Головування та права в

сім'ї визначаються за аналогією з типом державного правління – влада в межах сім'ї та в межах держави належить чоловіку. Сім'я – це маленька держава, впевнений філософ, а отже, визначальність правового аспекту позначається і на сім'ї.

Шотландський філософ Д. Юм був прихильником моногамної сім'ї, хоча і виділяв різні форми її існування. Він наголошує на неоднозначності сім'ї та шлюбу через плюралізм форм і способів організації сімейних відносин. Особливо переконливо Юм критикує розлучення і запевняє у його негативних наслідках для самого подружжя та їх дітей. Єдиною причиною розірвання шлюбних стосунків, на його думку, є відраза між подружжям та насильне існування сім'ї. Шлюбні відносини укладаються за взаємною згодою чоловіка та жінки, такі стосунки спрямовані на продовження роду. Філософ розуміє шлюбно-сімейні відносини саме в такому форматі, відкидаючи історичну форму сімейних відносин – полігамію, пов'язуючи узами тільки жінку і чоловіка [171, с. 598–605].

Французький просвітитель і визначний педагог Ж-Ж. Руссо вважає безглуздом визнання рівності статей, оскільки в сім'ї утверджується головування чоловіка. Запорукою успішного існування сім'ї є дотримання норм моралі подружжям. Свої погляди щодо виховання, сім'ї, впливу оточення Руссо виклав у відомому трактаті «Еміль, або про виховання» [130]. Велика мета вихователя полягає у формуванні особистості з кращими людськими якостями і почуттям патріотизму. Філософ-педагог моделює вигадану ситуацію і на її прикладі описує численні вимоги до вихователя, батьків та демонструє незамінність сім'ї для формування і зростання майбутньої особистості. «З самої юності я поважав шлюб як першу і священну настанову природи», – так зазначає філософ [130, с.226]. Шлюбом Руссо називає найбільш священний і непорушний договір із усіх існуючих. Запорукою щасливого сімейного життя для дитини є любов і щастя у батьківському домі, а незамінність правильного батьківського виховання є визначальним фактором. Для філософа є близьким

патріархальний сімейний устрій, але до жінки він ставить високі вимоги, оскільки від її чеснот залежить сімейний добробут.

Загалом аналіз поглядів просвітителів на сім'ю дає підстави дослідникам констатувати, що «...французькі просвітники роблять крок назад до патріархального конструкту сім'ї, намагаючись ще раз пов'язати сім'ю і національну державу» [46].

Поворотним для становища жінок у цей період стають позиції прибічників емансипації, зокрема, Ш. Фур'є та Дж. С. Міля. Підлегла позиція жінки в колі сім'ї та її меншовартісне становище в суспільстві стає неактуальним, оскільки соціальний прогрес диктує нове бачення на права та призначення жінки, а саме: політичну активність, кар'єрні амбіції та функції в шлюбі.

Особливий інтерес до проблеми сім'ї з кінця XVIII ст. проявили представники німецької класичної філософської традиції: Г.В.Ф. Гегель, І. Кант, Й.Г. Фіхте, Л.А. Фойєрбах та Ф.В. Шелінг. Мислителі цього періоду виявляли глибокосвітоглядне ставлення до світу і тяжіли до побудови грандіозних філософських систем. Характерне етико-гуманістичне ставлення до світу відповідним чином вплинуло на формування особливого відношення до шлюбу та сім'ї. Великий мораліст І. Кант вважав прийнятним лише традиційний моногамний шлюб, за обов'язкової умови недоторканності прав чоловіка і жінки. Гармонійні відносини в сім'ї можливі лише як взаємне доповнення подружжя. Мислитель зазначає, що якби мета шлюбу обмежувалась лише продовженням роду, то він невдовзі розпався у природний спосіб [59, с. 478].

Й.Г. Фіхте справедливо вважав кохання єдиним моральним підґрунтям сім'ї і, погоджуючись з Кантом, розглядав феномен сім'ї і шлюбу з позиції природного права [155]. Теорія природного права заперечує ідею божественного промислу над сім'єю. Шлюб він уявляє як розумне утворення, у якому природа заклала місію продовження роду через поєднання двох статей. Власне розуміння природи чоловіка та природи

жінки філософ формулює так: оскільки чоловік є стать сильна, дієва, він має переваги, а жінка стать пасивна, тому підпорядковується чоловікові. Такий принцип є дієвим і в межах сім'ї, і в межах суспільства. Фіхте пояснює природність статевого потягу, але задоволення такої потреби є розумним для чоловіка; слабку ж стать він наділяє благородним потягом скоріше до кохання, а не плотських задоволень. Мислитель відводить важливу роль жінки в сім'ї, яка проявляє свою моральну сторону, підкріплюючи стосунки в родині. Німецький ідеаліст Й.Г. Фіхте, звеличуючи кохання як апогей єдності природи і розуму, вважає його найкращим підґрунтям для шлюбу.

І. Кант і Й.Г. Фіхте розглядають проблеми шлюбу та сім'ї виходячи з теорії природного права. Кант розмежував моральну любов від статевого потягу: на його глибоке переконання, задоволення виключно тваринних інстинктів принижує людину. Між подружжям мають панувати не просто взаємні почуття, а дружба, що є найміцнішим фундаментом шлюбу. Громадянський шлюб у сучасному розумінні філософ не визнавав.

У філософії духу Г.В.Ф. Гегеля сім'я є осередком втілення об'єктивного духу. Філософ стверджує, що сімейна сфера є виключно жіночою справою, на відміну від суспільно діючого чоловіка. Один із розглянутих Гегелем аспектів у системі філософії права є буття сім'ї. Мислителя справедливо можна назвати найбільш плідним із плеяди німецьких ідеалістів у концептуалізації проблематики сім'ї та шлюбу. Отже, сім'я утілюється у трьох вимірах свого існування, які філософ представляє наступним чином: «в образі свого безпосереднього поняття шлюбу; у зовнішньому наявному бутті, у власності та майні сім'ї і піклуванні за цим; у вихованні дітей і розпаді сім'ї» [30, с. 160]. За своєю суттю, стверджує філософ, шлюб є моногамними відносинами, у самому шлюбі міститься природна життєвість і самоусвідомлення, а зовнішнє єднання обох статей перетворюється на духовну єдність, тобто

самоусвідомлене кохання. Г. Гегель у своїх позиціях указує на історичну обумовленість усіх процесів, пов'язаних із феноменом сім'ї.

У філософських напрацюваннях Людвіг Фойєрбах присвятив сім'ї не багато уваги, проте розглянемо те, що його цікавило. Він запропонував концепцію сутності християнства, яку розкрив через сім'ю в «Сутності християнства»: сім'ю небесну, Бога-отця, сина і божої матері; син однорідний до батька, матір однорідна до сина [154, с. 105]. Про сім'ю земну він говорить так: «Чоловік і дружина взаємно виправляють і доповнюють один одного, і тільки з'єднавшись, представляють собою рід, тобто, досконалу людину» [154, с. 188]. Таким є відношення філософа до статевого кохання.

Окремо слід відзначити, що німецькі класичні філософи посприяли поворотному моменту в становленні світського шлюбу – німецький ідеалізм підсилив утвердження європейської традиції укладання шлюбу за участі державного закону (що тепер стало прерогативою), а не визнання церкви.

Концепція сім'ї в межах марксистської теорії має точки дотику з гегелівським баченням родини. Німецький соціолог К. Маркс виділяє декілька аспектів критики сім'ї: загальна концепція сім'ї, аналіз буржуазної сім'ї, модель сім'ї майбутнього – комуністичної родини. Він стверджує, що сім'я є первинною формою суспільного утворення, яка виступає фактором суспільного прогресу. Рівність прав жінок і чоловіків можлива за умови відсутності приватної власності, у такому суспільстві жінка здатна вільно розпоряджатися собою і своїм тілом. Таке втілення сімейних та міжстатевих стосунків можливе в межах комуністичного суспільства. Сім'я комунізму буде вільною від притискань законів та суспільних норм і буде заснованою не на правових нормах [168].

Конструюючи теорію походження сім'ї, однодумці Ф. Енгельс та К. Маркс спираються на погляди американського вченого Л. Моргана, позиції якого вразили їх з наукової позиції. Сам Морган залишив напрацювання в

галузі історії, етнографії, соціології, здійснив значний внесок у розробку теорії походження сім'ї та роду і довів, що материнський рід був першопричинним у процесі зародження людського роду [102]. Таке бачення суперечить усталеному патріархальному розумінню історії розвитку сім'ї. У дослідженні сімейно-родової структури Морган застосував еволюціоністський підхід. Сім'я є динамічною структурою, і вона еволюціонувала у ритмі із суспільним розвитком, проходячи етапи від нижчих шаблів до вищих. У поступовому формуванні образу сім'ї кінцевим етапом стає панування чоловіка, а жінка виконує своє материнське призначення. Таким є патріархальний тип сімейної організації [162]. У своїй визначній роботі «Давнє суспільство або дослідження лінії людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації» [102] дослідник представляє шаблі розвитку культури, яким відповідали стани еволюції сім'ї та роду. Таким чином, у первісному суспільстві неупорядковані зв'язки з плином часом трансформувалися у кровнородинну сім'ю, у якій стосунки між чоловіками і жінками впорядкувалися і були розділеними на рівні окремого покоління. Наступним етапом еволюції сім'ї стало формування пуналуальної сім'ї, у якій виключались братерсько-сестринські статеві стосунки. Така еволюційна зміна сімейно-родових стосунків з поступовим упорядкуванням призводить до утворення парної сім'ї. Парні сімейні союзи все більше поширювалися у суспільстві, утворюючи підґрунтя для наступного й останнього етапу еволюції сім'ї – моногамії, що знаменує утвердження цивілізаційної епохи. Дослідник демонструє паралелі між пануванням певного сімейно-родового типу і станом розвитку людства: груповий шлюб є ознакою дикунського суспільства, варварству відповідають парні відносини, а моногамія панує в епоху цивілізації. Наступною віхою, на припущення Морган, стане моногамна сім'я в її довершеному стані – сім'я розвивається і надалі, вірогідно, поки в сімейних стосунках не буде досягнуто рівності статей. Фрідріх Енгельс далі

розвиває ідею про існування моногамної сім'ї – суспільні перетворення та зрушення в галузі виробництва, зокрема, виключення трудової дискримінації, виведуть сім'ю на новий рівень, у якій взаємні стосунки між чоловіком і дружиною базуються на рівності і партнерстві.

Некласична філософія XIX–XX ст. являє собою нову віху і новий етап в історії філософської думки. Насамперед це школа ірраціоналізму, представлена іменами А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, С. К'єркегора та ін. Зокрема, А. Шопенгауеру належить крилатий вислів, який виражає сутність сімейно-шлюбних відносин: «Одружитися – означає наполовину зменшити свої права, і вдвічі збільшити обов'язки». Розглядаючи взаємовідносини чоловіка і жінки в сім'ї, він називає шлюб угодою, яка є вигідною для обох сторін. І чоловік, і жінка мають неухильно дотримуватися правил угоди, аби вона не втратила свою міцність. В одній із найвизначніших своїх праць «Афоризми життєвої мудрості» Шопенгауер достатньо прагматично, без ліричних уявлень, описує взаємовідносини чоловіка і жінки до шлюбу, встановлюючи межі жіночої та чоловічої честі. Жінки володіють «корпоративним духом» і можуть маніпулювати чоловіками, змушуючи їх до укладання шлюбу: «З огляду на цю мету перша заповідь жіночої честі полягає в тому, щоб не вступати в дошлюбне співмешкання з чоловіками, щоб кожен чоловік примушувався до шлюбу, як до капітуляції; цим уся жіноча стать була б забезпечена» [165, с. 58].

Відомий німецький філософ Фрідріх Ніцше так висловлювався про шлюб: «Шлюб може здаватися впору таким людям, які не здатні ні на кохання, ні на дружбу і охоче намагаються ввести в оману себе та інших відносно цього недоліку» [103, с. 225]. Філософ застерігав від поспішних шлюбів і вважав, що надійність шлюбного союзу полягає в тому, що основою йому служить талант до дружби.

У другій половині XIX ст. відбувся новий поворот у концептуалізації сімейної та шлюбної проблематики. Дослідник первісного суспільства

швейцарський етнограф І. Баховен своїми напрацюваннями додав нових знань у сфері сімейно-шлюбних стосунків. Учений дотримується еволюціоністського підходу в питанні становлення сім'ї: у процесі історії невпорядковані статеві стосунки трансформувались у груповий шлюб, які з плином часу змінилися сімейно-шлюбними відносинами пар. Крім цього, дослідник упевнений у тому, що матріархат передує патріархальній сімейній структурі. Ці погляди він виклав у 1861 р. у роботі «Материнське право. Дослідження гінекократії старого часу і її релігійної та правової природи», яка стала визначальною. Окремо зазначимо описане Баховеном ставлення до жінки – в первісному суспільстві все життя роду базувалося на матері, а кожна жінка є втіленням високих чеснот і величі.

У контексті нашого дослідження доречно розглянути й доробок видатного вченого ХХ ст. П. Сорокіна. Значним внеском американського культуролога стали напрацювання в галузі соціології, зокрема, теорія стратифікації, його також цікавила соціальна структура населення, соціальна мобільність. Досліджуючи зазначені аспекти соціуму, неможливо оминати увагою і сім'ю. Отже, вчений одним із перших в історії соціології характеризує сім'ю як складну організовану структуру, яка займає рівноцінне місце в ієрархії соціальних інститутів, оскільки як і вони характеризується фіксованими позиціями, закріпленими поведінковими шаблонами, заборонами і дозволами, але виконує ряд специфічних, унікальних, притаманних лише їй, функцій. У процесі розробки теорії стратифікації він не випадково зупиняється на розгляді сім'ї, оскільки вважає її одним з найдавніших критеріїв розподілу соціуму на прошарки [138, с. 408]. Мобільність і перманентний характер деяких процесів у суспільстві складають її розвиток; разом із суспільством еволюціонує й сім'я. Такі фактори, як зміна положення жінки в сім'ї, емансипація та інші, сприяють руйнуванню сім'ї традиційного патріархального типу. Але такі зміни є закономірними і ведуть до реконструкції образу сім'ї.

Російська релігійно-філософська думка XIX–XX ст. по-новому презентує філософію сім'ї, що знайшло відображення в працях М. Бердяєва, В. Розанова, В. Соловйова. Мислителі цього періоду активно роздумують над феноменом любові в людському бутті, яка є проявом благочестивої сутності людини. В. Розанов найбільш глибокий зв'язок, у якому кожна людина підходить до сенсу свого індивідуального буття, називає шлюбом [127, с. 45]. Статеві стосунки він вважає природним проявом взаємин між подружжям, це прояв людської природи, і в цьому не має ніякої ганьби. В. Розанов вдало поєднує людину, природу і Бога, яких об'єднує чуттєва любов й одночасно виявляється в кожному. Таким є подвійний сенс статі філософа. Глибокий метафізичний смисл він вкладає в шлюб.

На думку іншого видатного російського мислителя М. Бердяєва, любов має вище, метафізичне походження. Вона існує поза людиною, сім'єю і над людським родом. Утілення любові є творчим актом, невіддільним від божественної волі, яка об'єднує людей, підтримуючи світову гармонію [14]. Життєві шукання кожної людини у намаганні зустріти свого партнера він пояснює через прагнення єднання [15, с. 230–316].

У творчості видатного російського мислителя і богослова В. Соловйова є цінні напрацювання, зокрема, і в сфері шлюбно-сімейних відносин. Соловйов підносить і звеличує кохання у всіх аспектах, і вважає, що шлюб може стати на заваді справжнім почуттям. Фізичне поєднання чоловіка та жінки він пояснює більш глибоким поняттям, аніж статевий потяг: крізь тілесні стосунки відбувається єднання партнерів. Окрім цього, подолання егоїзму в ім'я кохання здійснюється як у стосунках між чоловіком і жінкою, так і в матері в ставленні до дітей, що є справжнім благом [137, с. 20].

Антропологічні дослідження родинних і сімейних зв'язків у XX ст. здійснювала американка М. Мід. Видатна культурологиня, антрополог,

етнограф, фахівець з питань міжпоколінних сімейних відносин та соціалізації здійснила ряд нових відкриттів. Зокрема, про співвідношення ролі батька і матері, вона також виділила три типи досвідної трансляції між поколіннями і згідно з ними корелює типи культур [99].

Наукові дослідження на теренах російської наукової школи останнього десятиліття представлені іменами соціолога А. Антонова, педагога Б. Бім-Бада і С. Гаврова, які в сумісній монографії представляють результати дослідження сім'ї як соціокультурного явища, виявляючи глибокий аналіз сім'ї на макросоціологічному та антропологічному рівнях [16]; спеціаліста в галузі соціології сім'ї та гендерних питань С. Голода, учених М. Мацьковського, А. Харчева, які схиляються до структурно-функціонального методу вивчення сім'ї. У своїх дослідженнях А. Харчев обґрунтував і визначив два напрями, які дають глибоке осягнення феномену сім'ї: на рівні соціального інституту, на рівні малої соціальної групи, включаючи міжособистісний рівень.

Сучасна українська наукова думка теж не оминає цієї проблематики, і важливе місце в ній займає дослідження сім'ї. Для аналізу специфіки досліджень сімейно-шлюбної проблематики спершу розглянемо особливості місця та ролі сім'ї в радянські часи.

У радянський період сім'ї відводилося вагоме місце, що окремо зазначено в програмі правлячої політичної партії Радянського Союзу КПРС. «Величезне державне значення КПРС надає посиленню турботи про сім'ю. Вона грає важливу роль в зміцненні здоров'я і виховання підростаючого покоління, забезпечення економічного і соціального прогресу суспільства, в покращенні демографічних процесів. Тут формуються основи характеру людини, його відношення до праці, моральних, ідейних і культурних цінностей. Суспільство кровно зацікавлене в міцній, духовно і морально здоровій сім'ї. Виходячи з цього, партія вважає за необхідність проводити лінію на зміцнення сім'ї, надання допомоги у виконанні соціальних функцій, вихованню дітей, на

покращення житлових і побутових умов сімей із дітьми і молоддю» [96, с. 154]. Головна орієнтація документу – поглиблення взаємодії сім'ї, школи і трудового колективу, а також підвищення відповідальності батьків за виховання дітей, рівно як і відповідальності дітей за благополуччя батьків, їх забезпечену старість [96, с. 154]. Предметом постійного піклування партії визначається подальше покращення положення жінок-матерів, з урахуванням активної участі молодої жінки в трудовій та суспільній діяльності та створення найбільш сприятливих умов для цього. Партія пропагує основні ідеї та ідеологічні настанови, на яких тримається вся держава. Чітко прослідковується як головний ідеологічний орієнтир накладається на сімейну сферу – сім'я як соціальний інститут покликана продукувати нових громадян, насамперед, членів трудового колективу, партії.

На пострадянському просторі, особливо в роки останнього десятиліття, питання сімейно-шлюбної сфери займають окрему нішу в наукових та філософських дослідженнях. Українські дослідники цікавляться дефініціями понять «шлюб», «сім'я», «рід». Такий інтерес є виправданим, враховуючи також ті трансформаційні процеси, які переживає сім'я на сучасному етапі свого розвитку. Серед численних досліджень можна зазначити таких авторів, як Л. Амджадін, А. Буковинський, В. Ткачова, А. Пономарьов, Ф. Фомін, О. Чорний. Дослідження, здійснені А. Пономарьовим, скеровані на уважне вивчення поняття «рід» та родинних відносин серед українців [123]. Він акцентує на понятті «родина», яке має особливе значення для українського народу. Особливість досліджень сімейної сфери в О. Чорного полягає у виявленні співвідношення між поняттями «сім'я» і «шлюб». Дослідник вибрав об'єктом дослідження зазначені поняття і намагався виявити, яке з них є первинним, а яке стало похідним. Такий критерій вивчення ділить дослідницькі шукання на дві позиції. Як зазначає О. Чорний, згідно з першим твердженням інститут шлюбу є фундаментом для існування сім'ї –

відповідно, державне засвідчення відносин означає народження нової сім'ї. Прихильники іншої позиції запевняють у тому, що швидше шлюб є закоренілим у сім'ї, а не навпаки – сім'я є більш давнім соціальним утворенням, найдавнішим з усіх форм суспільного розвитку. Ці думки є слухними, але для нас більш важливою є друга позиція. Адже сам О. Чорний відмітив складність питання, тому що сім'я і шлюб явища історично пов'язані, але різні за суттю [162]. Вітчизняний дослідник сучасної української сім'ї Ф. Фомін, звертаючись у дослідженні сімейної проблематики до філософії статі, звертає увагу на психологічні та світоглядні проблеми подружжя [156, с. 1].

Таким виявляється огляд філософських та антропологічних уявлень про сім'ю та шлюб протягом історії розвитку людства. Спектр поглядів і підходів багатоманітний, але діалог концепцій робить можливим процес осягнення сім'я на макрорівні як соціального інституту, мікрорівні – як малої спільності людей і міжособистісному рівні – як сфери особистісного та сумісного буття індивідів. Проблема існування людини в сім'ї завжди була в фокусі досліджень дослідників антропологів та філософів. Літературні напрацювання з проблеми сім'ї надзвичайно потужні. Різноманітність жанрів, характер викладу, методологія дослідження обумовлені багатоманітністю та універсальністю проблеми: сама сім'я є настільки багатоаспектним явищем, автономним мікросвітом, своїм буттям, що дає підґрунтя для наукових та філософських інтенцій мислителів понад тисячі років історії існування людини.

Сім'я як потужний державний інститут і соціальний осередок у суспільстві з найдавніших часів була предметом пильної уваги дослідників найрізноманітніших галузей досліджень. Вона забезпечує наступність поколінь та передачу культурних навичок, традицій, духовного спадку. Сім'я є складним та багат шаровим утворенням: з одного боку, вона містить ряд аспектів свого буття, з іншої сторони – має багаторівневу внутрішню структуру, окрім цього сім'я як феномен вивчається різними

науками, в тому числі, і декількома філософськими розділами. Досліджуючи сім'ю виділяємо соціологічний, історичний, економічний, демографічний, політичний, юридичний, етнографічний, психологічний, педагогічний, етичний, антропологічний та філософський аспекти.

Отже, феномен сім'ї є багатоаспектним і досліджується різнобічно. Кожна окрема галузь розглядає різні виміри буття сім'ї крізь призму своєї специфічної методології та відповідно до свого предмета дослідження. Економічний аспект дослідження сім'ї вивчає її як виробничу та споживаючу ланку суспільства. Соціологічний аналіз зосереджує увагу на аналізі сім'ї як соціального інституту, заснованого на шлюбі, і розкриває функціонування сім'ї як малої соціальної групи, «...вивчає формування, розвиток та функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних та соціально-економічних умовах» [97, с. 4]. Історичний аналіз сімейних відносин розглядає історичний шлях становлення і трансформацій інституту сім'ї, історичні зміни форм сімейних та шлюбних відносин.

Демографічний показник у дослідженнях сім'ї демонструє статистичні дані, «розглядає населення не просто як множинність людей, а як популяцію людей, такої, що самооновлюється по мірі того, як одні покоління змінюються іншими» [28, с. 11–12]. Для цього сім'я повинна володіти декількома показниками: визначеною чисельністю, віковими та статевими складовими, а люди, які її утворюють, повинні бути пов'язаними певними відносинами, які регулюють їх поведінку в сфері дітонародження, і відносинами стосовно збереження життя. У суспільстві відносини з «дітовиробництва» реалізуються в історично змінюваних інститутах сім'ї та шлюбу.

Галузь юриспруденції, зокрема сімейне право, зосереджує свою увагу на юридичних аспектах сімейно-шлюбних відносин і представляє собою «...сукупність норм, які регулюють особисті немайнові права, та ті, що

впливають на них, майнові відносини людей, які виникають на ґрунті шлюбу та сім'ї» [35, с.8].

Етнографічні дослідження розкривають сім'ю через особливості побуту, сімейної організації. «Для етнографії головним предметом є дослідження тих функцій, що належать сім'ї у відтворенні етносу, вихованні її членів, створенні певних культурно-побутових стереотипів, у плеканні та міжпоколінній передачі етнокультурних традицій» [92, с. 345]. Етнографічні дослідження допомагають пізнати внутрішній механізм сімейних відносин, їх історичний характер, накопичену скарбницю знань сімейної культури, ціннісні орієнтири та пріоритети.

Психологічний аспект дослідження сім'ї необхідний у процесах психологічного консультування сімей у скрутних життєвих ситуаціях та проблемах, у процесі вирішення внутрішньосімейних конфліктів, спричинених як зовнішніми факторами, так і внутрішньо детермінованими [20]. Педагогічний аспект концентрується на виховній складовій сім'ї. Сучасний гендерний аспект розглядає ролі та стереотипи батьків та дітей в колі сім'ї. Аспект філософсько-антропологічного осмислення завжди супроводжує явище сім'ї як укорінення індивіда в бутті. Ця укоріненість, яка розкривається через спроможність людини в процесі життєдіяльності звертатися до буття як до підґрунтя й актуалізує її власні унікальні можливості.

Отже, ми визначили вектор дослідження сім'ї з позиції **філософсько-антропологічного підходу** як розкриття особливостей світоглядних орієнтацій сучасних чоловіків і жінок, особистісний та міжособистісний рівень взаємодії у сім'ї, дослідження тих чинників, якими керується сучасне покоління в питанні сім'ї, а також аналіз історичних соціокультурних подій останніх двох століть, які вплинули на становлення сучасної сім'ї. Філософсько-антропологічна методологія надає можливість дослідити сім'ю не тільки як соціальний інститут або спільноту, але й визначити ті трансформаційні процеси, що формують сучасний образ сім'ї

крізь призму розуміння культурно-історичної цілісності структур повсякденного буття.

Дослідження багатьох країн світу виражають занепокоєння кризою сім'ї, а саме кризою моногамії, відлік чого починається з 60-х рр. ХХ ст., що пов'язується з глобальними соціальними трансформаціями. Як вважає один з найяскравіших дослідників радянського і пострадянського простору С. Голод, «протягом всього минулого століття в науковій літературі посиляються на одні і ті ж самі соціальні фактори, які лежать на поверхні: зростаюча кількість одиноких чоловіків і жінок, зростання кількості розлучень, зниження рівня народжуваності, наявність більшої кількості неповних сімей, зростає кількість повторних шлюбів, інтенсифікуються сексуальні відносини поза межами інституту шлюбу тощо» [34, с. 1]. Дослідник наголошує, що більш ніж столітня статистика не дає шансу сумніватися в реальності цих фактів. Ми погоджуємось із думкою дослідника в галузі сім'ї С. Голода про те, що висновки дослідників можна розділити на два табори: ті, що інтерпретують кризу моногамії, і ті, що стверджують про модернізацію інституту сім'ї через акцентування уваги на кожному з членів сім'ї. Таким чином, трансформації, яких набула сім'я у сучасному змінюваному світі, окреслюються як позитивні або негативні. До думки перших залучається більше прогресивних дослідників, до думки других – прихильники консервативних цінностей.

Коли мова йде про аналіз сім'ї, то найбільш популярними і доступними є результати саме соціологічних та демографічних досліджень, однак вони розглядають сім'ю як ланку, складову суспільства, або як інститут, який реалізує завдання відтворення людини. Філософсько-антропологічний аналіз має на меті створення цілісної, голографічної, глибокосвітоглядної системи уявлень про сім'ю як феномен, сімейні відносини, вектори змін структури сім'ї у сучасному світі, а також причини та наслідки таких змін для суспільства.

Отже, в історичному розрізі дослідження феномену сім'ї має давню традицію. З найдавніших часів сім'ї приділяли увагу найвідоміші філософи, науковці, усі зацікавлені дослідники, проте і в сучасних наукових пошуках інтерес до сім'ї не зникає. Інтерпретація сімейно-шлюбних відносин змінювалась з плином часу і була зумовлена головною ідеологічною проблематикою конкретної епохи. Проте незмінним залишається висока цінність сім'ї як основи будь-якого суспільства. Складний характер феномену сучасної сім'ї та неоднозначність змін, які в ньому відбуваються, розділяють думки дослідників на дві позиції: одні вчені розцінюють такі трансформації як логічний хід розвитку сім'ї, інші ж відстоюють традиційний образ інститут сім'ї, який не потребує суттєвих змін. Саме тому феномен сім'ї потребує філософсько-антропологічного аналізу на сучасному етапі свого становлення.

1.3. Культурно-антропологічні засади сімейних традицій – теоретичне підґрунтя сім'ї як соціокультурного явища

Аналізуючи історію феномену сім'ї, звернемося до культурних традицій. Особливості сімейної організації у різних країнах світу різняться своїми формами, ціннісними аспектами, гендерним розподілом та іншими чинниками. Різноманітні варіації детерміновані культурними традиціями, історичними та етнічними особливостями, також слід враховувати приналежність країни до східної чи західної традиції.

Найдавнішими є традиції східних культур, західні культури сформувались пізніше. Крім того, існує відома дихотомія Схід – Захід. Поділ на західний і східний типи культур є всесвітньо відомим. Традиційно ці два світобачення протиставляють один одному. Дихотомія «Схід – Захід» відображає два типи мислення, які, без сумнівів, проникають один в одного (особливо з плином часу та розвитком суспільств обох культур), але в цілому презентують глибинно різні способи буття.

Спадкоємці західного типу – це європейці, виховані законами античного та християнського світів. Історичний простір Сходу презентують представники цивілізацій народів Азії та Африки – Стародавнього Єгипту та Вавилону, Давньої Індії та Китаю, Японії. Багатовекторність Сходу проявляється у тому, що хоча перелічені країни і представляють одну специфіку ризоматичного розгалуження східної частини світу, але жителі цих країн різняться між собою, а іноді – навіть не мають нічого спільного. Спільне та відмінне серед людей Сходу та Заходу стає помітними, коли ці світи перетинаються один з одним. Зокрема, західний стиль є орієнтованим на свободу особистості та її власній вибір. Почуття свободи є природним, чи не вкоріненим у менталітеті європейців; а природа сприймається величезним ресурсом для використання на благо європейської цивілізації.

Східний тип філософування та світобачення ґрунтується на культурі традицій, глибокої пошани та підкорення; природа тут виступає незалежною реальністю, з якою людина злита воедино. Західний світ пропонує нам ідею новацій, технічного та наукового прогресу, постійного довершення та швидкого темпу життя. Східна культура ґрунтується на ідеї традицій, культів предків, головними виступають суспільство, для якого існує особистість, а саме існування є поміркованим та рефлексуючим, самозаглибленим. Східний тип буття та західний тип буття різняться за світоглядними цінностями, базовими потребами окремої людини, первинністю чи другорядністю особистості в державі. Розглянемо традиції сімейної організації в країнах та філософських школах Давнього Сходу і в традиціях західних країн.

Давній Вавилон. Доцільними для розгляду є Закони Хаммурапі, авторство яких належить стародавньому вавилонському царю та полководцю Хаммурапі (1792–1750 до н.е.). Період його правління ознаменований створенням збірки законів світського характеру, які викарбовано на базальтовому стовпі. Метою їх створення було

встановлення порядку на основі справедливості, честі та гідності; закони регулюють майнові, судові, особистісні права та відносини, частина пунктів Законів описує сімейну сферу, шлюб та спадкування. Всі постулати містять міру покарань за їх недотримання. Закони Хаммурапі є одним із найдавніших кодексів законів в історії людства, у якому згадуються поняття «сім'я», «шлюб», «дружина», «діти», «зрада». Вавилонська сім'я, за Законами Хаммурапі, визнається патріархальною, усі члени сім'ї підвладні батькові. Чільне місце голови сім'ї належало чоловікові, і сімейні відносини будуються за принципом його головування. Сімейні відносини будуються на повазі до старших, дотримання прав та свобод членів сім'ї, виходячи з їх кровної спорідненості або її відсутності, та наявності чи відсутності моральних протидій, які підривають авторитет старших. Наслідком ставали жорстокі фізичні покарання (таким могло бути відрубання кінцівок чи язика). Аналізуючи дані постулати, можна дійти висновку, що покарання базувалося на принципі таліону – покарання рівнозначне діянню. Аналізуючи деякі параграфи Законів, можна зробити висновок про другорядне становище жінки в сім'ї. Доволі сильна влада батька над дітьми – вона «...виявлялася в можливості продавати їх, віддавати як заручників за борги...» [52, с. 31]. Для визнання факту подружжя, а отже, створення сім'ї, чоловікові необхідно укласти письмовий договір на дружину. Один із параграфів має настанову: якщо чоловік обрав жінку для подружжя, але договору відносно неї не склав, ця жінка такою не визнається. Такий договір є офіційним підтвердженням сім'ї та визнається у суспільстві. Слід зазначити, що Закони Хаммурапі визнавали усиновлення дітей. Одним із наказових діянь проти сім'ї вважалося кровозмішення. Слід підкреслити одну визначальну особливість сімейного утворення, яка була притаманна майже у всіх культурних традиціях давності – одруження з кровними родичами. У сучасних цивілізованих країнах світу це є незаконним. Табування інцесту у Вавилоні було рідким виключенням.

Давній Єгипет. Культура давнього Єгипту, яка повною мірою розвинулась з III тисячоліття до н.е., є однією з найдавніших у світі і має відлік приблизно з IV тисячоліття до н.е. Із записів відомо про норми сім'ї: «...законним в Єгипті вважався тільки моногамний шлюб. Поліандрія не була відома єгиптянам» [11, с. 38]. Безперечно, чоловік був хазяїном та головою сім'ї, проте роль жінки ніяк не принижувалася, оскільки їй відводилося роль хранительки сімейного затишку, вона пильнувала сімейне майно та народжувала нащадків, що ставало честю для кожного чоловіка та його життєвим зобов'язанням. Жінка в сім'ї не мала другорядного або підлеглого становища, «у Єгипті та інших країнах Африки мати вважалася головним членом сім'ї, і хоча чоловік пишався іменем свого батька, але згадував він саме ім'я матері» [11, с. 34–35]. На деяких поховальних надгробках, що дійшли до наших днів із розкопок, зазначається ім'я матері померлого. Це є доказом особливого сакрального ставлення до матері в сім'ї. Мудра матір управляла домівкою, і чим більше зусиль вона покладала на зростання та процвітання добробуту чоловіка та родини, тим сильнішим був її вплив. Традиційне уявлення про ставлення до жінки на Сході як підкореної та абсолютно слухняної, такого немає в традиціях Єгипту: жінки посідали своє місце в суспільстві, мудрі та поважні матері збиралися на колективне віче, долучалися до обговорення указу місцевої ради щодо майна, дому та досягали згоди щодо його прийняття або відміни, займалися торгівлею, укладали угоди. Але таку поведінку назвати свавільною не можна – чудово освічені жінки Єгипту не посягали на парафію чоловіків, наприклад, публічні виступи, оскільки «такий стиль поведінки здавався не тільки чоловікам, але і самим жінкам таким, що суперечить усім можливим суспільним нормам» [11, с. 35].

Давня Індія. Життя індусів регулювалося настановами, затвердженими в нормах, великий вплив на які справляли релігія, культу і традиції. Вони мають радше етичний характер, аніж правовий чи легітимний, і були так звані непрописні істини для давніх індусів.

Крім того, ці норми мали яскравий відбиток релігії. Настанови, які регулювали повсякденне життя, називалися «дхарми» і містилися у збірниках джармашастра, авторами яких були брахмани. Найбільш відомими є Закони Ману, які були створенні приблизно з II ст. до н.е. У поетичній формі різноманітні школи брахманів сформували та виклали настанови, зміст яких поширювався на всі можливі сфери діяльності людини – від права та політики до сім'ї, релігії та моралі. «Для Стародавньої Індії характерна велика патріархальна сім'я. Голова сім'ї – чоловік. Жінка повністю залежала від свого чоловіка і синів. Шлюб був майновою угодою, у результаті якої чоловік купував собі дружину, і вона ставала його власністю» [52, с. 40]. Доля сім'ї була у руках батька, «батько був її царем, суддею і жерцем, але при всьому цьому абсолютизмі він не був особистим володарем сім'ї, а лише утіленням або представником її прав та обов'язків» [22, с. 9]. Уся сім'я тримала відповідальність за героїчні вчинки, досягнення кожного окремого члена сім'ї. У сімейній сфері ролі чоловіка та жінки визначаються наступним чином: жінка є несаможиттєвою, тому потребує чоловічої підтримки та опіки (у дитинстві її охороняє батько, у дорослому віці – чоловік, на старості – сини). З одного боку, у деяких статтях Законів Ману (їх можна назвати реліктами матриархату) зазначається, що жінка-мати посідала привілейоване становище як хранителька дому та сім'ї; з іншого – сімейні стосунки побудовані на жорстокому патріархальному устрої, у якому жінці відводилося другорядне місце, що вимагало від неї підкорення та покори. Проаналізувавши закони, можна дійти висновку, що положення дружини більшою мірою містить заборони, тоді як положення чоловіка дає йому більше прав та можливостей. «Закони Ману прямо вимагають від дружини поважати свого чоловіка як бога, навіть якщо він позбавлений чесноти» [53, с. 40]. У суспільстві Індії шлюб надавався сакральне значення – у ньому відтворюється життя, виконується священний релігійний обов'язок та сексуальна насолода.

Стародавній Китай. Традиції давньосхідної китайської організації сім'ї розглянемо на прикладі конфуціанства, яке оформилось у V ст. до н.е., оскільки тут яскраво проглядається особливе ставлення до феномену сім'ї. В етико-політичному вченні великого мислителя та реформатора Конфуція сім'я – це мікромодель держави, а сама держава є великою родиною; вони базуються на ідентичних канонах і функціонують за єдиними законами, згідно з якими правитель ставиться до своїх підданих як до власних дітей, а громадяни виражають велику пошану правителю-батьку. У сім'ї закодований механізм державного функціонування, у ній окреслюється силует принципів правління. Китайська сім'я займає сакральне місце в суспільстві, є її серцевиною. Основні мотиви роздумів Конфуція були про особистість, суспільство та державу, компоненти яких переплітаються, створюючи єдину картину порядків наслідування та законів існування. Дослідники давньоконфуціанської традиції зазначають особливість структури суспільства, виробничою одиницею якої протягом двох тисячоліть залишалася сім'я. Цей феномен розкриває нам лейтмотив конфуціанського вчення – домінування колективного начала над особистим. «Інтереси сім'ї, групи завжди ставилися вище особистісних» [117, с. 450], що відображає яскраву рису східного типу мислення в цілому. У контексті китайської культури благом кожного громадянина вважалося благо держави.

Сім'я має велике значення для своїх громадян як обов'язкове виконання морального боргу, є соціальним обов'язком громадянина перед державою і самим собою. Конфуцій говорить про причини і цілі укладання шлюбу: «Шлюб є першим зобов'язанням людини і його природним покликом і призначенням» [22, с. 112]. «Чоловік – голова, він повеліває, жінка кориться. Він – небо, вона – земля» [22, с. 112]. Бачимо тут яскравий дихотомічний образ, присутній у східній культурі – Інь та Ян. Мотивацією та стимулом китайського чоловіка є ідеал благородного мужа, головним чином через дотримання свого морального обов'язку. На противагу

античному баченню призначення сім'ї, у китайській традиції немає місця особистим утилітарним мотивам, наприклад, народження дітей для догляду за собою в старості та хворобі, зручності сімейного життя, відчуття захищеності, прихистку в житті тощо. Сім'я тут відіграє роль наслідування ідеалу, виконання певного морального зобов'язання та призначення до «правильного» життя.

Згідно з ученням Конфуція чоловік є головою, він направляє, а дружина йому підкорюється. Чоловік є ядром сім'ї. Основами шлюбних стосунків мають стати взаємодовіра, повага, влада і керування з боку чоловіка і покора від жінки. Жінка присвячує себе одному чоловікові: навіть якщо вона стає удовою, вона не має права вдруге стати заміжньою, а повністю присвячує себе усамітненню, що гарантує суспільну повагу до неї. Головування чоловіка не є тиранією, воно радше будується за принципом царської влади. Велике призначення сім'ї полягає у зміцненні морального начала, такого, що веде особистість до самовдосконалення, і постає не індивідуальною самоціллю, а державним інтересом і зобов'язанням перед нею. У громадянину на архітипічному рівні закладена настанова: створення сім'ї – це правильний шлях. І він усвідомлюється у суспільному значенні. Національний практицизм, державний утилітаризм проявляються на рівні самосвідомості як народження дітей, виховання їх у дусі традицій, звичаїв; вони виражають суть китайської держави, яка отримує своє продовження у своїх слухняних і високоморальних громадянах.

Китайська жінка, вступаючи до шлюбу, керується соціальним обов'язком і моральним зобов'язанням не менше свого чоловіка. Існує своєрідний постулат, якого слід дотримуватися жінці в колі сім'ї: принцип шанобливості (смирненність, лагідність, терплячість до всіх старших і до чоловіка), принцип сім'ї в суспільстві (беззаперечне підкорення і обожування імператора, слухняність до чоловіка), принцип середини (дружина має право полишити чоловіка за умови вкрай несправедливого

ставлення до неї). Прагнення до дітонародження, до чуттєвості існують у ній поряд із зобов'язаннями перед державою. Суцільна допомога та підкорення чоловікові, який є носієм та виконавцем державних інтересів, – її соціальний обов'язок. Культ традицій та шанування предків корінився у вихованні підростаючого покоління і став основою моральної поведінки кожного члена сім'ї, оскільки активно впроваджувався у свідомість народу і постає ментальною рисою. Це яскраво виражається в глибокоморальному та обов'язковому для неухильного дотримання принципі «сяо» – синова шанобливість: «оскільки добром служити батькам іменується сяо, – говориться в танському кодексі законів, – так і порушувати батьківську волю іменується «бу сяо» – синова неповага» [82, с. 4].

Китайська правова думка розробила систему покарань для тих, хто ухиляється від дотримання або порушує принцип «сяо», навіть якщо він перетинається з іншими державою встановленими системами правил та механізмів дії (наприклад, діюча система доносів як ефективний метод дотримання авторитарності в правлінні виключала випадки доносів на родичів, за ним ішло жорстоке покарання). Виконання норм діяло з урахуванням панівного в Китаї фундаментального культу предків, який стимулював розквіт культу сім'ї. Правила, які сформував великий учитель Сходу Конфуцій щодо шлюбу та сім'ї, суворо застосовуються і нині.

Традиції школи даосизму (V–III ст. до н.е.) не звертають такої уваги питанням сім'ї та шлюбу, проте в основному творі засновника цієї школи Лао-Цзи «Дао Де Цзин» [82] зустрічаються згадки про сімейні відносини. Як і в конфуціанців, питання державності йде пліч-о-пліч із сім'єю. Засновуючись на вченні про Дао, із якого виникають два протилежні начала Інь та Ян, відповідно, як рушійні сили всесвіту, у сім'ї втілюються у жіночому та чоловічому началах, адже поєднання чоловічого і жіночого є втіленням гармонійного цілого. Трактат містить настанови про зв'язок непорядку, смуту з синівською любов'ю та піклуванням про старших.

Традиції Давньої Японії. Японська сім'я є релігійним об'єднанням у найбільш строгому сенсі. В основі японської сім'ї лежить вимога дотримання культу предків, від неухильності якого залежало благополуччя та благоустрій сім'ї та дому. Цього правила сумлінно дотримуються і сучасні японці. Тут переважав патріархальний тип сімейного устрою. Шанобливість та повага до старших, дотримування культу предків, культ традицій, глибока релігійність та визначення священності традицій неухильно супроводжують японців, і навіть думок не виникає сумніватися в цьому. У Давній Японії існував справжній культ сім'ї. У сучасному світі сім'я розуміється радше як нуклеарна, тобто така, що обмежується подружжям і їх дітьми. Про таку унітарність стародавній японський світ навіть подумати не міг – сім'я ж по суті становила велику групу. «Оскільки шлюби тут ранні, така сім'я, навіть якщо мова йде тільки про один будинок, може складатися з прадідуся і прабабусі, дідусів і бабусь, батьків і дітей – синів і дочок кількох поколінь; проте вона зазвичай виходить далеко за межі одного будинку» [83, с. 57].

Стародавня Греція і Рим. Багатоманітна культура Античності історично бере свій початок з VIII ст. до н.е. У Стародавньому світі сім'я мала своє особливе місце у житті громадянина і своє призначення для всього суспільства. Дітонародження мало на меті продовження свого славетного роду, для передачі спадщини нащадкам, а також продовження пам'яті про себе. Гесіод писав: «Для чоловіка найважливіше за все дім, потім бик-землеорач, і дружина» [142, с. 4]. У войовничих суспільствах, коли міць держави вимірювалася кількістю мечів, дітонародження було важливим завданням держави. Продовження роду, народження нащадків – важливе завдання і призначення жінки.

Закони Риму виправдовували існування шлюбу виключно для народження дітей і проголошували це його призначенням. І держава неухильно слідкувала за громадянами: за непослух римські жінки отримували найвищу міру покарання. У суворій Спарті безжально і

нищівним чином відбирали немічних і хворих дітей. Протягом майже всієї римської історії в сім'ї спостерігалось неухильне головування чоловіка, яке закріплювалося в законах Римського права. Ксенофонт ясно виклав такі положення у творі «Домострой», де, описуючи призначення чоловіка і жінки для створення пари, зазначає: «...як бог створив їх співучасниками в народженні дітей, так і звичай робить їх співучасниками в домогосподарстві» [80, с. 220].

Археологічні знахідки крито-мікенської епохи дають зрозуміти, що жінки Стародавньої Греції користувалися більшою свободою і відігравали більш значиму роль у суспільстві і сім'ї, аніж століттям пізніше, особливо в грецьких полісах. У пантеоні богів існувало немало жіночі образів, присутні праобрази грецьких богинь, жінки брали участь у деяких культових обрядах, їм дозволялося брати участь у релігійних святкуваннях, публічних розвагах, спортивних змаганнях. Спільною для всієї Еллади була моногамна сім'я та майже усюди встановлена патріархальна структура. «За батьком визнавалася необмежена влада над дітьми, які були зобов'язані йому безумовною покірністю за формальне їх «прийняття» при народженні. Усі греки дотримувалися одного погляду стосовно сім'ї: народження дітей є виконання свого обов'язку перед родом і сім'єю» [27, с. 140].

Уже в найдавніші часи римська сім'я була міцною та згуртованою ланкою суспільства, у якій безроздільно владарював батько – «патер фаміліас». У ранні часи батько володів у відносинах із дітьми «правом на життя і смерть»: він визначав долю усіх, хто від нього залежав; він мав право прийняти та визнати своєю власну закононароджену дитину, або наказати вбити її чи полишити на призволяще для загибелі. Лазівка у законі для звільнення від такої залежності від батька існувала через особливий акт. «Слід зазначити, що ані жінка Риму, ані жінка Греції не мала громадянських прав і була формальна відсторонена від участі в громадянських справах» [27, с. 162].

Таким чином, ідеологія сім'ї в Античності носила утилітарний характер і була пов'язана з процвітанням держави завдяки здоровим та чисельним громадянам; докладання зусиль для благої справи було щастям для кожного. Але водночас сама Греція дає світові філософські вчення гедоністів-киренаїків і Єпікура, які в утопічних описах заперечували сім'ю. Так і Демокрит за свідченнями дослідників «відкидає шлюб і дітонародження через те, що вони пов'язані з багатьма неприємностями і відволікають від більш важливих справ» [87, с. 371]. І тільки ближче до появи християнства стоїцизм проголошує тезу про те, що добро є нічим іншим, як стан душі людини, метою створення сім'ї є моральний борг [133, с.6]. Мета створення сім'ї – високоморальна: жінка стає дружиною для того, щоб про неї піклуватися, а не для власного щастя; діти також стають об'єктами піклування. Соціальний утилітаризм у контексті мети сім'ї також представлений у вченні Арістотеля, який поставив тип держави в пряму залежність від типу сім'ї, який панував у суспільстві.

Отже, історичні традиції сімейної організації є достатньо різними. Формування різнобічних культурних традицій зумовлюється ставленням до призначення жінки та чоловіка в ній, визначенням мети створення сім'ї, укладання шлюбу, а також оцінкою ціннісного сенсу сім'ї. Ці аспекти формують образ сім'ї в окремій культурі.

Висновки до першого розділу

У першому розділі дисертації увагу приділено теоретико-методологічним основам дослідження сім'ї як соціокультурного феномену. Отже, узагальнимо висновки цієї частина дисертаційної роботи.

1. З'ясувано та доведено актуальність дослідження сім'ї в сучасному світі. Інтерес до феномену сім'ї є перманентним і підтримується через її багатофункціональність, багаторівневість та унікальну роль в суспільстві та житті окремої людини. Враховуючи зазначені аспекти існування сім'ї, дослідження вчених скеровуються на вивчення даного

феномену на макрорівні та мікрорівні. Цим теоретичним підходам відповідають функціональна та інтеракціоністська методологія. Міжособистісний рівень розглядування сім'ї містить аспекти міжособистісних відносин і є найбільш доцільним для дослідження з позиції філософської антропології. Необхідність оновлення наукової бази дослідження феномену сім'ї зумовлює перегляд власне визначення категорії «сім'я». На цій підставі пропонується таке визначення: сім'я – це унікальний соціокультурний феномен, що ґрунтується на спільноті, яка заснована завдяки союзу двох або більше осіб, об'єднаних спільними позиціями шлюбу-батьківства-спорідненості, які здійснюють свою діяльність за взаємною згодою на основі структур повсякденного буття, що формує унікальний життєвий світ, у якому відбувається формування особистості, в процесі якого закріплюються моделі поведінки, соціальні ролі та цінності.

2. У процесі дослідження здійснено аналіз історичних розвідок щодо розуміння сутності сім'ї. Історіографія з проблематики сімейно-шлюбних відносин є достатньо різнобарвною і нараховує не одну тисячу років. Зацікавленість до явища сім'ї зростає в міру протікання трансформаційних процесів. Згідно з існуючими прогнозами та припущеннями у наукових колах вони презентують прогресивну позицію, що стверджує логічність виникнення нових форм у сімейній структурі на зміну старій традиційній, та консервативну, представники якої захищають класичний інститут сім'ї як ознаки стабільності людства. Доведено доцільність використання філософсько-антропологічного аналізу, який дає можливість дослідити сім'ю не тільки як соціальний інститут або спільноту, але й визначити ті трансформаційні процеси, що формують сучасний образ сім'ї крізь розуміння культурно-історичної цілісності структур повсякденного буття.

3. На прикладі різних культурних традицій Сходу і Заходу виявлено, що кожна з них відбиває свій погляд на роль і цінності сім'ї, але

незмінним залишається розуміння явища сім'ї як базової платформи суспільства. Укоріненість у буття кожного члена суспільства відбувається саме через сім'ю. Традиції сімейності, розподіл ролей, головування в сім'ї та інші параметри можуть відрізнятися в різних культурних традиціях, проте беззаперечно визначається важливість сім'ї для суспільства та особистості.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ СОЦІОКУЛЬТУРНИХ ПРИЧИН ТРАНСФОРМАЦІЇ ОБРАЗУ СІМ'Ї

2.1. Сім'я в ситуації постмодерну: місце гендерної проблематики та проблематики статі в сучасну епоху

Минуле століття в історії людства позначилося рядом історичних подій, які відбулися у різних сферах діяльності. У науковому мисленні відбулись суттєві парадигмальні зміни. Наприкінці ХХ ст. характер загальнонаукових і найрізноманітніших теорій суттєво змінився. З появою нових напрямів наукового знання відбувається відхід від визнання і домінування однієї позиції в обґрунтуванні суспільних та культурних феноменів. Натомість прийнятними стають ідеї толерантності та балансу: «Наприкінці ХХ ст. межі наук стали розмитими, ідея інтегративних, міждисциплінарних, інтернаціональних досліджень набували все більшої

популярності» [125, с. 15]. У контексті феномену сім'ї відбулися тотальні зміни, наслідком яких стало нове уявлення про сім'ю та шлюб, певного оновлення зазнали образи чоловіка та жінки. Зміщення акценту в сприйнятті цінності сім'ї вплинуло на розвиток сімейно-шлюбної сфери. Отже, сімейні цінності переглядалися раніше і продовжують наново оформлюватися.

XX ст. принесло людству колосальні перетворення у соціальній структурі. «Це століття відмічено небаченим до цього часу переміщенням населення, урбанізацією, «перекачуванням» молодих робочих рук в індустрію, у місто, що стало справжнім випробовуванням для селянських сімейних традицій» [41, с. 92]. Закладений у сім'ї ціннісний потенціал реалізується за власним вибором окремої особистості, на противагу усталеному баченню, що сім'я є обов'язковим елементом життєвої стратегії. Нові форми сімейної організації презентують широкий вибір для формування власного бачення сімейності. «З середини XX століття західна людина свідомо і несвідомо спантеличена можливими формами відносин, альтернативними стандартами існування інститутів шлюбу і сім'ї» [107, с. 110]. Характеризуючи сучасну сім'ю, можна з упевненістю зазначити, що в ній усе більше присутній паритет у міжособистісних стосунках. Стереотип сімейного розподілу на чоловіка-годувальника і жінку-берегиню сімейних цінностей та затишку вже не є загальноприйнятим і втрачає свою актуальність, тому професійна та особистісна реалізація обох партнерів є нормальною картиною побудови сімейних відносин. «Ухвалення важливих рішень у молодих сім'ях, на відміну від розподілу інших сімейних обов'язків, відбувається найчастіше за участю як жінок, так і чоловіків. Особливо збереження гендерного паритету спостерігається при прийнятті рішень, які стосуються найвагоміших (стратегічних) питань для сім'ї» [172, с. 140]. Вимоги партнерів один до одного в сім'ї не є жорстко регламентованими, більше присутній егалітарний стиль спілкування для визначення статусу в сім'ї та виконуваної ролі, можливе колегіальне

прийняття рішень, ситуативні домовленості. Це свідчить про незначний вплив культурних та суспільних гендерних стереотипів, орієнтацію на комфортне існування, із урахуванням бажань та можливостей обох членів сім'ї. «Якщо протягом більш ніж двох тисячоліть домінувала відома теза античності, що «дім – це світ жінки, а світ – це дім чоловіка», то в постмодерному суспільстві відбувається активне вторгнення жінки в публічні сфери життєдіяльності суспільства. Однією з найважливіших тенденцій сучасної цивілізації є тенденції до індивідуалізації та особистісної самореалізації, в які залучена сьогодні і жінка» [112, с. 82]. Сучасна жінка вимушена вирішувати дилему і робити вибір на користь соціально активної за межами сім'ї або обрати сценарій материнства і сімейності. Проте сценарії сімейного життя є неоднозначними та суперечливими: «пріоритетною сферою діяльності жінки все ще вважається сім'я та виховання дітей, але рольовий репертуар жінок передбачає й успішну професійну самореалізацію та фінансову незалежність» [172, с. 141]. Зміни позиції жінки та зміщення акценту в бік її соціальної активності, самовдосконалення, професійного та кар'єрного росту, змушує чоловіка змінити вектор своєї ролі в сім'ї в бік активної турботи, готовності замістити жінку в разі необхідності. Дослідники визначають внутрішню атмосферу сучасної сім'ї із переважно традиційними позиціями партнерів, але з помітними змінами. Це дає надію консервативно налаштованим членам суспільства на те, що традиційна сім'я завжди буде потрібна людству і навряд колись зникне зовсім.

Сучасний світ визначається рамками епохи постмодерну. Більшою мірою нас цікавлять події, які відбуваються на світовому рівні в сфері сім'ї в XX та XXI століттях. Тож далі розглянемо основні соціокультурні, політичні зрушення, наукові відкриття, а також інші історичні події, які сприяли суспільним світоглядним змінам щодо сім'ї в ситуації трансформації світоглядної парадигми від модерну до постмодерну. Вони стали ознакою нової епохи і підготували підґрунтя для становлення

сучасної сім'ї. Мова йде про сексуальну та контрацептивну революцію, появу феміністичного руху, вплив війни на становлення нового образу жінки та чоловіка, оформлення нового розуміння батьківства і материнства, а також розробку гендерної проблематики. Для початку спробуємо з'ясувати особливості сучасної нам епохи та її характерні риси, які вплинули на світоглядну переорієнтацію суспільства.

Поняття «постмодерн» є достатньо багатозначним і певним чином суперечним. Значна частка дослідників визначає початкову межу епохи постмодерну з середини ХХ ст., серед сучасних дослідників є й такі, хто вбачає риси епохи постмодерну, або культури постмодернізму, на початку ХХ ст., а деякі дослідники взагалі заперечують явище постмодерну. Постмодернізм, як тип світоглядних позицій, відносять до постнекласичного типу філософування. Постмодерн, або «після модерну», визначається зародженням нової культури мислення, нового духу, який змінює модерн. Модерн є комплексним, динамічним і багатобічним явищем, яке неможливо описати кількома тезами. Не вдаючись до деталей філософських напрямів і представників цього періоду, який охоплює декілька епох, у загальних рисах зазначимо характерні риси такої культури мислення. Серед них – віра в ідеали антропоцентризму, гуманізму, віра в безмежні сили науки і раціонального; оптимістичний погляд на майбутнє, орієнтація на позитивні людські риси. Постмодерн ґрунтовно критикує такі положення. У ХХ ст. відбувається розчарування такими ідеалами, що призвело до поступової культурної трансформації, унаслідок чого зароджується нова реальність західних країн. Культура постмодернізму пов'язана з кризою віри в безмежні можливості розуму, майже всесильну науку та прогрес, нівеляцією традиційних цінностей та їх деконструкцією. Натомість з'являються релятивізм, скептицизм і суб'єктивізм. Така зміна культурної парадигми, як усталеної домінуючої світоглядної настанови в масовій свідомості, позначає початок нової епохи.

Ми вважаємо, що культура постмодернізму та формування нової парадигмальної системи є ознакою й водночас причиною трансформації світоглядних позицій у суспільстві. У контексті таких глобальних соціокультурних перетворень, які тягнуть за собою зміни нижчих порядків, важливо розглянути передумови, детермінанти формування нового концепту сім'ї, а також проаналізувати стан та ціннісний потенціал сучасної сім'ї як продукту цих змін. «Сучасні суспільства – це суспільства з опорою на індивіда, на його вибір, навіть на постійні примушення до цього вибору» [41, с. 96].

Якщо звернути увагу на структури повсякденного буття сім'ї, то вони різняться у ситуації модерну та постмодерну. У модерні об'єднувальними факторами були: сумісна територія, житло, спільне майно, їжа, побут. У постмодерні цей перелік змінюється через включення одних факторів і відсутність інших у різних формах сім'ї (наприклад, дистантна сім'я, або гостьовий шлюб, заснований на відповідній формі сім'ї, виключають сумісне проживання, спільну територію, і навіть спільне майно).

У сучасних умовах динамічних суспільних перетворень, відповідно, і світоглядних особистісних позицій, підвищується зацікавленість до гендерних аспектів існування людини в суспільстві. Реалізація гендерної політики окремої держави насамперед позначається на формуванні рівності між чоловіком і жінкою у всіх суспільно значущих сферах життя. Такі принципи мають глобальний характер. Не випадково на саміті тисячоліття члени Організації Об'єднаних Націй у 2000 р. сформулювали та визначили в «Декларації тисячоліття ООН» низку найважливіших для вирішення проблем сучасного світу; одна з глав декларації – сприяння утвердженню рівності чоловіків і жінок, а також розширення прав і можливостей жінок як засобів стимулювання розвитку [37]. Слід зазначити, що в законодавстві України враховується принцип гендерної рівності на офіційному рівні.

Категорія «гендер» у науковій літературі вживається не так давно, хоча вперше була запропонована ще в 1955 р. сексологом Дж. Мані, який спробував відокремити загальностатеві якості від індивідуальних сексуальних характеристик [185, с. 264–266]. У 1960-х роках розробки в цьому напрямі продовжив психоаналітик американського походження Р. Столер. Він запропонував новий погляд на поняття «стать», відокремивши його від «гендеру», для позначення не тільки біологічного і фізичного, а й культурного та соціального аспектів, які впливають на буття особистості. «Стать» є однією із багатозначних категорій у науці, зазначає російський дослідник І. Кон. «У найзагальнішому вигляді це слово означає сукупність взаємоконтрастуючих генеративних (віт лат. *genero* – виробляю) ознак і пов'язаних з ними інших ознак. Однак ці ознаки неоднакові в різних видів і мають на увазі не тільки репродуктивні властивості, але й весь спектр статевого диморфізму, тобто розбіжності анатомічних, фізіологічних, психічних і поведінкових рис осіб даного виду залежно від статі» [75, с. 31]. Явище статі є багаторівневою структурою, елементи якої формуються різноманітно і відповідають стадіям індивідуального онтогенезу (для прикладу, виділяють стать хромосомну, генетичну, репродуктивну, морфологічну тощо). Новий погляд на стать та її типи став поштовхом до наукових роздумів і перегляду вже застарілих положень. Поняття «стать» і «гендер» нерідко плутають і вживають як синоніми навіть авторитетні дослідники, що є помилковим. Але таке трапляється через те, що термінологія остаточно ще не закріпилася. Гендер – це соціальна стать людини, яка формується під впливом набору статево-рольових самовизначень, моделей поведінки, презентації та ідентифікації людини, визначає її поведінку та сприйняття оточуючими. На відміну від заданих природою анатомо-фізіологічних особливостей чоловічої та жіночої статі, соціальна стать формується суспільними очікуваннями, культурними нормами і традиціями, розповсюдженими культурними та соціальними стереотипами, а також у процесі соціалізації та виховання. Отже,

біологічна стать може збігатися або не збігатися з гендерною ідентичністю. Завдяки вродженим біологічним характеристикам, людських індивідів розділяють на жінок та чоловіків. Традиційно стать людини вважається фундаментом для розуміння її психологічних відмінностей.

Але в ХХ ст. науковці дійшли висновку, що, окрім біологічних відмінностей і тотожностей, необхідно ввести соціальні параметри для розуміння даного терміна, оскільки біологічна стать не дає повної картини про сукупність соціальних та культурних норм, якими наділяють людей у суспільстві. Бути чоловіком або жінкою у суспільстві означає не тільки володіти анатомічними відмінностями, але й виконувати задані суспільством ролі та сценарії, вписуватися у соціальну модель відповідної статі, які визначають суспільне положення людини. Основою гендерної методології є розуміння того, що вирішальну роль відіграють соціокультурні особливості, а також те значення, яке суспільство надає цим відмінностям. Адже можна бачити, що «поняття гендеру позначає, по суті, і складний соціокультурний процес формування (конструювання) суспільством відмінностей у чоловічих і жіночих ролях, поведінці, ментальних і емоційних характеристиках, і сам результат – соціальний конструкт гендеру» [136].

Свого часу великого значення набули польові та теоретичні дослідження Маргарет Мід, першого антрополога, яка підкріпила етнографічними даними значення соціального фактора для конструювання поняття статі. У роботі «Стать і темперамент» (1935) вона доходить висновку, що немає тісного зв'язку між характерними рисами особистості, які прийнято вважати жіночими чи чоловічими, і статтю; такі суспільні оцінки є лише даниною суспільним ідеалам певного періоду [184, с. 280]. У 1980-х роках гендерні дослідження вийшли на університетський рівень у США – відкрились кафедри гендерних досліджень і факультети даного напрямку, концептуалізація проблематики почала розроблятися в науково-

дослідних центрах. Пізніше актуальними стають жіночі дослідження, які сформувалися на базі першої хвилі фемінізму.

«У сучасному кризовому суспільстві сім'я стає найбільш вразливою. Саме вона несе на собі колосальні навантаження» [110, с. 149]. На цій підставі актуалізується дослідження гендерних вимірів буття особистості, які безперечно позначаються на сімейно-шлюбному просторі. Міждисциплінарна гендерна проблематика надзвичайно популярна в сучасних філософських, культурних та антропологічних дослідженнях (переважно у феміністичній течії), на такому тлі виникають нові теорії (гендерна соціологія, гендерна стратифікація тощо). Інтенсивний інтерес науковців свідчить про загострення статево-рольової та гендерної проблематики в соціумі. Гендерні дослідження набули цивілізаційного розмаху.

Гендерна проблема аналізу сфери сім'ї є широкою та охоплює індивідуальні проблеми особистості, кризові стани, з якими стикаються члени сім'ї в процесі власної реалізації в просторі сімейного існування, а також ті проблеми, які виникають на міжособистісному рівні в сфері сім'ї та шлюбу. Науковий дискурс сучасної гендерної думки, аналізуючи здобутки XIX ст. у цій сфері, виділяє два окремі дослідницькі напрями – дослідження гомосексуальної орієнтації і вивчення гендерних якостей фемінності та маскулінності індивіда [13]. «Упродовж усієї історії людства підходи до розуміння соціальних ролей жінок і чоловіків зазнавали змін, що виражалося у відповідних трансформаціях державної політики, переосмисленні її пріоритетів та завдань» [88, с. 30].

Розглядаючи трансформації в сімейній сфері, ми, безперечно, звертаємося до перетворень головних констант сім'ї – це чоловік і жінка та, відповідно, канонів чоловічого та жіночого. Нові форми сім'ї можуть включати в себе й одностатеві пари, і батьків-одинаків тощо. Але ми розглянемо історично традиційну форму сімейної організації, яка

складається з чоловіка і жінки, оскільки світоглядні перетворення саме протилежних статей призвели до появи нових форм сім'ї.

З позиції гендерного аналізу необхідно виділити та схарактеризувати поняття, які є важливими для дослідження сім'ї. **Маскулінність** – комплекс характеристик поведінки, можливостей та очікувань чоловічої гендерної ролі [136]. Інакшими словами, це те, що визначає чоловіка, окрім його фізіології. Різновиди моделей маскулінності відображають суспільні уявлення про чоловічу гендерну роль, які переважають у культурних та історичних суспільних традиціях. Для нашого дослідження є важливою теза про кризу маскулінності, яку ми розглянемо далі. Поняття «маскулінності» привернуло до себе увагу у 70-х роках ХХ ст. У цей період соціологи вбачають необхідність у перегляді тези «маскулінність протилежна фемінності». Параметри чоловічості змінюються: з універсальної моделі, яка сформована суспільними переконаннями, вона набуває нового розуміння і розглядається у зв'язку з конкретними культурними традиціями, віком індивіда, сексуальними нахилами, власними відчуттями та іншими факторами. **Фемінність** – характерні форми поведінки, які розглядаються суспільством і притаманні жінці. Сучасні дослідження, зокрема, феміністична теорія (Ю. Крістева), вважають характерні якості фемінності не природними, а суспільно обумовленими. Нерідко фемінність протиставляють маскулінності в сенсі суто жіночих і суто чоловічих рис, проте актуальні уявлення спростовують старі погляди про такий розподіл – ряд якостей є цінними для обох статей. Суспільні явища другої половини ХХ ст. були спрямовані насамперед на зміну становища жінки в суспільстві та ставлення до сильної статі. У загальному такий проект можна назвати «жіноче питання» (доречно зауважити, що проблема жіноцтва з'явилась на порядку денному в суспільстві раніше, у ХІХ ст., а набула нового змісту в наступному столітті). Під впливом кризи утвердженого гендерного порядку зростає хвилювання чоловіків – дослідники умовно називають це постановкою

«чоловічого питання». «Чоловічий визвольний рух» дозрів в американському суспільстві у 70-х роках ХХ ст. В основі чоловічого руху були заклики проти сексизму (від якого чоловіки страждають не менше жіночої половини суспільства) та проти суспільних упереджень стосовно поведінки чоловіка. У 1991 р. була створена «Національна організація чоловіків проти сексизму», її головні ідеологічні положення і основні принципи, проголошені в декларації, є такі: «...позитивне ставлення до чоловіків, підтримка феміністичного руху і захист прав гомосексуалістів» [93, с. 446].

Відмінність між старою та сучасною традицією полягає в наступному. Раніше позиція з цього приводу була однозначною: феномен фемінності і маскулінності є стрижневими вимірами людської особистості. У сучасному світі дослідники розглядають їх як соціокультурні стереотипи, а сам розподіл на суто чоловічі і жіночі риси – недієвим і застарілим. «Становлення нової парадигми маскулінності, яка отримала широке розповсюдження в останні п'ятнадцять років, тісно пов'язане із загальними тенденціями і гендерними дослідженнями у всіх сучасних науках про людину» [93, с. 448–449]. Ідейними джерелами, які здійснили найбільший вплив на становлення нового концепту маскулінності стали соціологічні дослідження субкультур, а також внесок фемінізму в гендерний аналіз суспільних відносин, аналітичний погляд на дискурсивну природу соціальних відносин з позиції постструктуралізму. Дотичною є думка про запрограмованість життєвого напрямку кожної статі, про яку слід згадати. Позиції, яка стверджує заздалегідь визначений шлях чоловіка і жінки, притримується чимало дослідників. Серед них Р. А. Джонсон [38], [39]. У працях цього американського психолога нам цікаві його уявлення про чоловіка та жінку. Так, він стверджує, що життєві сценарії окремої статі є визначеними й обумовлюються саме цією статтю: не беручи до уваги індивідуальні життєві ситуації, кожен чоловік існує згідно зі своїм визначеним шляхом, і кожна жінка йде шляхом, який визначається для її

статі. Для аналізу таких сценаріїв дослідник звертається до міфів, і на цій основі пояснює шлях чоловіка та жінки.

Переконаність у тому, що фемінізація чоловіків є тотальною і глобальною, така ж неоднозначна, як і твердження про всезагальну маскулінізацію слабої статі. Здобутком сучасного сімейного існування є вільний прояв індивідуальних рис кожного з батьків без орієнтації на упередження, соціальні канони виховання і нормативні обмеження, які диктують ту чи іншу поведінку статі.

У колах психіатричного та психологічного дискурсів у вирішенні питань фемінності та маскулінності не існує єдиної інструкції для оцінки випадків таких девіацій, тому перевага надається гендерному традиціоналізму. І наукова спільнота, і суспільна думка дещо обережно ставляться до випадків незбігання фізичного і психічного, збіг яких є культурною вимогою. «Хоча в масовій свідомості нормативні чоловічі та жіночі властивості все ще виглядають як доповнюючі одна одну полярності, принцип «або-або» уже не панує безроздільно» [78, с. 451].

Отже, у ситуації зміни світоглядної парадигми від модерну до постмодерну суспільні трансформації виявилися настільки радикальними, що інститут сім'ї та шлюбу не може залишатися незмінним. У сучасному світі закладений у сім'ї ціннісний потенціал реалізується за власним вибором окремої особистості, на противагу усталеному баченню, що сім'я є обов'язковим елементом життєвої стратегії.

2.2. Новий проект жіноцтва: вплив феміністичної ідеології та сексуальної революції на формування нового статусу жінки

У ХХ ст. сім'я проголошувалась опорним осередком суспільства в ім'я відродження нації та збереження людського роду. Далі ми розкриємо та проаналізуємо головні воєнні події минулого століття, які вплинули на трансформацію сім'ї.

Трагічні події 1914–1918 років залишилися стійкою плямою в історії людства. А наслідки стали ще більш болючими, тому що війна змінила життя багатьох народів і стала сильним потрясінням для усього світу. Становище жінок у суспільстві після Першої світової війни рішуче змінилося. Мобілізація чоловіків змусила багатьох жінок відгукнутися на патріотичний заклик, забути про тихе сімейне життя та хатні клопоти і допомагати чоловікам на фронті, а ті, хто залишився без годувальника в сім'ї, змушені були вийти на роботу для забезпечення сім'ї. Вимушена необхідність розкрила перед жінками ряд чоловічих професій, які вони з успіхом освоювали – спочатку з необхідності, а пізніше навіть зі смаком до такої рівноправності і свободи від чоловіків.

Воєнні події XX століття справді стали поворотними, і з того часу жінки не послаблювали своїх позицій. У повоєнні роки жінки отримали виборчі права (в Британії, Австрії, Німеччині та інших країнах), жінок уперше обирають у депутати, вони більш вільно відчують себе на публічному полі і займають міцну суспільну позицію. Після завершення війни люди зітхнули з полегшенням і взялися до насолод і приємностей, однією із причин і наслідком чого стала жіноча емансипація. Війна змусила жінок займатися найтяжчими роботами, нести відповідальність за справи, які раніше були суто чоловічими. Післявоєнне становище в суспільстві і в сім'ях було таким: чоловіки, які повернулися з війни, і жінки, які знову повернулися до попереднього стану, але слабу стать вже не вдовольняли обмеження сім'єю та побутом. Жінки звикли займати позиції сильного, з якою слабка стать достатньо успішно справлялась. Такі суспільні перетворення не залишилися непомітними і для сім'ї. «Надійність шлюбу похитнулась, про що свідчила збільшена кількість розлучень. Навряд чи слабка стать хотіла зовсім відмовитися від подружніх уз, проте жінки не могли не розуміти, що війна «прорідила ряди чоловіків», можливо, прирекла їх на самотність, а щоб упоратися із цим, необхідно мати професію, свою справу» [144, с. 69]. Прикладом такої активності стала

викладачка університету й активістка за права жінок у контролі над народжуваністю М. Стоупс, яка в 1921 р. відкриває першу в США клініку щодо регулювання народжуваності [57, с. 130]. Жінки навчалися боротися за свої права, розпоряджатися власними життєвими ресурсами і думати незалежно.

У кровопролитні 1939–1945 роки жінка знову опинилася у складному становищі і була змушена активно долучитися до трудової діяльності через нестачу чоловіків, зайнятих у бойових діях. За часів Другої світової війни зменшення робочої сили через мобілізацію заповнюється за рахунок жінок. У таких гострих соціально-економічних умовах жінки набували традиційно чоловічих якостей – наполегливість, активність, цілеспрямованість, прагнення до власної реалізації в кар’єрному та особистому плані – і прагнули ще більшого. Після Другої світової війни становище жінки наново змінилося. У соціальному плані жінка стає більш рівноправною, і це є не лише наслідком соціальних змін у ситуації війни і поствійни, але і в контексті зростання жіночих домагань, що підсилюється на хвилі ідейного руху **фемінізму**. Жінки вже не відчують себе слабкими чи другорядними, відбувається внутрішнє розкріпачення кожної жінки окремо та поступова емансипація в масовій свідомості – тепер це питання зміни статусу жінки. Трудова активність жінок під час війни не зникає у повоєнний час – окрім самої залученості жіночого населення поза межами домашніх обов’язків, постає питання про низький рівень заробітної плати, наявність упереджень щодо жінок на виробництві, обіймання посад різної спрямованості. Крім цього, різке зменшення кількості чоловіків у повоєнний час стимулює конкуренцію серед жінок, що вносить корективи у сферу гендерного існування.

Таким чином, сім’я в умовах епохи постмодерну постає в оновленому образі насамперед через світоглядні зміни чоловіків і жінок у процесі суспільних перетворень і культурних трансформацій. У наукових колах учені розводять поняття «стать» і «гендер». У річищі розгортання

гендерних досліджень вживаються поняття маскулінності та фемінності як дві групи характеристик особистості.

Дослідники виокремлюють такі процеси, які фундаментально вплинули на культурний переворот статусу жінки: «історичною передумовою виникнення і розвитку ідеологічних течій, спрямованих на підвищення соціального статусу та ролі жінки в суспільстві, став розвиток жіночих рухів у другій половині XIX століття, національні особливості яких визначалися потенціалом соціально-культурного середовища, характером політичної системи країни, специфікою її історичного розвитку» [88, с. 30]. Кінцевими результатами цих процесів стало підвищення загального рівня освіченості жінок, емансипація, розширення сфер діяльності, підвищення рівня загальної реалізації та впливовості жінок на різноманітних соціальних аренах, поза сімейного життя.

На формування образу жінки нового покоління помітним чином вплинула поява феміністичного руху. Вихід у світ книги французької філософіні С. де Бовуар «Друга стать» (1949) [18] став визначальним для виникнення філософії фемінізму. Робота потрапила до скарбниці досліджень щодо місця і становища жінки в культурі і людській історії. Протягом XIX і XX століть гендерна проблематика і пов'язані з нею дослідження здійснювалися більшою мірою на базі фемінізму. Ліберально налаштовані представниці руху виступали проти жіночої дискримінації у сфері громадського життя. Радикально налаштовані представниці натомість пропагують повне звільнення від патріархального компонента в суспільстві. Засадничими теоретичними ідеями фемінізму стали позиції А. Адамса і М. Волстонкрафта на початку XX ст. Перша хвиля феміністичного руху визначилась у середині XIX ст. До сучасних феміністичних теорій належать теоретичні концепції другої і третьої хвилі фемінізму. Друга хвиля охоплює ліберальний, радикальний, марксистський і соціалістичний напрями, третя хвиля представлена культурним, антирасистським, конструктивним і постмодерним напрями

феміністичної ідеології, а також постфемінізмом [167, с. 15–51]. Представниці фемінізму середини ХІХ – початку ХХ ст. – перша хвиля, яка отримала назву «рух суфражисток», – робили акцент на рівноправності статей і відстоювали ідею про відсутність суттєвих відмінностей між чоловіком і жінкою, які б могли стати основою для легітимізації нерівності. Суфражистки закликали до зрівняння прав чоловіків і жінок; вважали, що жінки мають різнозначне право брати участь у суспільному житті, здобувати освіту, реалізуватися професійно. Друга хвиля фемінізму – 1960–1970-ті рр. – проголошує жінку самостійною, автономною особистістю, а активна суспільна діяльність прибічників руху сприяла формуванню колективного жіночого самоусвідомлення. Сучасними теоретиками фемінізму різних країн світу є Д. Батлер, Л. Ірігаре, Ю. Крістева, Х. Сіксу та ін.

Звернення до феміністичного руху та його загальний розгляд в контексті дослідження не є випадком, оскільки для історії гендерних досліджень, яка визнана в наукових колах і яку демонструє одна із сучасних українських дослідниць гендерних питань І. Жеребкіна, фемінізм є основоположною платформою: «феміністична теорія виступає методологічною основою для концептуалізації жіночої суб'єктивності як інакшого типу суб'єктивності в культурі і пов'язаних із цим дискурсивні і політичні наслідки» [26, с. 51].

Сексуальна революція, яка комплексно розгорнулася у 1960–1970 рр. у країнах Заходу, була викликана низкою реформаційних явищ у галузі права, медицини, моралі й охопила сімейні, гендерні, статеві та сексуальні відносини. Розпочаті з кінця ХІХ ст. соціальні, ідеологічні, політичні, наукові процеси готували суспільну думку до сексуального перевороту, до якого дозріло західне суспільство і вибухнуло у 1960-х роках. Серед підвалин, які сформували нову сексуальну культуру, стали такі соціокультурні світоглядні перетворення:

- 1) зростаюча поінформованість з тематики сексології та її наукове дослідження сприяло формуванню відкритості суспільства для вільного обговорення сексуальних проблем та індивідуального збагачення сексуального життя;
- 2) поява нових субкультур та плюралізм рухів за інтересами;
- 3) розмежування сексуального життя на реалізацію й отримання задоволення та його здійснення для репродуктивних цілей;
- 4) ефективність контрацептивних заходів призводить до сексуального розкріпачення чоловіка і жінки;
- 5) формування феміністичного руху, представниці якого виборювали право на зрівняння з чоловіками, а пізніше – на освітню, професійну та культурну незалежність, на власний життєвий вибір щодо сім'ї та дітей.

Сексуальна революція 60-х років ХХ ст. перевернула уявлення про сексуальність, насолоду та власне тіло і, як наслідок, – погляди на сімейне життя. У сфері сексуальної поведінки було знято багато табу. Серед найяскравіших трансформацій ми виокремлюємо такі: 1) відбувається процес секуляризації ставлення до тіла, нав'язаний християнством; 2) трансформуються гендерні стереотипи в сімейній та інтимній сферах активності; 3) поява сексуального дискурсу продовжує процес статевого виховання населення, моральна переоцінка людської сексуальності поширює розуміння даного поняття як нормальної природної потреби, унаслідок чого знімаються упередження про нормальність та патології сексуальної поведінки; 4) питання дозволеного та бажаного стають сферами власного вибору особистості, а не моральних і суспільно прийнятих норм; 5) лібералізується соціальна норма – обговорення та демонстрація тіла стають більш прийнятними; 6) демократизується суспільне ставлення до елементів сексуальної активності та їх проявів, молодь стає більш розкутою у цій сфері; 7) завдяки сексологам і антропологам лібералізується ставлення до одностатевих стосунків; 8) унаслідок поширення позашлюбних стосунків і варіацій шлюбних

відносин знижується цінність традиційної сім'ї, сфера сім'ї стає більш гнучкою.

Аналітична робота сучасного дослідника В. Ануріна виявила наслідки сексуальної революції. Сексуальний переворот він характеризує як складне суспільне явище, яке тісно переплетене низкою причинно-наслідкових зв'язків і відчуває на собі вплив багатьох соціальних змін. Отже, він виокремлює такі перетворення в інституті сім'ї: стирання подвійного стандарту в статевій моралі (мається на увазі відкидання старої моделі оцінки поведінки чоловіка і жінки – тож сексуальна реалізація чоловіка і жінки засуджується або схвалюється рівнозначно); відокремлення сексуальної та репродуктивної функцій одна від одної; зростаюча нетерпимість ставлення до дошлюбних статевих зв'язків; посилення відкритості сексуальної сфери; визнання прав жінок на володіння власною сексуальністю й отримання насолоди; розгортання процесу комерціалізації сексу; підвищення толерантності до нетрадиційних форм здійснення статевого акту, зокрема і нетрадиційних; масове поширення різноманітності сексуальної практики [7, с. 90].

«Головні тенденції сексуальної революції зосереджені на зламі традиційної системи гендерної стратифікації як у публічному, так і в приватному житті» [112, с. 114]. Поява нових стандартів маскулінного та фемінного розмили межі полярно протилежних жіночих якостей та чоловічих рис. Порівнюючи минулі культурні традиції, у сучасних чоловіків і жінок помітно послабилась мотивація для укладання шлюбу та народження дітей [72]. Сексуальна революція не просто посприяла сексуальному розкріпаченню людей, але й відокремила задоволення від репродукції.

Сексуальна орієнтація є невід'ємною складовою особистості. Бажання окремого індивіда створювати сім'ю також є індивідуальною орієнтацією. У сучасному світі все більше факторів впливає на формування світоглядних переконань і втілення власних бажань. З розвитком наук про

людину – психології, сексології, антропологічних розвідок – відбувся переворот у суспільному світогляді на людину та її унікальність, можливість варіативності її уподобань. Усе це постало перед сучасним суспільством як результат вільного вибору і поведінки індивіда. Видозміна сім'ї як суспільного утворення, перетворення її якісних показників, виникнення нових ознак та форм сімейної організації, набуття нових властивостей та досі небачених варіацій – усе це демонструє нам те, як змінилася сама людина. Однією із найяскравіших постатей серед філософів ХХ ст. був М. Фуко, який розробив концепцію диспозитиву сексуальності [158]. Поняття сексуальності він розглядає через категорії «влада» і «знання», на його думку, визначальним для статі є не саме поняття «стать», а сексуальність. У розуміння статі вкладається той смисл, який у різні часи в нього вкладає влада, формуючи таким чином правила і норми сексуальності. Отже, сучасні західні суспільства винайшли диспозитив сексуальності як диспозитив шлюбності [158, с. 208]. Диспозитив сексуальності функціонує відповідно до рухливих, поліморфних технік влади; диспозитив шлюбності вибудовується навколо системи правил, які визначають дозволене і табуйоване. Для диспозитиву шлюбності характерним є зв'язок партнерів, які володіють певним статусом. Диспозитив сексуальності орієнтований на тілесність і чуттєві задоволення [158, с. 209]. Пропаганда сексу, оцінка його як субстрату відносин може загрожувати заміною диспозитиву шлюбності диспозитивом сексуальності, проте такий сценарій є маловірогідним. «Сім'я – це пункт обміну між сексуальністю і подружжям: вона переносить закон і вимір юридичного в диспозитив сексуальності; і вона ж переносить економіку задоволення та інтенсивність відчуттів у розпорядок шлюбу» [158, с. 210]. Тісний зв'язок двох диспозитивів дає зрозуміти зміни в сімейній сфері: починаючи з ХVІІІ ст. в сім'ї є місце сексуальності, афектам, коханню, більш того – сім'я стає точкою зародження сексуальності. Через диспозитив сексуальності та

шлюбності, запропонований Мішелем Фуко, можна розкрити диспозитив сім'ї.

Людська сексуальність є каркасом у розуміння зазначених соціокультурних явищ. Світоглядні зміни, які внесли в соціум сексуальна революція, контрацептивна революція, гендерні зміни, на глибинному рівні свідчать про наявну трансформацію сексуальності. Їх окреслив сучасний російський сексолог І. Кон, узагальнивши їх у цілому як позитивні для гармонізації власного життя, визначимо, які саме: більш раннє сексуальне дозрівання та пробудження сексуального інтересу серед підлітків; відповідно, початок сексуального життя починається раніше; наслідком зазначених індивідуальних зміщень у сексуальності стає соціальне та моральне прийняття дошлюбних сексуальних відносин і також відносин у межах сумісного проживання; послаблення так званого «подвійного стандарту» – уявлення про те, що є природним і нормальним для однієї статі, вважається неприйнятним для іншої; сексуальне задоволення і вдовolenість обох партнерів є одним із важливих факторів щасливого сімейного життя; у сфері сексу жінки нарешті мають право голосу, і вагомим здобутком є визнання важливості її сексуальної задоволеності; на більш широкому культурному рівні відбувається звуження сфери забороненого, також зростає суспільний інтерес до еротичного; збільшення терпимості до нетрадиційних девіантних форм сексуальної практики; зросла відстань щодо порівняння сексуального досвіду між поколіннями – між тим, що є сексуально прийнятним для батьків, і тим, що є природним у сфері сексу серед молодого покоління [76, с. 140]. Таким чином, сексуальне розкріпачення здійснюється з акцентом на жінку, тоді як чоловіча сексуальність усе ще залишається інструментальною та екстенсивною.

Сучасне сексуальне виховання та мораль ставлять акцент не на заборонах, а на обізнаності та просвіті молодого покоління. У XXI ст. сексуальне виховання та мораль стають лабільними, гнучкими і пов'язані з реальною практикою. Сучасна молодь самостійно обирає рамки

прийняттого та бажаного, а важливим критерієм є добровільна згода та задоволення партнерів. Цього критерію дотримується і законодавство європейських країн у питанні кримінального покарання. Отже, основні соціокультурні процеси, які охопили країни Європи переважно протягом останніх двох століть, корінним чином вплинули на зміну світоглядних орієнтацій жінок та чоловіків. Такими подіями стали формування феміністичної ідеології, сексуальна та контрацептивна революція. Вони змінили поняття цінності сім'ї та сімейного вибору в житті кожної людини, підготували становлення нового проекту жінки та сформували новий образ чоловіка в межах нового диспозитиву шлюбу та сім'ї.

2.3. Парадигмальні зміни в проблематиці батьківства і материнства

Батьківство і материнство – невід'ємна сторона сімейних відносин. Зміни, які відбулися в образі чоловіків і жінок, вплинули й на материнство і батьківство. Роль батька і матері є однією з головних соціальних ролей, яку виконують обидві статі. Нижче ми розглянемо, яким чином оновлення образу жінки та зміни, які відбулися у чоловіків, вплинули на новий розвиток феномену батьківства і материнства.

Материнство є багатоаспектним соціокультурним феноменом, який має свою історію еволюції, культурні та індивідуальні особливості, біологічні механізми, якими цікавиться низка дослідницьких галузей. Аналіз наукових, культурно-антропологічних, психологічних позицій демонструє різнобічність положень щодо природи материнства, що свідчить про складність даного явища. Нам є близькою позиція Н. Устиної, яка розглядає материнство як нероздільність біологічного і соціального характеру: з одного боку, материнство має інстинктивну основу, закладену в жінках, а з іншого – є особливим особистісним утворенням [152, с. 76–79]. Досліджуючи феномен самоусвідомлення материнства, вона стверджує, що воно є однією із соціальних ролей жінки,

платформа для якого закладена природою. Але суспільство з відповідними нормами, цінностями та духом часу може суттєво впливати на його самоусвідомлення материнства. Дослідники виокремлюють такі напрями щодо вивчення формування ролі матері: біологічний (мається на увазі генетично закладені та спадкові збудники), соціальний (відмінність культурних звичаїв та історичних традиції щодо престижності материнської ролі, цінність материнства), біосоціальний (вплив суспільних традицій, прийнятних норм). Представниками соціального напрямку є раніше згадані нами І. Кон та О. Ісупова. Серед визначних антропологів – прихильників біосоціальних факторів – була М. Мід.

Ставлення до материнства в історичному ракурсі уявляється як суспільна парадигма, яка комплексно зв'язує суспільне ставлення до жінки, привілеї або їх відсутність у період вагітності, розуміння призначення жінки та інші прерогативи її статусу. В епоху Середніх віків і раніше в культурах Заходу народження дитини та її виховання не було основним призначенням жінки. Заможні сім'ї наймали годувальниць для немовлят, для того щоб жінка залишалася прислужувати чоловікові. Траплялося, що найманих жінок відправляли жити окремо, до певного віку дитини. Тому основними клопотами у догляді за дитиною займалася не біологічна матір, а найманка.

Дітонародження було невід'ємною практикою жінки, але основним завданням людського роду було виживання, зокрема, виживання сім'ї. Саме явище материнства не давало жінці привілеїв, а служіння сім'ї, роду та інтересам чоловіка виводилися на перший план. Вектор ставлення до материнства змінився в епоху Відродження. Виховання нащадків, докладання зусиль для зростання гідної людини, яка в майбутньому посяде чільне місце суспільстві, – усьому цьому приділяється увага в період Ренесансу. Матір докладас зусиль у виховання, освіту дитини, а для цього їй самій потрібно володіти набором знань. Дослідниця історії сім'ї і материнства О. Ісупова зауважує про такий поворотний момент: «Уперше

стало зрозуміло, що якщо мати вкладає в дитину які-небудь зусилля, особливо в її освіту, виховання (звичайно, сина на той момент), то виходить більш ресурсна і щаслива людина» [54]. Таким чином, насамперед освічена мати може бути такою за умови відповідного власного виховання, тому зусилля мають вкладатися і в дівчат.

Ідеологом інтенсивного материнства став Жан-Жак Руссо. Він наголосив на тому, що біологічна мати має приділяти найбільшу увагу до дитини, починаючи із самого народження, вона повинна перебувати з нею у тісному зв'язку, виховувати, стежити за зростанням і намагатися розпізнати нахили хлопчика і дівчинки. Такий ідеал материнства підхопили заможні дворянки Європи та освічені жінки. Відповідна материнська поведінка – укладання у дитину максимальної кількості ресурсів, часу і можливостей – не залишала жінці шансів на трудову діяльність. Відтепер на декілька століть жіночим призначенням та першочерговим завданням у сім'ї стає суто материнство. Поява нових модних віянь та соціокультурні явища поступово руйнують ідеал материнства як матері виховательки та годувальниці. З розвитком феміністичного руху у XIX ст. (і найбільш яскраво у наступних двох століттях), у межах якого жінки виборювали своє право на рівність із чоловіком у суспільно значущих сферах діяльності, контрацептивна революція та поява руху добровільно бездітних лише зміцнювали позиції нового образу материнства і підривали модель матері, яка дуже часто вважається традиційною.

На відміну від ідеології консервативного погляду на материнство і феміністичних настроїв існує феномен «good enough mothering» (у дослівному перекладі з англ. – достатньо гарна мама). На нашу думку, його слід вважати золотою серединою між образом матері, яка цілком віддає себе вихованню дитини, і жінкою, незацікавленою в материнстві. «Достатньо гарна мама» розуміє роль і призначення власного материнства, займає своє місце в житті дитини, але має власні інтереси, є активною, може працювати і не присвячувати себе виключно дітям. У питаннях

піклування за дітьми та їх освітою їй на поміч приходять дитячі садочки, школа, допомога родичів, гуртки за інтересами. Отже, бачимо, що суспільство зацікавлене в такому форматі материнства, а державні установи сприяють реалізації жінки.

Контрацептивна революція. Додатковий вплив на трансформації в сім'ї спричинила революція у сфері контрацепції, завдяки якій поняття сексу та репродуктивної діяльності були розведені по різні боки інтимного життя. Розпочалося це завдяки діям однієї американки. Епатажна активістка та реформаторка М. Сенгер відома в історії завдяки сміливій бунтівній заяві, яка сколихнула американців. У 1914 р. вона виступає проти абортів у домашніх умовах і водночас друкує газету «Жіночий бунт», яка розсилалася поштою. Фактично це було незаконним через поширення інформації про контрацепцію, за що сама активістка зазнала переслідувань. Пізніше, у 1921 р. вона засновує «Американську лігу контролю над народжуваністю». Слід зазначити, що її батько мав прогресивні погляди стосовно прав жінок у суспільстві, які відстоював публічно. Сама Сенгер набирала популярність серед простого народу, проте зростало невдоволення з боку влади за її прогресивні ідеї та спроби сексуального просвітництва. Активістка пропонує новий погляд на жіноче тіло та сексуальність, який отримав значну суспільну підтримку. Її реформаторські ідеї відповідали запитам жіноцтва, адже вони вже назрівали «за зачиненими дверима» багатьох сімей. У 1960 р. чинні органи управління лікарськими препаратами утвердили новий протизаплідний засіб у вигляді пігулок для регулювання народжуваності. Із 1970 р. сучасні засоби контрацепції широко увійшли в побутову практику сімей на Заході і були легалізовані в багатьох країнах – відтепер контрацепція стала приватною справою кожної сім'ї.

Для жінки біологія перестала бути визначальною. Разом із таким позитивним моментом виникає загроза депопуляції через старіння населення. Поряд із контрацепцією стоїть проблема **абортів**. З медичної

позиції переривання вагітності стало менш травматичним, а оцінка такого рішення стала більш моральною – жінки передусім турбуються про шкоду власному здоров'ю та розцінюють такий вчинок як дітовбивство [76, с. 156].

Різного роду спроби експериментів із плодом не є новиною для суспільства. Науковці намагаються втрутитися у суто інтимний процес материнства та виношення плоду. Активні розробки та науковий інтерес дають надію на виживання недорозвиненим плодам та недоношеним дітям, що є справжнім дивом для деяких батьків. Але процеси, які раніше відбувалися за законами природи та були обумовлені суто біологічними факторами, наразі знаходяться під увагою фахівця, який готовий виправити хибні моменти протікання вагітності або допомогти плоду дорозвинутися в інкубаторі. В інших умовах тисячолітньої давнини дитина найімовірніше загинула б під суворим законом виживання сильніших. «Медицина сьогодні відіграє важливу роль у конструюванні материнства, розрізненні його норми та патологій. Власне, материнство історично стало однією з перших сфер медикалізації» [141, с. 60].

Науковий прогрес і медицина щоразу перевершують себе, і в питаннях материнства також є справжні новації. Наприклад, спроби практично безтілесного народження дитини: лабораторні фахівці здійснюють спроби створення умов для вирощування п'ятиденного немовля. І це не найвище досягнення наукового генія – задуми науковців сягають інших вершин: задум про створення штучної плаценти, окремого вирощеного жіночого лона для штучної вагітності без участі жінки. Враховуючи досягнення у практиці штучного запліднення, стає зрозумілим, що наука на цьому не зупиниться і крокуватиме далі у своїх експериментах. Можливо, колись справдяться антиутопічні прогнози англійського письменника О. Хакслі про систему штучного материнського кровообігу, проте наразі такі наукові проекти, і навіть сама думка про можливість спроби такої імітації материнства, дивують та жахають своєю

смівливістю водночас. Таким чином, заміна матері науковою лабораторією або вдосконаленим кювезом для недоношених немовлят, штучною плацентою з регуляцією кровообігу, гормонального обміну під дбайливою рукою медика нівелює поняття материнства. У складному механізмі взаємодії дитини і матері невід'ємною складовою є тілесне спілкування. На наш погляд, як би далеко не зайшла наука та медицина, цей компонент навряд чи можна замінити.

Сучасні медичні розробки та наукові зусилля зробили новий крок у розумінні материнства та батьківства. Медики можуть вносити корективи в традиційні та суто біологічні явища запліднення, вагітності та народження дитини завдяки комплексу допоміжних репродуктивних технологій (методи ЕКО, ІЦС, ТЕЗА, інсемінація). Але за благородними намірами, прийоми яких спрямовані на допомогу безплідним батькам, покращення умов ембріона, протікання вагітності криється антропологічна проблема – поняття матері розмивається.

Окремо зазначимо, що сучасні допоміжні репродуктивні технології широко застосовуються. Коротко схарактеризуємо найбільш розповсюджені технології. Екстракорпоральне запліднення (ЕКО) є допоміжною репродуктивною технологією, яка застосовується у випадках нездатності пари завагітніти у природний спосіб. Такий тип запліднення використовується для сурогатного материнства. Сурогатне материнство – допоміжна репродуктивна технологія для партнерів, які не здатні мати дітей, у якій беруть участь три сторони: майбутні батьки та їх біологічний матеріал, і сурогатна мати, яка виступає носієм запліднення та вагітності.

Російський філософ кінця ХХ – початку ХХІ ст. П. Тищенко, досліджуючи проблемні питання біоетики [145], акцентує увагу на етичному аспекті таких науково-медичних можливостей і сучасних технологій, а саме: сурогатне материнство, екстракорпоральне запліднення, клонування тощо. Філософський дискурс, що виникає, пов'язаний із впливом та наслідками таких явищ для самоідентичності індивідів.

Позитивні аспекти прогресу справді є, але питання про соціальні наслідки розвитку біотехнологій є відкритим для дискусій. Тонка грань між благим призначенням, яке мають на меті медики, розробляючи нові безпечні технології, та використанням цих відкриттів не за прямим призначенням – може прориватись. У контексті сексуальної революції людства науковець розкриває базову ідею, яка є стрижнем усіх наступних відкриттів, – від відкриття абортів до можливостей науки майбутнього з вирощення штучних жіночих органів [146].

У XIX ст. лікарі були стурбовані високими показниками смертності серед жінок під час пологів. Виникла необхідність переглянути технологію абортівних дій та засобів догляду за жінками після таких маніпуляцій. Пізніше метод більш безпечного втручання вийшов за межі лікарень і використовувався як засіб контролю над народжуваністю. У кінці Другої світової війни, окрім економічних, психологічних наслідків, загострилась соціальна проблема високої кількості переривання вагітності внаслідок неконтрольованих статевих актів на післявоєнних територіях. Звичне застосування безпечних технологій абортів не є вирішенням проблеми, і перед медичною спільнотою постає питання нового винаходу щодо запобігання жіночої вагітності. Засоби контрацепції в історії людства з'явилися набагато раніше, однак було потрібне втручання сучасної медицини. Спеціалісти задовольнили цей соціальний запит, але це знову стало новою формою соціальної дійсності, – стверджує П. Тищенко. «Відбувся ще один важливий крок розшарування технологій отримання задоволення або способу життя для отримання сексуальних задовolenь – і продовження роду», – констатує автор. – «Захищаючись, ми створюємо собі нову соціальність, а всередині цієї соціальності виникла дуже важлива байдужість» [146]. Завдяки здобуткам медицини, критика гомосексуальних стосунків як протиприродного явища втратила свій основний аргумент – нездатності продовжити рід у таких парах. Розмежування актів задоволення від репродуктивних цілей знімає це питання, а наслідком стає

поява нової культури, виникнення сексуальної революції в 1960-х роках. Як вважає П. Тищенко, у межах сексуального перевороту відбулося зрівняння гетеросексуальності з гомосексуальністю та транссексуальністю. Це відкрило для певної групи осіб нові варіанти власної реалізації, і тепер перетворюється з природної індивідуальної риси людини в її орієнтацію. Відкриття наступних науково-медицинських можливостей, пов'язаних із питанням материнства і запліднення (сурогатне материнство, запліднення з пробірки), також стимулює появу нової соціальної реальності. Початкова мета допомогти безплідним сім'ям або парам із фізіологічними або біологічними протипоказаннями отримала інше: цим почали користуватися одностатеві сім'ї для народження дитини з метою створити повну сім'ю. Дослідник передбачає наступні технологічні нонсенси: клонування, яке відкриє нові обрії дітонародження, процес запліднення і вагітності технологізується, це стане справою біотехнологій, а не зустріччю чоловіка та жінки. Технології та маніпуляції людським можуть обернутися втратою ідентичності для людини.

Історична зміна ролі жінки та матері, зрівняння прав обох статей, широкий спектр можливостей, якими людина володіє у сучасному світі, трансформували уявлення про материнство, батьківство і сім'ю. Процеси емансипації в аспекті материнства та дітності дійшли керування і регулювання біологічних функцій тіла та права вільно розпоряджатися власним тілом і власним життям.

Теорія батьківства. Не дивлячись на те, що події ХХ ст. – сексуальна революція, контрацептивна революція, активізація феміністичного руху – стали основоположними для зміни місця та ролі жінки (а також матері) в історії, в інституті батьківства також відбулися істотні зміни. У межах батьківства відбулося помітне якісне зміщення цінностей щодо усвідомленого підходу до створення сім'ї та народження дитини: зараз батьківство є більш осмисленим, тому і віковий поріг дітонародження зміщується. Мотивацією батьківства стають, насамперед, свідомі

психологічні мотиви, особиста готовність до відповідальності, власний життєвий вибір.

В історичному та антропологічному зрізі інститут батьківства розглядається у системі інших соціальних інститутів і способів міжпоколінної трансмісії культури [74]. Батьківство є однією з головних ідентичностей чоловіка. «Кризу батьківства» можна розглядати як аспект кризи сім'ї і як аспект кризи маскулінності [74]. Отже, «глобальна «криза батьківства» – не є кризою у звичному розуміння цього слова, а, насамперед, є частиною тривалого процесу переосмислення звичного гендерного порядку, який потрібно вивчати у всій його складності і багатогранності» [74, с. 16].

Історична традиція батьківства. Традиційно уявлення про батьківство побудовані на вертикалі влади в суспільстві і в сім'ї. Соціальна дистанція між батьком і дитиною вдало підтримувалася набором ритуалів і правил батьківської поведінки [55]. Сучасні прогресивні дослідники сімейної сфери, зокрема з питань материнства та батьківства О. Ісупова та І. Кон, зазначають, що внесок батька у виховання дітей у XXI ст. не зменшився, але якісно змінився. У сім'ї роль батька стає активною. Іноді навіть настільки активною, що чоловік готовий замістити жіночі обов'язки, фактично помінятися з жінкою виконуваними ролями, і навіть брати декретну відпустку для догляду за дитиною. Під сучасним батьківством мається на увазі рівноправна участь кожного з батьків у процесі виховання дитини. У такій сім'ї батько не лише годувальник, який дистанціюється від сім'ї і дитини, оскільки нічого не тямить у вихованні і не допускається до нього, а функція жінки не обмежується лише вихованням дитини і господарськими клопотами. Обидва з батьків можуть займати активну професійну позицію і сумісно з цим займатися вихованням нащадків.

Археологічні матеріали найдавніших часів дають підстави стверджувати переважання материнського роду. Це демонструють і наскельні зображення, статуетки, міфологічні уявлення – тут переважає

образ жінки, жіночої сили. Дослідницькі пошуки надають історичні дані про формування чоловічої мужності. Для звільнення від тотальної влади жінки чоловік їй протиставляє очевидну фізичну перевагу, агресію, безстрашність, що на тисячоліття закріпилося і культивувалося як основоположні маскулінні якості [140].

Відділення чоловічого від жіночого є здобутком не тільки соціального життя. «Гендерна поляризація накладає відбиток і на біологічний континуум генів, хромосом, гормонів і фізіологічних функцій, які складають стать як таку» [13, с. 122]. З цього виходить, що не біологія, а гендерна поляризація є основою сприйняття людиною саме двох статей. Медичний дискурс навколо питання гендерних девіацій був спрямований на дослідження не сексуальних відхилень, а тих клінічних випадків, які в кінці XIX ст. медицина і сексологія визначала патологією, оскільки вони відхилялись від стандарту гендерного сценарію окремої статі.

Трансформація сучасної сім'ї впливає і на складові сімейної структури, деформуючи її компоненти. Це стосується і статусно-рольової структури, на що вже звернули увагу дослідники [21]. Зміна статусно-рольового компонента не завжди означає перетворення її в сім'ю егалітарного типу, або партнерську. У процесі таких змін виникають труднощі, наслідки яких більш глобальні і виходять за межі однієї сім'ї, а саме: різке зменшення народжуваності через загострення проблем функціонування сім'ї як осередку відтворення людства, зниження демографічного потенціалу [21, с. 3].

Отже, сучасними дослідниками гендерної та сімейної проблематики виявлено характерні **тенденції батьківства в XXI ст.**, які сформульовані в таких положеннях: 1) феномен кризи батьківства тісно пов'язаний із кризою маскулінності, детермінований глибинними перетвореннями гендерних відносин; 2) соціально-педагогічні функції батька як годувальника, суворого наставника і вихователя історично змінювалися. У сучасній сім'ї батько не є символічною фігурою, якій потрібно віддавати

пошану та повагу, а реальною людиною, рівноправним із матір'ю; на батька припадає більше обов'язків, ніж раніше, а самі відносини психологізуються; 3) здобутком постіндустріальної сім'ї є послаблення авторитетного батьківства, на зміну якому приходять батьківство реальне. Від батька нового зразка більше очікують в активному вихованні та піклуванні [55]. Зміна канону батьківства, поява нетрадиційних сімей та форм шлюбу зумовлює нові моделі батьківства: батько, який проживає окремо від сім'ї, батьки, які виховують нерідних дітей, батьки-геї, батьки-одинаки та неповнолітні батьки, або чоловіки, які не бажають ставати батьками. «Характерна тенденція постіндустріального суспільства – збільшення числа і визнання соціально статусу холостих» [55, с. 128].

Таки чином, слідом за світоглядними переорієнтаціями жінок і чоловіків відбулася трансформація сімейного вибору та участі в сімейних справах. У процесі батьківства і материнства були внесені корективи. Такі зміни відобразили нові уявлення жінок та чоловіків на сферу сім'ї, шлюбу, дітонародження.

Висновки до другого розділу

У другому розділі дисертації увагу приділено аналізу історичних подій та культурних перетворень, які прямо або опосередковано вплинули на зміну образу сім'ї.

1. Здійснений аналіз сім'ї в ситуації постмодерну виявив історичні та ідеологічні здобутки епохи, що вплинули на зміну старої моделі сім'ї та сприяли народженню нового її образу. Здобутком епохи стає індивідуалізм і вільний вибір у вирішенні питання створення сім'ї та укладання шлюбу чи відмова від них. Ціннісний потенціал сім'ї залежить від вибору окремої особистості, на протипагу усталеному баченню, що сім'я є обов'язковим елементом життєвої стратегії людини.

2. Виявлено та проаналізовано ті явища, які сукупно корінним чином змінили сім'ю: сексуальна та контрацептивна революція, поява

феміністичного руху, вплив війни на становлення нового образу жінки та чоловіка, оформлення нового розуміння батьківства і материнства, розробки гендерної проблематики. Зазначені події підготували світоглядний злам жінок, для яких сфера дітності, сімейності, шлюбності і сексуальність відтепер має нові інтерпретації.

3. Виявлено, що відбувається оформлення нового канону батьківства і материнства. Це якісно змінило погляди сучасних чоловіків і жінок на питання дітності, батьківства і материнства. Сучасне материнство та його медикалізація проявляється у тому, що процеси, які раніше були обумовлені біологічними факторами, наразі знаходяться під увагою фахівців. Феномени сурогатного материнства, еко-запліднення, клонування актуалізують етичний бік питання, яке пов'язане з впливом та наслідками цих явищ для самоідентичності індивідів. Бачення материнства як головної іпостасі жінки поступово перестає бути актуальним. На противагу консервативному погляду на материнство починає домінувати концепція «good enough mothering». Батьківство XXI ст. якісно змінилося та стало більш осмисленим. Роль батька в сім'ї стає більш активною.

РОЗДІЛ 3. ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕКОНСТРУКЦІЇ СІМ'Ї В СУЧАСНОМУ СВІТІ

3.1. Загальна характеристика сучасної сім'ї

Інститут сім'ї був стійким і непорушним протягом багатьох епох. Порівняно з тисячолітнім існуванням, інститут сім'ї набуває нових форм самопрезентації у сучасному світі. На даному етапі сім'я відчуває на собі менший вплив з боку держави, стратегії її розвитку змінюються, послаблює свої позиції й дітонародження в сучасному суспільстві. Сім'я, убираючи в себе риси сучасної епохи, є прямим її продуктом. Трансформації сім'ї є прямим наслідком Під тиском суспільних перетворень, які охоплюють світове співтовариство, проникаючи навіть у найбільш консервативні суспільства, сім'я трансформується. «Не громадянин для сім'ї, а сім'я для громадянина» – ця теза точно віддзеркалює сучасний стан сімейної сфери. Сучасна сім'я гнучка, не така стійка і консервативна, як раніше, має відкрите поле для вільного вибору партнерів та типів сім'ї. Зараз сім'я дає право свободи вибору особистості своїми варіативними можливостями форм організації. Так один із найбільш стійких організмів соціуму на сучасному етапі свого розвитку став варіабельним. Отже, сім'ю можна схарактеризувати як здатну підлаштуватися під соціокультурну реальність.

Наукова картина світу докорінно змінилася у другій половині ХХ ст., змістивши вектор досліджень до нових проблем – продуктів розвитку

постмодерної культури. Відповідні перетворення відбулися у світогляді людини, у культурі й суспільстві загалом. Поточні процеси, якими зацікавилася наукова спільнота через їх глибинні наслідки для розвитку людства, – інформатизація, глобалізація, нанотехнології. Синергетичний підхід, що виник у кінці ХХ ст., дозволяє зробити висновок про те, що ці процеси змінюють буття, трансформують реальність людини. Достатньо проблематично схарактеризувати можливі наслідки такого стану розвитку суспільства, оскільки процес деформації триває. У проблемному полі досліджень сучасної науки також фігурує одне з нагальних питань – феномен сучасної сім'ї.

Матримоніальні суспільні настрої в сучасному світі доволі суперечливі. Аналізуючи сім'ю як будь-яку систему, дослідження мають два спрямування: одне має на меті розкриття внутрішнього механізму її функціонування та зв'язків внутрішніх елементів, інше – розкриває вплив навколишніх чинників та навколишнього світу на сім'ю, з якими вона взаємодіє, що й становить її зовнішнє функціонування. **Сучасна сім'я** набула нових характерних рис, особливостей, які відрізняють її від традиційного усталеного уявлення і виводять її на новий рівень, що дозволяє констатувати злам споконвічної традиції образу сім'ї.

Для нашого дослідження виокремимо такі форми сучасної сім'ї, які й спробуємо охарактеризувати та проаналізувати: child free, одностатеві шлюби, гостьові шлюби, громадянський шлюб. Але спочатку окреслимо характерні риси, які яскраво виражають сучасну сім'ю.

Сучасний світ – незвичний. Дослідниця О. Отряднова влучно зауважує, що «підвищення ролі інформації, яка стає ідолом сучасного соціуму, задає нові параметри буття людини, змінюючи її сприйняття просторово-часових граней, прискорюючи темпи життя, росту знань, формування потреб, адаптації до технологічних детермінацій повсякденності» [113, с. 25]. Людина отримує все більше свободи, виокремлюючись із навколишнього світу, чатує на звільнення від

запрограмованих ритмів, заданих природою. На сучасному етапі свого становлення шлюб та сім'я не мають такого впливу з боку держави, як раніше, усе більш важливими стають індивідуальні вподобання.

Суспільний внесок сім'ї є безцінним – загальносвітовий та загальнолюдський задум сім'ї полягає не просто в продовженні існування людського роду, а в укоріненості в бутті кожного члена суспільства через сім'ю. Уже на початку ХХ ст. Е. Дюркгейм констатував негативні тенденції в розвитку сім'ї. Він відмічав зниження рівня солідарності сучасної сім'ї як життєвого джерела міжособистісних відносин, що було наслідком зменшення розмірів сім'ї. Значної трансформації сім'я зазнала в останні десятиліття минулого століття під впливом процесу її ерозії та розпаду.

З позиції майбутніх перспектив розвитку сім'ї в умовах соціокультурних трансформацій відомий соціолог Дж. Коатс ще наприкінці ХХ ст. узагальнив такі тенденції, які комплексно змінять буття сім'ї:

- зростання кількості сімей, де обоє з подружжя працюють (у результаті збільшується «кар'єрна» свобода кожного з них і суттєво підвищується матеріальний добробут родини);
- збільшення тривалості життя дозволить батькам присвячувати час власним інтересам і вести повноцінне життя після дорослішання дітей;
- під загрозою опиниться комунікативна функція сім'ї через непорозуміння всередині сім'ї: нові форми діяльності та захоплень віддалятимуть членів сім'ї один від одного;
- більш пізнє укладання шлюбу і відкладання народження дитини (створення сім'ї відкладається до моменту завершення освіти й отримання першого робочого місця);
- спостерігатиметься маскулінізація домашнього господарства;
- посилення анонімності приватного життя (послаблення більшості форм соціального тиску на сім'ю сприяє ранній статевій активності і поширенню громадянського шлюбу);

- сексуальна поведінка людини все більше віддалятиметься від репродуктивної функції (репродуктивна свобода втілюється через вільне використання контрацептивів та права на аборт);
  - молодь та дорослі люди все більше віддаватимуть перевагу сексуальним стосункам, які не призводять до дітонародження;
  - активне поширення засобами масової інформації відповідних ціннісних настанов у суспільстві;
  - виникнення сімей нового типу, які можуть поєднувати представників сексуальних меншин, включати в себе прийомних дітей, дітей від сурогатних батьків;
  - подальше зростання популярності різноманітних форм поза сімейного спілкування, певних груп за інтересами; у таких об'єднаннях людина отримуватиме підтримку у вирішенні проблем;
  - на фоні практики розлучень попит на сім'ю залишатиметься високим;
  - сім'я та шлюб стануть бізнес-проектом, у разі невдалого ділового партнерства сім'я припиняє своє існування;
  - однак рух за відстоювання цінності сім'ї отримує новий поштовх у вигляді поширення заходів на зміцнення сім'ї;
  - державні та комерційні установи все більше переноситимуть на себе виконання головних сімейних та соціальних функцій у сфері охорони здоров'я, виховання дітей, піклування за літніми людьми, забезпечення окремих соціальних груп тощо;
  - тенденцією стане прагнення утворити невелику родину з обмеженою кількістю дітей чи без них, або взагалі обрати самотнє життя без нащадків [67, с. 456].

Як бачимо, декілька ключових позицій у передбаченні футуролога виправдалися. Тому ми погоджуємося з дослідником і зазначимо деякі з тенденцій, які комплексно змінили буття сім'ї й стали нормальною практикою в сучасному суспільстві: прерогатива кар'єри, унаслідок чого зростає рівень добробуту сім'ї; пізні укладання шлюбу і відкладання народження дитини; розділення репродуктивної і сексуальної поведінки;

нуклеаризація сім'ї як її спрощення; практика розлучень і потворних шлюбів; варіативність форм стосунків, які переростають у сімейні відносини.

Протягом останніх кількох десятків років у літературі фігурує поняття «криза сім'ї» як стереотип сприймання тенденцій, які руйнують класичний її образ. **Криза інституту сім'ї** виявилася як очевидна проблема наприкінці 1970-х років. Вона проявилася у ряді процесів, які деструктивно вплинули на класичний сімейний образ: рівень розлучень став надзвичайно високим, поширення неповної сім'ї, рівень народження дітей стає нижчим від необхідного рівня відтворення населення, з'являються нові форми сімейних відносин.

Саме поняття «криза інституту сім'ї» розкриває суть знецінення сім'ї, сімейних цінностей і фамілізму. «Сюди додаються такі негативні явища, як підвищення рівня розлучень, розповсюдження ідеалу однодітної сім'ї, невиконання сім'єю своїх функцій, послаблення родинних зв'язків, розповсюдження різноманітних девіантних форм сімейної поведінки» [153, с. 137–138]. Переважна більшість сучасних світових дослідників сім'ї погоджується з думкою **про кризу сім'ї**, прослідковуючи причинно-наслідкові зв'язки цього явища: «прояв її тим яскравіше, чим вище загальний рівень соціально-економічного розвитку суспільства та рівень життя й матеріального благополуччя людей» [106, с. 99].

Нарікання на те, що сім'я не справляється із своїми обов'язками, є реальними. Підставою такої суспільної думки стали наслідки кризи останнього десятиліття ХХ ст., яка «продемонструвала, що сім'я з кількома дітьми вже не є символом людського благополуччя, та говорить про те, що народження дітей сприймається молоддю зараз як перешкода до життєвого успіху» [106, с. 99].

Поняття кризи сім'ї, завдяки науковим дослідженням, отримало два парадигмальні пояснення, які мають світоглядний смисл: **«ліберально-прогресистська»**, або **«еволюційна»**, та **«консервативно-кризова»**, що

було зазначено раніше. Смысл першої парадигми полягає в тому, що на уламках старої сім'ї утворюються нові альтернативні форми сімейної організації. Друга парадигма обстоює класичний образ сім'ї.

Дослідник сім'ї А. Антонов визначає **кризу сім'ї** як «...ціннісній конфлікт особистості і суспільства стосовно народження та соціалізації дітей, який виливається у невиконання репродуктивної і соціалізуючої функції сім'ї і супроводжується послабленням сім'ї як союзу родичів (процес нуклеаризації), союзу батьків та дітей (процес кон'югалізації і девальвації сім'ї, дітей, батьків), союзу подружжя (процес індивідуалізації, автономізації «Я»), послабленням триєдності батьківства – дитинства – подружжя через зникнення сімейного виробництва, сумісної діяльності батьків і дітей (процес **заміни сім'єцентризму егоцентризмом**)» [5, с. 111–112]. Для Антонова сім'я є посередником у протистоянні особи і суспільства. Він притримується **адаптаційної концепції** зміни сім'ї, яка інтерпретує різні види трансформації сімейної організації природною адаптацією до змінних умов суспільного життя. Адаптаційна концепція знаходить підтримку в сучасного російського дослідника соціології та антропології сім'ї С. Голода. Теоретик стверджує, що зміни в сімейній та репродуктивній сферах, виявлені в середині ХХ ст., є природним поступальним процесом в історії сім'ї. Такі трансформації не слід оцінювати як відхилення та інтерпретувати як однозначно деструктивні – вони є ознакою незворотних еволюційних зрушень в інституті сім'ї. Ми повністю погоджуємося із такою гіпотезою.

Нуклеаризація – яскрава риса сучасної сім'ї – це процес розділення сім'ї і відділення дорослих дітей від батьків. Дослідник сім'ї російський педагог та антрополог Б. Бім-Бад [16] стверджує, що нуклеаризація сім'ї (процес спрощення сім'ї, відділення батьків від дітей), її двопоколінчастість виражає в собі головний механізм довготривалого багатовікового процесу модернізації: «Людина модерну все більше стає особистістю, усе більше егоїстичною і все менше схильною жити в

парадигмі служіння будь-яким соціальним спільностям, чи то нація, сусідська община або сім'я» [16, с. 5]. Б. Бім-Бад звертає увагу на зміни в соціальних інститутах держави та суспільстві в цілому, що дає можливість розцінювати сім'ю спрощено – максимально розповсюдженими є свобода вступу до шлюбу та виходу з нього, широка свобода вибору партнера для сімейних стосунків за власними вподобаннями, без огляду на соціальний рівень або оцінки приналежності до тієї чи іншої страти. Егалітарна сім'я, заснована на рівноправності партнерів, стає прийнятною, нормативною в ареалі християнської цивілізації.

Таким чином, сучасна сім'я якісно змінилась, її складові елементи перебувають в оновленому стані. Криза сім'ї продемонструвала, що сім'я із кількома дітьми не є золотим стандартом благополуччя, натомість сім'єцентризм та дітоцентризм замінюються егоцентризмом. Сучасний стан сім'ї, на нашу думку, пояснюється через адаптаційний підхід, який стверджує адаптаційний характер трансформацій, які протікають у сім'ї.

3.2. Аналіз нових форм сімейної організації

У цьому підрозділі розглядаються нові форми сімейної організації, які поширюються в сучасному світі. Серед них більш поширеними є: child free-сім'ї, одностатеві шлюби, громадянські шлюби, засновані на відповідних формах сім'ї і менш поширені – гостьові, сезонні, комунальні, відкриті та бінуклеарні шлюби, засновані на відповідних формах сім'ї. Ці форми сім'ї більшою або меншою мірою набирають популярності в суспільствах західних країн світу, але нові тенденції проникають і до східних суспільств, навіть найбільш консервативних.

Нові форми сім'ї та співжиття партнерів мають чимало прихильників у розвинутих країнах світу. Якщо мова йде про свідому відмову від народження та виховання нащадків, то ми маємо справу з феноменом «child free» (від англ. – вільний від дітей). Кілька десятиліть феномен child

free спостерігається вченими й особливої уваги заслуговує у вимірі гендерних досліджень. Якщо на початку ХХ ст. висловлювання про свідому відмову від дітей могло здатися дикунським нечуваним зазіханням на традиції сім'ї, то саме тоді й закладалися перші підвалини такої сімейної організації. Однією з ключових постатей стала М. Сенгер, суспільно значущий внесок її діяльності в сфері контрацептивної революції подано вище.

Child free – люди, які живуть статевим життям, можливо перебувають у шлюбі, але свідомо не бажають мати дітей і цілеспрямовано приймають відповідні міри для запобігання вагітності [186]. Популярність ідеології вільних від дітей набирає обертів у країнах Європи, Америки та поза їх межами. Феномен вільних від дітей виник в 90-х роках ХХ ст. у США, хоча сам термін з'явився на двадцять років раніше. Авторство точно невідоме, але зустрічається згадування про нині неіснуюче товариство «Національна організація для не-батьків», яке було засноване двома молодими американками Хелен Пек та Ширлі Радла (в оригіналі – National Organization for Non-Parents – NON), зараз відоме як Національний альянс диспозитивності батьківства (National Alliance for Optional Parenthood) у штаті Каліфорнія, Америка. Із самого заснування в 1972 р. Альянс просував та відстоював ідею вільних від батьківства, надавав підтримку тим, хто обирає такий спосіб життя, а також займався інформаційною підтримкою. Засновниці намагалися донести до широкого загалу, що молода жінка, яка не пізнала щастя материнства, є повноцінною, і сама повинна обирати між материнством або його відсутністю. Такі гострі сенсаційні заяви викликали обурення та осуд організації, але фактом залишається резонансна популярність, яка прикула увагу суспільства до нової позиції – «жінка може не хотіти народжувати». Організація призначила дату 1 серпня днем святкування «не-батьків». У 1990-х роках феномен набрав поширення завдяки віртуальній спільноті The Childfree Network. Його заснувала шкільна вчителька Л. Лафайет і разом із

однодумцями боролася за права добровільно бездітних. Вони протиставляли свій погляд на життя традиційному і вважали дискримінацію з боку держави найбільшою несправедливістю. Особливістю феномену child free є відсутність явного лідера як такого або засновника цього ідеологічного руху. З плином того, як змінювалося суспільство, коло прибічників такої ідеології поповнювалося, які не домовляючись обирали саме так бездітну орієнтацію. Як наслідок, у ХХІ ст. рух репродуктивної відмови є широковідомим і наразі не сприймається світовим співтовариством як ноу-хау. Поширення інформації про добровільно бездітних у епоху інформаційних технологій стає можливим завдяки інтернет-ресурсам. У мережі можна знайти кілька тематичних сайтів, і в соціальних мережах налічується кілька десятків відкритих груп. Така інформаційна підтримка підсилює позиції такої форми сімейної організації, а також надає інформативного поширення даного явища. Інтернет наповнений великою кількістю статей негативного характеру про те, що феномен child free – явище агресивне та соціально небезпечне, на чолі якого стоять люди, які пропагують проміскуїтет та розпусту і яких звинувачують у підриві авторитету сім'ї. Їх противники засуджують вільних від дітей за маніфест бездітності. Інші критикують їх за зарозумілість і зверхність над традиційно поміркованими сім'ями. Деякі люди хибно уявляють собі child free, відокремлену в елітну соціальну групу спільність людей, прибічників нової норми, ідеї яких ідуть у розріз із традиційними цінностями нав'язаними державою. Образ бездітних в уявленнях спільности утвердився як людей із протиприродними моральними відхиленнями. Неприйняття, ксенофобія, дискредитація та іноді штучне зарахування до агресивних, шкідливих, радикальних та екстремістських об'єднань, переслідування та заборони в інтернет-мережі – наразі таке ставлення громадськості до бездітних.

Дослідження онлайн-спільнот, зокрема в соціальних мережах у галузі поширення child free, презентують наявність кількох комунікативних

стратегій: «стратегія дискредитації «чужого» та імперативна стратегія, спрямована на піднесення «свого» [6, с. 171]. Прибічники вільних від дітей та традиціоналісти відносяться із співчуттям один до одного, іноді з агресією, але байдужими не залишаються.

Рух child free відстоює небажання мати дітей через власні ідейні переконання. Представники руху декламують добровільну бездітність і свідоме бажання не мати дітей, квінтесенцією якого є пропагування відмови від дітей в ім'я особистої свободи та втілення власних життєвих планів: особистих (індивідуальні потреби та бажання, втіленням яких завадить дитина), особистісних (саморозвиток, вдосконалення, прагнення для початку розкрити себе, реалізації яких завадить необхідність віддавати свій власний час для догляду та піклування за дитиною), кар'єрних (реалізація себе як професіонала, побудова престижної кар'єри з високим рівнем доходу), творчих (розкриття власного творчого потенціалу), сексуальних (необхідність зв'язати себе узами сім'ї з однією людиною) тощо. Усіх їх об'єднує небажання присвячувати народженій дитині власні ресурси: свій час, гроші, власне тіло замість можливих перспектив та задоволення бажань.

Показовим є те, що прихильники свободи від дітей є репродуктивно здоровими, фертильними, тобто вони спроможні народжувати нащадків. Істинні прибічники руху не відкладають народження дітей на пізній час, а мають стійку позицію свободи від них. Чоловік та жінка, що обирають сумісне співжиття без нащадків, не відчують неповноцінності своєї сім'ї, не відчують утисків або принижень, окрім принаймні пейоративних відгуків з боку сімей консервативних поглядів – від звичайного людського нерозуміння до соціального несхвалення і навіть зневаги. Для представників традиційно сформованих сімей із дітьми або бажанням їх мати такий погляд на сім'ю здається неприйнятним. Добровільна бездітність – явище, яке не є загрозою, але іноді виникають проблеми щодо успішного налагодження стосунків із людьми консервативних поглядів.

На нашу думку, кожна форма сімейної організації має право на існування, особливо якщо взяти до уваги попит, що підвищується на бездітність у країнах різного рівня розвитку. У шлюбі або поза шлюбом партнерські відносини мають право на існування, якщо обидва партнери погоджуються на таке співжиття. Сучасний світ диктує нам відповідні стандарти та свободу: у колі сім'ї обидва партнери в праві самостійно вирішувати питання про розширення своєї сім'ї або про відсутність такого без огляду на соціальну оцінку. Показник наявності або відсутності дітей (незалежно від бажання або небажання народжувати нащадків) ніяким чином не впливає на показник нормальності такої сім'ї. З однаковим успіхом дітну сім'ю та сім'ю *child free* об'єктивно можна назвати повноцінними. Ми вважаємо, що таку варіативну можливість формування сім'ї, свободу вибору партнерських стосунків, форм шлюбу або співжиття можна назвати новою нормою. У нестримному світі швидких темпів і руйнування традицій нікого вже не здивує громадянський шлюб, з меншим подивом ставляться до сім'ї, яка відмовляється від народження дітей на користь егоїстичним бажанням або кар'єрі.

Проте свідомо бездітні як соціально-демографічна категорія мали місце задовго до появи відповідного терміна, яким їх позначали. Не так давно бездітні почали презентувати себе в інтернет-просторі та сміливо заявляють про себе. Ідею добровільно бездітних у минулих століттях сповідували чимало видатних людей – філософи, художники, письменники, актори та представники інших професій, переважно творчих. Звичайно, такого поняття не існувало, а тенденцією в суспільстві це стало набагато пізніше. Окрім цього, на тлі переваги багатодітних сімей небажання мати батьківські обов'язки в ім'я творчих та кар'єрних здобутків сприймали раніше як забаганку. Серед геніїв, які залишили слід в історії, також зустрічалися бездітні: славнозвісні філософи Платон і Фрідріх Ніцше, геній Леонардо да Вінчі, винахідники Микола Коперник та Ісаак Ньютон,

драматург Бернард Шоу, акторка Фаїна Раневська, балерина Майя Плісецька, Єлизавета I та інші відомі постаті.

Навіть на межі ХХ–ХХІ століть заява про небажання мати нащадків була просто неможливою, а материнство вважалося мрією кожної жінки. Чому жінки в сім'ях обирають світогляд бездітності? Жінка-child free – це стереотип кар'єристки, а чоловік-child free – навпаки. Для жінки, найімовірніше, – свобода працювати, реалізовуватися, для чоловіка – свобода не працювати і мати менше клопотів та фінансових обтяжень. На користь цього говорять поодинокі дослідження. Зокрема, відсоткове порівняння child free чоловіків та child free жінок за рівнем доходів у США стало на користь останніх – жінки мають вищий дохід [176]. Такий культурний переворот у світі жінки має глибокі підстави – вона хоче виступати проти стереотипізації свого призначення в сім'ї і суспільстві, спростовує споконвічні традиції та виступає проти необхідності наслідувати суспільному баченню. Жінка прагне реалізувати власні бажання, кар'єрні амбіції, особисті цілі тощо. Вільний підхід до свідомого контролю народжуваності – це жіноча революція. Таке революційне зміщення спрямоване проти церкви, проти держави та проти чоловіків.

Вікова категорія child free заслуговує окремої уваги. Проголошення добровільної бездітності в юному віці рідко буває зрілим та свідомим вибором, радше як данина моді або просто вподобання свободи на хвилі молодості. Зрілі переконання добровільно бездітних притаманні дорослим людям середнього віку, сформовані під впливом накопиченого життєвого досвіду і не пов'язані з модою або бажанням вирізнитися.

На перший погляд, незрозумілий феномен добровільно бездітних усе ж має більш складну ризоматичну систему і містить декілька відхилень. «Child hate» (з англ. – ті, що ненавидять дітей) – слово, яке не відшукати в словнику. Воно популяризоване виключно в інтернет-мережі. Дітоненависники не просто відмовляються від дітей в ім'я власних уподобань, а відкрито демонструють неприхильність і ненависть до дітей.

Такі люди нерідко на рівні світогляду стають добровільно бездітними. Таким чином, деякі із child hate-рів можуть обрати бездітний життєвий шлях. Під їхню ненависть, зневагу та образливе висміювання потрапляють як самі діти, так і жінки, які їх народжують, жінки, які хочуть дітей. У віртуальних спільнотах за відповідним посиланням одразу виникають тексти та провокуючі зображення, іноді образливі та відверто блюзнірського насміхання. Деякі крайні child hate-ри можуть глузувати навіть над наслідками абортів. Ще один подібний феномен – childless (від англ. – без дітей). Він має дотичність з child free – відсутність дітей як таких, але в них полярні відмінності. Мова йде про людей, які не можуть народити дитину через безпліддя або медичні показання, які від них не залежать. Саме на противагу позиції «без дітей» свого часу й відокремилась категорія child free, щоб підкреслити власний свідомий вибір репродуктивно здорових людей.

Досліджуючи детермінанти такої світоглядної та сімейної настанови, дослідники відзначають одну об'єднуючу рису: людям child free більшою мірою притаманний індивідуалізм та егоїзм.

Антропологічні дослідження констатують такі можливі збудники щодо формування бездітної настанови:

1. Відсутність переконливої причини для народження дитини, задоволеність достатньою увагою до хатніх улюбленців та дозованим спілкуванням із дітьми родичів.
2. Небажання піклуватися про когось, віддавати свій час та роки на виховання дитини заради свого хобі, кар'єри, відпочинку, свободи.
3. Нерідко причиною такого ставлення є антипатія до дитячої поведінки, неприязнь до дітей з близького оточення.
4. В цілому байдуже ставлення до дітей.
5. Непривабливість батьківства, відсутність тяжіння до виконання ролі батька і вихователя.
6. Небажання змінювати свій налагоджений спосіб життя, підлаштовуватися до нового способу існування.

7. Усвідомлення високого рівня відповідальності з появою дитини, небажання брати її на себе.

8. Страх перед батьківською неспроможністю, невпевненість індивіда в тому, що він стане гарним батьком і впорається з відповідальністю та обов'язками.

9. Страх перед можливим розладом стосунків із партнером унаслідок народження дитини (фізичного, емоційного, психологічного характеру).

10. Негативні спогади про власне дитинство (байдужість батьків, бідність, інші негативні умови) також можуть накласти табу на власне батьківство. (Великий вплив сім'ї на формування особистості та ціннісних орієнтирів у житті подано вище.) Саме тому складно заперечити власний негативний досвід особистості в дорослому житті.

Аргументом, який виправдовує бажану бездітність, є небажання додаткової фінансової відповідальності. Зустрічаються також екзотичні пояснення: особа відкладає дітонародження, оскільки хоче упоратися з власними проблемами, зокрема психологічними, розібратися в собі, для того щоб стати гідним прикладом для майбутньої дитини; небажання народжувати беззахисне немовля у світ, повний хвороб, війн та криз; небажання народжувати дитину в умовах перенаселення планети, нестабільних економічних обставин, екологічних загроз та інших світових криз, які дедалі будуть посилюватися. Існують суто індивідуальні причини – на кшталт ризику передати дитині тяжку генетичну хворобу або фізичну спотвореність. Жінок перед бажанням народити дитину можуть зупиняти загрози ускладнення протікання вагітності та пологів, навіть загроза життю матері. Певна частина добровільно бездітних жінок мають відразу до самих пологів та післяродового періоду, годування дитини, та процесів, які супроводжують життя немовля. Жінка може перейматися станом власного тіла та страхом втрати привабливості для свого партнера під час вагітності та після народження дитини. Можна вважати, що цей довід – лише данина

моді на жорсткі стандарти жіночої краси та тілесну принадність, на жаль, культ привабливості тіла для деяких жінок є більш вагомим.

Першою, хто почав досліджувати child free-сім'ї як наукову проблему, стала канадська дослідниця Д.Є. Уїверс, яка присвятила цьому свою монографію «Бездітні за вибором» (1980) [189]. У монографії чимало теоретичних та практичних якісних даних досліджень сімей, об'єктом яких стали законні подружжя із свідомим вибором репродуктивної відмови. Зокрема, дослідниця виводить дві категорії бездітних, розділяючи їх за мотивами: «...є два абсолютно різні види добровільно бездітних осіб – реджектори та афексьонадо» [189, с. 157]. Реджектори, або відмовники, – особи, які відкидають саму можливість мати дітей, мають відразу до вагітності, процесу народження дитини та усіх супутніх процесів після її народження. У таких типів child free діти, в принципі, не викликають позитивних емоцій, що є біологічно закладеною реакцією у більшості людей. Друга категорія – афексьонадо, або шанувальники, – до цього класу дослідниця відносить осіб, яких приваблює вільний від дітей спосіб життя, який дозволяє здійснювати власні бажання, реалізувати амбіції, вести артистичний спосіб життя, подорожувати тощо. Розпочате Уїверс дослідження бездітних підтвердилося у багатьох майбутніх практичних пошуках науковців: феномен child free поєднує у собі осіб, зачарованих бездітністю, або та осіб із відразую до дітності.

«Коли в США розпочався рух child free, це були люди з більш високим рівнем освіти, особливо жінки, як правило, це були атеїсти, або ж єдині діти в сім'ї, або старші діти з багатодітних сімей» [56], – пояснює сучасна російська дослідниця О. Ісупова. Феномен розповсюдився на інші суспільні прошарки через десятиріччя, охоплюючи і релігійних людей, і малоосвічених. Дослідниця припускається думки, що поштовхом до такого життєвого вибору стала контрацептивна революція. До таких переворотів у репродуктивній сфері child free, відмовляючись від дітей, вимушені були відмовлятися і від статевої близькості. Дане твердження дає можливість

припустити, що люди з небажанням мати нащадків існували раніше, поки медицина була недостатньо розвиненою, а також задовго до виділення їх в окрему групу та позначення відповідним терміном.

Дотичну класифікацію наводить дослідження 2003 р., опубліковане в сучасному авторитетному американському виданні «Gender and Society». За його результатами виокремили два типи мотивації, які детермінують орієнтацію на бездітність: для осіб з першої категорії більш привабливою здається бездітність, представники другої категорії відчувають відразу, відторгнення до дітності [179]. Таким чином, дослідження добровільно бездітних, які розпочалися з Д.Є. Уіверс у 1980 р. і перетнули наступне століття, дозволяють говорити про невичерпний науковий інтерес та невивченість цього феномену. З іншого боку, суттєвих відкриттів після канадської дослідниці не було зроблено, а отже, висновки її новаторського дослідження були влучними і точними.

Однак деякі сучасні міжнародні дослідження [182; 185] деталізують класифікацію, пропонуючи виокремлювати ще дві категорії осіб, які добровільно не народжують дітей: «постійно відкладаючи» та «хвилеподібні відмовники». До «постійно відкладаючих» відносяться сім'ї або особи, які хочуть встигнути «до»: до народження дитини побудувати кар'єру, реалізувати себе професійно та особистісно, до народження дитини втілити в життя плани, які з появою дитини стануть неможливими. Слід зауважити, що відкладання «на потім» загрожує перерости в «ніколи» через власне небажання або фізичну неспроможність, через медичні або інші показання. Хвилеподібні репродуктивні відмовники хитаються то в бік до дітності, то до бездітності. Такі коливання зумовлені сумнівами через наявність більш важливих справ та цілей. На основі власних спостережень можемо зробити припущення, що нерідко звичайна юнацька невирішеність є причиною хвилеподібних коливань і стійкого рішення «за» чи «проти». Проте такі два типи не є істинними child free, які непохитно наслідують життю без дітей. Мова йде не про відмову від дітей, а про їх

відтермінування. Хвилеподібні коливання, нестійкість рішення – ознака невіршеної позиції, а отже, помилково додавати їх до сімей консервативних поглядів чи будь-яких інших. Імовірно, що роздуми людей на тему «хочу – не хочу» стали можливими, коли визначили і популярно назвали сам феномен *child free*. І після першого подиву та нерозуміння, сім'ї або окремі особи могли замислюватися над своєю власною позицією з цього питання.

Особи, які притримуються свідомої бездітності, в цілому мають сукупність ознак та характеристик, які зумовлюють таке ставлення до бездітного способу життя. Сучасна російська дослідниця *child free* О. Ісупова, аналізуючи результати даних Дж. С. Уіверс та наступних наукових досліджень, виявляє життєві обставини та особистісні риси людей, які, найімовірніше, рекрутують у ряди бездітних. Мова йде про: більш високий рівень доходів та освіти; атеїстичні погляди; наявність роботи у жінки та її орієнтація на кар'єру; відповідне ставлення до дітей та їх цінностей батьків тих, хто в майбутньому обере бездітний спосіб життя; певний склад батьківської сім'ї – добровільно бездітні найчастіше зростали в однодітних сім'ях або були старшими дітьми в багатодітній сім'ї [53].

Австралійське лонгітюдне дослідження однієї групи осіб з розривом у дев'ять років підтверджує нестійкість позиції деяких добровільно бездітних: у половини опитуваних першопочатково *child free* відбулася переорієнтація на таких, що планують батьківство [187, с. 17]. Скільки ж добровільно бездітних нараховується у світовому співтоваристві? Науковці намагалися підрахувати такий відсоток. Звичайно, вони залишаються у меншості. Говорити про точну кількість добровільно бездітних, істинних *child free* складно. При цьому хоча б приблизне число остаточно бездітних встановити непросто, оскільки є розбіжності між різними європейськими, світовими джерелами досліджень, також у їх порівнянні із спеціалізованими вимірюваннями всередині окремих країн. Проте були спроби вичленити осіб з такою світоглядною настановою серед усього

населення. Наведемо результати лише одного з досліджень статистичної служби Євросоюзу – Евростату, опубліковане в 2009 році. Опитування серед звуженої групи бездітних жінок 1960 року народження у зрізі 15 країн демонструють, що найменший показник наявний у Португалії та Ісландії (трохи більше 7%), а найбільший відсоток у Західній Німеччині (майже 28%) [174, с. 3]. Дослідниця Л. Чансі [175] припускає крайню межу існуючих child free – 10%. Вона робить припущення, що відсоток навряд чи коли-небудь перетне цю межу. Водночас подальша популяризація явища у суспільствах різних країн світу, наявність більшої кількості прибічників цього сімейного руху дасть змогу більш чітко окреслити кількісну та якісну складову групи.

На нашу думку, існує наріжне питання – чи є child free стрімко плинним модним віянням, розповсюдженим лише в європейських країнах? Дослідження вищезазначеного статистичного джерела демонструють наявність бездітних поглядів у країнах інших культурних традицій та показників народжуваності – Індія, Об'єднані Арабські Емірати [173, с. 18].

Таким чином, прибічники руху child free – люди різного світогляду та соціальної приналежності, різного рівня доходів, їх мотиви також різняться. Деякі з цих мотивів доповнюють один одного, деякі з них не мають точок дотику, але об'єднувальний фактор – це впевненість у комфортному існуванні без дітей. Ставлення до child free досить суперечливе. Глибоко консервативні члени суспільства та релігійні люди стигматизують добровільно бездітних як таких, що виступають проти Божого закону, і прирівнюють до злочинних, лихих одностатевих пар. Ми притримуємося ліберального ставлення до добровільно бездітних. Зростання популярності цього явища дає підстави говорити про готовність суспільства прийняти таку настанову як одну з можливих. Але навіть найбільш яскраві та привабливі перспективи такого типу сім'ї навряд чи

призведуть до значного переважання такої форми сучасної сімейної організації.

Якщо до child free суспільна думка в реальному житті та у віртуальному просторі в цілому виявляє терпимість, то інша форма сімейної організації зазнає чи не найбільшого тиску та звинувачень на свою адресу. Мова йде про таку форму сім'ї, яка поступово охоплює більшість розвинених країн світу, – одностатеві шлюби. **Одностатевий шлюб** – законно складений шлюб між партнерами однієї статі, юридично оформлена одностатева сім'я. Такий шлюб заснований на гомосексуальних стосунках. Слід зауважити, що, не дивлячись на громадський осуд, одностатеві відносини поступово дають про себе знати все більше, більш того – такі відносини законно закріпилися уже в ряді країн світу. Оглядаючи список країн, які вже внесли зміни до законів по шлюбні стосунки, їх визначення, обсяг прав та обов'язків, ми бачимо, що цей перелік складають провідні країни світу. Нове тисячоліття стало насправді поворотним для прав та свобод одностатевих сімей – у 2001 році Нідерланди прийняли перший у світі закон про легалізацію одностатевих шлюбів. На даний момент перелік країн, які прийняли такий закон, налічує майже два десятка країн та штатів. З огляду на історію легалізації, кількість буде поповнюватися. Резонанс явища підкріплюється певними соціокультурними змінами. У деяких європейських країнах у муніципальних і державних установах звичайна анкета для батьків тепер не містить графі про стать батька, а лише нумерацію кожного з батьків. Авторитетні академічні словники вносять корективи у найбільш усталені в історії людства поняття – «шлюб», «сім'я», уникаючи диференціації за статтю. Це свідчить про зміни в усталених традиціях буття сім'ї, і водночас такий феномен та його розгортання стимулює подальші трансформації у світогляді людей до поступово прийняття таких змін.

У різні часи одностатеві стосунки та спроби таких пар таємно чи відкрито створювати сім'ї зазнавали цькування і звинувачень через низку

«пороків». Такі спроби розпочала медична сфера, яка тлумачила статевий потяг до ідентичної статі як патологію, як девіантне відхилення психіки, яке потрібно викорінювати з соціуму, а таких «хворих» лікувати. На людей накладали тавро душевнохворих та діагностували в них психічні розлади, нерідко ставили діагноз «розлад особи». Такі заходи мали більш значущі наслідки, окрім записів у медичній картці: незворотний вплив примусових психотропних ліків для людини, облік у психолога позбавляв можливості особи професійно розвиватися. Таку форму впливу можна назвати винищенням, виокремлення в окрему групу хворих, які обмежені в багатьох можливостях і повинні підкорятися відповідній нав'язаній суспільній думці про них. Потім за представників сексуальних та сімейних меншин взялася Церква. На відміну від попереднього регулятора, який спростований численними сучасними дослідженнями, релігія відкидає будь-які можливі мотиви прийняття нетрадиційно організованих відносин. Світові релігії засуджують відповідні сімейні орієнтації. Називаючи такі стосунки гріхом та прирівнюючи до содомії, християнська віра на цьому феномені ставить ярлик ідеології сатанинської віри. З позицій релігійної моралі варіації сексуальних та сімейних стосунків, які не продиктовані необхідністю біологічного продовження роду, є проявом розбещеності та пороку. Церква не дає поблажок одностатевим сім'ям. Спираючись на приписи священних текстів, явища дійсності аналізуються через бінарну структуру оцінки – «праведне» або «гріховне». Одностатеві стосунки розцінюються як протилежні гетеросексуальним, а отже, неприродні, не задумані Богом. Нетрадиційні сім'ї не спроможні реалізувати біологічне завдання сім'ї – продовження роду. На противагу їм традиційно утворені сім'ї розцінюються як богодіяльні та праведні. У розумінні християнської віри легалізація нетрадиційних сімей на державному рівні є легалізацією пороку. Чи не найбільших нападків зазнають представники сексуальних меншин з боку глиботрадиційної християнської віри. У колі віруючих

людей актуальним постає питання про втілення християнських цінностей у зв'язку із правовими нормами та процесом їх секуляризації [79].

XX ст. відзначилося світоглядними змінами глобального рівня, передусім, в абсолютизації природних прав людини. Такими є нововведення на державному, освітньому та правовому рівнях, а саме: узаконення багатьма європейськими країнами одностатевих шлюбів, корегування шкільних програм із сексуального та сімейного виховання, надання широких прав одностатевим сім'ям, зокрема права на усиновлення дітей [173]. Зазначені трансформації стали викликом для тисячолітніх традицій сімейного виховання та ортодоксальних норм християнської моралі. Юридичне стигматування одностатевих сімей насамперед спрямоване на розуміння таких стосунків, як злочинної протидії, яка суперечить репродуктивній функції сім'ї як соціального інституту.

Виявляється, наукові дослідження надають немало матеріалу як на підтримку легалізації одностатевих шлюбів, так і на рахунок сумнівів доцільності їх стосунків. Противники і прибічники таких стосунків розділяються на два табори: перші апелюють до суперечності одностатевих зв'язків моралі, релігії, і взагалі природі людської натури, інші висувають аргументи про свободу вибору самої людини в прийнятті життєвих рішень. Питання про легалізацію одностатевих шлюбів є справді дискусивним, «воно стає одним із гострих ціннісних конфліктів між секуляризованою західною цивілізацією та мусульманським світом, який переживає внутрішній конфлікт адаптації до нового світового порядку» [95, с. 78].

На думку деяких дослідників, для того щоб суспільство залишалося сталим, необхідно утримувати сім'ю духовно сталою та морально здоровою. «Зміцнення устоїв сім'ї, шлюбно-сімейних відносин тісно пов'язане з оновленням нашого суспільства, духовним відродженням української нації, державотворенням, економічним і духовним поступом України» [66, с. 207]. На захист традиційних стосунків у шлюбі існує чимало тез. Показовою є розгорнута стаття сучасного британського

юриста, християнського правознавця А. Спака. У своїй статті [2] він представляє широкому загалу п'ятнадцять конструктивно обґрунтованих аргументів **проти легалізації одностатевих шлюбів**. Мабуть, така кількість є показовою і за своїм змістом синтезує біологічні, медичні, релігійні, правові та моральні аспекти явища. Ця стаття виявилась для нас цікавою, оскільки містить у собі як найбільш поширені упередження, так і доцільну критику одностатевих відносин. Тож розглянемо ці тези з роз'ясненнями [139] та висловимо деякі критичні зауваження і коментарі. Отже, проти одностатевих шлюбів існують такі доводи:

1. «Історично шлюб завжди був союзом між одним чоловіком та однією жінкою». Згідно з цим має місце історична відповідність – із самих початків історії людства в соціумі визнавався союз між чоловіком та жінкою. Така сім'я є гарантом спадкоємності, продовження роду, стабільності та процвітання держави. Тому на рівні традицій і законів такий союз охороняється та закріплюється. На користь цього вторять християнські закони (канонічне уявлення про створення Богом перших людей різної статі). Зазначимо, що тваринний світ має не один приклад гомосексуальних стосунків, які якимось чином гармонійно існують разом із гетеросексуальними.

2. «Шлюб між чоловіком та жінкою є унікальним за своєю біологічною взаємодоповнюваністю». Дослідник стверджує: сімейні стосунки між чоловіком та жінкою є біологічно виправданою і продуктивною взаємовідповідністю. Природою закладено єдиний шлях відтворення людської раси. Саме статева відмінність партнерів є обов'язковою умовою продовження життя. Необхідною підставою відтворення нової людини є синтез чоловічого біологічного компонента та жіночого біологічного компонента. Пара лесбійок чи пара гомосексуалістів не здатна на біологічне продукування нового життя, що традиційні стосунки не зникнуть доти, доки людству буде потрібна сім'я, а така

потреба існуватиме завжди. Тому одностатеві стосунки можна розглядати як варіант міжстатевих відносин.

3. «Традиційна сім'я є найкращим місцем виховання дітей». Християнський правозахисник звертається до досліджень, які стверджують, що традиційна сім'я виявляється соціально та особистісно більш продуктивною та успішною. Він асоціює одностатеві шлюби з чоловічою зрадою в сім'ї і натякає, що саме традиційний шлюб покликаний виховувати дітей, і саме така об'єднуюча сила стимулює сім'ю для об'єднання. Ми запевняємо, що ця теза є хибною, оскільки зрада одного з партнерів не залежить від сексуальної орієнтації, а від певних психологічних, моральних або іншого характеру ситуацій. Велика кількість розлучень серед традиційних сімей є підтвердженням цього.

4. «Гей-«шлюби» підривають і ослаблюють традиційний шлюб». Отже, після визнання рівності прав та свобод такої девіантної форми шлюбу наступним кроком стане роздроблення розуміння поняття «шлюб», зміна самої культури шлюбності. У відповідь на тезу дослідника про те, що зрівняння прав одностатевих і традиційних сімей із різностатевими партнерами означатиме руйнування образу сім'ї для наступних поколінь, зацентруємо увагу на тому, що такі зміни на законодавчому рівні і на рівні світогляду окремої людини лише констатують та публічно визнають цей феномен, який уже поширився в даному суспільстві.

5. «Гомосексуалісти мають однакові з іншими права». На доказ цього положення служить упевненість британця, що гомосексуалісти намагаються добитися для себе особливих привілейованих прав та змін, які будуть спеціально підлаштовані під їх власне бачення.

6. «Легалізація одностатевих союзів відбувається недемократично». Легалізація одностатевих шлюбів у такій великій кількості країн відбулася лише завдяки фінансуванню міжнародної компанії, якій вигідна така державна стратегія. Частина випадків відбулася на хвилі революційних настроїв і жодним чином не пов'язані з

волевиявленням більшості народу. Він натякає на всесвітню змову, на чолі якої стоять багатоприбуткові фінансові структури, і, мабуть, головують у них люди нетрадиційних поглядів.

7. «Зміна визначення самого поняття «шлюб» не зупиниться на гомосексуалістах». Юрист запевняє: суспільна меншість не повинна впливати на політичні вектори розвитку країни. Узаконення нетрадиційного шлюбу відкриє шлях до затвердження прав та свобод інших девіантних форм сім'ї та шлюбу, неприйнятних для християнського світу (багатомужество, кровозмішення тощо). Після цього поняття шлюбу надалі буде розмиватися. Вважаємо, що дослідник тут перебільшує прогнози, оскільки сім'я є достатньо стійкою структурою, і зміни в цій структурі не відбуваються з легкістю.

8. «Коло гомосексуалістів вузьке, ці люди не повинні визначати внутрішню політику держави». Оскільки людей традиційних поглядів усе ж залишається більшість в суспільстві Великобританії (автор статті користується статистичними даними саме цієї країни, але прирівнює їх до світових тенденцій), у координації внутрішньої політики слід зробити наголос на законах та принципах, які задовольняють потреби більшості, а не цієї меншості.

9. «Визначення шлюбу базується не на тому, що думає нинішній уряд». Правозахисник традиційної моделі сім'ї та шлюбу висловлює правильну думку: шлюб та сім'я як сумісне існування та взаємодія чоловіка та жінки передують державі, вони існували задовго до формування уряду, церкви та інших установ. Тому не в правах державних органів змінювати тисячолітні традиції на користь суспільних віянь, які можуть бути лише плінним модним уподобанням. Одностатеві шлюби він, в принципі, протиставляє тривалим стосункам.

10. «Одностатеві інтимні зв'язки можуть призвести до смертельних захворювань». Імовірність заразитися смертельним вірусом в одностатевих відносинах набагато більша, ніж у традиційних стосунках.

Оприлюднені статистичні дані, зібрані в Атланті Центром контролю та попередження захворювань у 2010 році, демонструють, що в США 50% хворих на СНІД – прибічники одностатевих відносин. Цю позицію автор «гострої» статті пояснює природним потягом гомосексуалістів до безладних статевих зв'язків та невірності.

11. «Легалізація одностатевих союзів – це експеримент із невідомими науці наслідками». Про те, що в одностатевому шлюбі не можливе біологічне продовження життя, зазначено вище. Оскільки явище популяризація гомосексуальних шлюбів є новим для широкого загалу, поки у дослідників немає наукових даних про наслідки виховання усиновлених дітей у таких сім'ях. Про великий відсоток нетривалих стосунків між партнерами в одностатевих сім'ях, які вдалися до штучного запліднення, свідчить останнє Американське національне лесбійське дослідження, датоване 2010 роком. Але все ж дослідникам залишається лише припускати можливі наслідки виховання таких дітей і чекати моменту для лонгітюдного дослідження, коли можна буде здійснити дослідження доросліших дітей у таких сім'ях.

12. «Зміна поняття «шлюб» незмірно важке й дороге для суспільства». Дослідник справедливо звертається до виправданого прагматичного твердження про фінансування бюрократичних змін у законодавчих документах, що може бути недоцільним в умовах складної економічної ситуації конкретної країни.

13. «Школи будуть змушені навчати дітей новому визначенню шлюбу». Якщо гомосексуальні стосунки отримують законний статус, відповідні зміни необхідно буде внести у шкільній програмі, зокрема, скорегувати зміст уроків сімейного виховання. Під такі зміни мають підлаштуватися і самі вчителі, що матиме свою складність. У безвиході перебуватимуть батьки традиційних поглядів, яких шкільні комітети зможуть звинуватити в гомофобії у разі їх бажання вилучити дитину з таких уроків. У разі такої ситуації відбудеться конфлікт інтересів.

14. «Легалізація одностатевих «шлюбів» призводить до дискримінації незгодних». Продовжуючи попередню тезу – не погодження із законними постановами про права та свободи одностатевих сімей та шлюбів інтерпретуються та засуджуються як гомофобні.

15. «Узаконення гомосексуальних «шлюбів» уже призвело до обмеження свободи слова». Фактично йдеться про обмеження свободи слова для переважної більшості населення. Для прикладу, британські телеканали з обережністю запрошують на дебати тих, хто дотримується традиційних поглядів на шлюб та сім'ю. Отже, це є визнанням світоглядних змін у свідомості суспільства.

Уважно аналізуючи всі тези правозахисника та юриста Алекса Спака, ми подаємо власний висновок. Безперечно, певні позиції проти легалізації одностатевих шлюбів є обґрунтованими та доречними, але слід зауважити, що деякі твердження занадто упереджені, докази перебільшені, і певні приклади використані недоцільно. Розглядаючи ці тези, стає зрозумілим, що дослідник звертає увагу насамперед на юридичні та бюрократичні перепони щодо легалізації одностатевих шлюбів. У контексті філософсько-антропологічного аналізу ми наголошуємо на одному важливому недоліку, який неминуче відкривається у процесі виховання дітей в одностатевих сім'ях: такі батьки не дають моделей поведінки чоловічої та жіночої статі, що є неоціненним досвідом у традиційній сім'ї. Одностатеві партнери (жінки чи чоловіки) не демонструють моделей поведінки життєвої стратегії чоловіка та стратегії поведінки жінки. У даному випадку немає ніякого значення стать самого вихованця – для дівчинки і для хлопчика однаково важливо наочно спостерігати та усвідомлювати батьківський приклад. Дівчинка має брати приклад жіночої поведінки, ознайомитися з усіма її тонкощами для відтворення її в майбутньому і з'ясувати для себе ідеал чоловіка для партнерства з ним у своїй сім'ї. Для хлопчика важливо фіксувати приклад поведінки батька, розкривати та рівнятися на найкращі його риси, а також мати сформований образ жінки для створення сім'ї в

майбутньому. Досвід, поданий батьками та сім'єю, стає джерелом формування майбутніх партнерських відносин у сім'ях самих дітей. Одностатеві сім'ї не можуть дати дітям такі приклади наслідування, що є суттєвим недоліком.

У другій половині ХХ ст. на фоні суспільних ідеологічних рухів емансипації та боротьби за права сексуальних меншин назріло питання про визнання таких груп суспільством і державою. Алекс Спак називає традиційний гетеросексуальний шлюб «золотим стандартом». Розмірковуючи про вимір гомосексуальних стосунків у сучасному суспільстві, прибічник християнських канонів формування сім'ї запевняє: «гомосексуалісти хочуть переконати світ, що різниця між статями немає ніякого відношення до шлюбу» [2]. Вирішальним важелем у розв'язанні питання про можливість правомірності одностатевих шлюбів дослідник висловлює стрижневу думку, на якій ґрунтується сама ідея сім'ї: нездатність народжувати дітей. Нарощування громадян, продукування майбутнього покоління – основний інтерес держави та інституту шлюбу. Неможливість їх реалізації в колі одностатевої сім'ї ліквідує першопочаткову роль кожної держави в цьому процесі.

Одним із перших позитивних досліджень на захист нормальності одностатевих стосунків і відсутності патології у таких людей стало дослідження К. Ульрікса, німецького адвоката, письменника і зачинателя руху за права сексуальних меншин у ХІХ ст. Він виступав на підтримку декриміналізації одностатевих стосунків і разом із іншими науковцями взяв за основну медико-біологічний підхід. Це стало першою практикою серйозного відходу від попередніх теорій сприйняття та усвідомлення гомосексуалізму як набутого пороку. Результатом наукової розвідки стало спростування одностатевих стосунків як набутої девіації, а сприйняття їх як таких, що є вродженими і закладеними психікою [181].

На захист нормальності одностатевих сімей стає громадська ініціатива ЛГБТ-журналістів, представників якої об'єднує спільна мета –

уникнення гомофобії в пресі, представники якої наводять культурологічні, етнографічні, антропологічні аргументи [109], серед яких:

1. Одностатеві шлюби однаково природні порівняно з іншими, оскільки нормальність тієї чи іншої форми стосунків визначається культурою. У світі існувала та існує зараз величезна кількість народностей, етносів та невеликих етнічних груп, сімейні та шлюбні ритуали, норми і традиції яких людина цивілізованого світу навряд чи назвала б нормою. Деякі з них дивують, а деякі жахають своєю «ненормальністю»: кровозмішувальні зв'язки у найдавніших племенах, зв'язки юнаків у процесі ініціації мужності та дорослішання, розповсюджений серед народів Африки та Океанії авункулат (виховання дитини не батьком, а дядьком), традиція одружуватися одночасно з кількома сестрами серед народів Азії, Америки, Африки, давньотрадиційний звичай левірат – одруження з жінкою померлого брата, а народності Сибіру практикували добровільний обряд зміни статі, після якого чоловік «виходив» жінкою і мав право займатися суто жіночими практиками, зокрема й одружуватися.

2. Недавнє психолого-антропологічне каліфорнійське дослідження продемонструвало відсутність психологічної різниці між звичайними та одностатевими парами [178]. На прикладі кількох десятків пар психолог Г. Херек виявив схожий набір емоцій між партнерами, що спростовує упередження до гомосексуальних пар, які начебто не здатні переживати справжні почуття.

На користь нормальності одностатевих сімей стає відомий сучасний дослідник феномену гомосексуалізму з Вашингтона Дж. Готман, який стверджує, що партнери в одностатевих сім'ях відносяться один до одного з більшим захопленням, ніж у звичайних парах [180].

Перед суспільством сьогодні стоїть питання визнання одностатевих сімей за норму, а її представників – повноцінними особистостями з рівнозначними правами. Правовий статус одностатевих шлюбів – одне з питань, яке розділило громадську думку в багатьох країнах сучасної

Європи. Ставлення до гомосексуальних пар у світовому співтоваристві залишається відкритим та проблематичним і різниться в країнах світу. Оцінка соціумом варіюється від прийняття таких пар і сімей: відсутність надмірної уваги до них та в цілому не надання значення їх уподобанням, зрівняння з іншими сім'ями – до ворожості, нетерпимості, осуду, залякування та кримінального переслідування. У різних країнах ступінь неприйняття нетрадиційних відносин різний, але карається лише в східних країнах через суперечності з релігійними канонами.

Ми вважаємо, що важливими ціннісними орієнтирами сучасної людини мають бути толерантність, повага до прав та гідності інших людей. На підтвердження тези також наведемо один із найавторитетніших міжнародних документів про права людини та сім'ї – «Загальна декларація прав людини» [42]. Окремо зазначимо, що трагічний досвід Другої світової війни, жах репресій та практики тоталітаризму дали поштовх до необхідності формування цілісної системи забезпечення базових прав людини і створення першого документу, який затверджує права людини та є їх гарантом. Дослідники природного права констатують неоцінний вплив цього документу як історичної події. Адже «система, спираючись на історичний досвід, результати демократичного розвитку держав, політичну філософію та практику, повинна забезпечувати певний універсальний набір прав рівних та вільних індивідів, що дозволяє їм вести гідне існування, захищати їх від свавілля держави, а також сприяти розвитку демократії та міжнародного миру і співробітництва» [66, с. 209]. Декларація була ратифікована у більшості країн світу, вона містить комплекс прав та затверджує гідність, справедливість, рівність, братерство та повагу між людьми світового співтовариства. У документі сім'я визнається основним, природним осередком суспільства. Відповідно у статті 16 наголошується: «Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю» [42].

Вважаємо доречним більш детально розглянути цей документ. Окрім нормативів щодо прав сім'ї, там зазначені й загальнолюдські аспекти, які лежать в основі самої ідеї створення документа, – «Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя...» [42]. Право недоторканності, поваги до особистого життя всіх членів сім'ї – один з основних постулатів декларації. Традиційні нормативи, які закріплені документами, є основоположними, їх фундаментальність та значущість не ставиться під сумнів чи критику. Але слід зазначити, що шлюбний вік, закріплений декларацією, не відповідає сучасним правовим реаліям. У деяких країнах світу крайній поріг вступу до шлюбу, з огляду на особливі обставини, підвищився на декілька років. Це відповідає тим змінам і частоті випадків, які трапляються у світі. Логічним є підпорядкованість та гнучкість законодавства до трансформацій у конкретному суспільстві, зокрема, із питань сім'ї та шлюбу.

Концептуалізація одностатевих відносин розпочалася набагато раніше, ніж може собі уявити пересічний громадянин. Процес самовияву сексуальних меншин у соціумі розпочався набагато раніше їх легалізації. Ще в позаминулому столітті, у 1897 році була створена перша організація із захисту прав геїв «Науковий гуманітарний комітет». Завдяки його діяльності поглибилася концептуалізація одностатевих відносин як таких, що не потребують лікування, корегування, медичного втручання та переслідувань. Лібералізація ставлення до таких пар та сімей підкріплюється подальшими дослідженнями та опитуваннями. Розвідувальна та просвітительська діяльність апологетів нетрадиційних сімей сприяла кардинально новому уявленню суспільства. Світоглядні позиції змінилися у бік поступового прийняття гомосексуальних стосунків як частини будь-якого суспільства, сприяння толерантному ставленню до таких людей, спростовування патологічності таких відносин, їх декриміналізація, необхідність визнання та встановлення прав, рівнозначних із іншими людьми.

Наступний значущий момент в історії сприймання людей нетрадиційних поглядів – 1991 рік, коли справжньою перемогою стало рішення Всесвітньої організації охорони здоров'я виключити з міжнародної класифікації психіатричних і поведінкових розладів категорію «гомосексуальність». Одностатеві зв'язки, нарешті, перестали називати хворобливим психічним розладом. Але цьому передували десятиліття антропологічних, психологічних досліджень і наукових пошуків. Зростаючий суспільний інтерес поступово розширив базу наукових розвідок з даної проблематики, перетворивши вузькоспеціалізовані дослідження одностатевих стосунків у кроскультурні соціологічні дослідження.

Грандіозне дослідження представників гомосексуальної орієнтації, яке охопило п'ять континентів, було здійснено у 1986 році американським соціологом Ф. Уайтемом. Результати дали підстави досліднику сформулювати головні висновки. Ключові позиції створили нову картину бачення одностатевих відносин, підтверджуючи розповсюдженість такої форми відносин. Зокрема, соціолог стверджує, що гомосексуальні відносини не мають культурної приналежності або етнічної відповідності, оскільки зустрічаються у всіх країнах, більш того, відсоток є стабільним протягом часу; одностатєво орієнтовані особистості є досить стійкою групою меншості – у різних культурах такі люди мають схожі інтереси, схожі риси та поведінкові ідентичності [190].

У ХХІ ст. на концептуалізацію гомосексуальних сімей впливають численні наукові дослідження в різних куточках світу, громадянські рухи за дотримання прав меншин та створення офіційних об'єднань людей нетрадиційних поглядів на стосунки, сім'ю, шлюб. Демократизація суспільного ставлення до людей з одностатєвою орієнтацією відкрила світові феномен «coming-out»: процесу добровільного та відкритого визнання своєї сексуальної орієнтації. Епоха індивідуалізації дала можливість особистості з меншим страхом осуду самопрезентувати себе

світові. На нашу думку, це складно назвати модним віянням, таким, що здійснюється заради ажіотажу або привертання уваги до себе. Демократизація ставлення до одностатевих пар та поступова легалізація таких відносин стимулює оприлюднення без страху та демонстрації своїх уподобань, дає можливість таким парам створювати сім'ї та претендувати на статус повноцінних. Ми вважаємо, що такий феномен може служити імовірним доказом існування варіативних форм стосунків та бажання їх створювати протягом всієї історії людства. Проте тільки в сучасному світі сформувалися умови для їх виявлення.

Найбільш дослідженою культурою із тих, що справила неоціненний вплив на становлення сучасної західної цивілізації, на її культурний спадок, норми і традиції, є Давня Греція. Велика кількість літературних і художніх творів цього періоду людської історії описує чоловічу гомосексуальність. Чимало здобутків археологічних розкопок містять зображення з гомоеротичними елементами, шедеври давньогрецької драми мають натяки на тісні чоловічі стосунки. «Для чоловіків не мало ніякого значення, були його партнери чоловічої чи жіночої статі, чи були вони пов'язані шлюбом один з одним» [101, с. 22–23]. Був прийнятним хоча б короткотривалий зв'язок чоловіка з парубком на фоні шлюбу з жінкою. Це мало місце практично у всіх античних полісах. Давньогрецька культура також уславилася особливою увагою до виховання мужності в хлопчиків. Особливий статус і повагу мали асиметричні взаємовідносини між учителем і учнем, наставником і підопічним. Старший, опікун навчав молодшого друга моралі, мужності, ораторському мистецтву, вправності у філософії. Прекрасна культура Давньої Греції подарувала світові філософів і мислителів, які возвеличували людину в її природності та красі. Показовим твором про кохання та його форми є Платонів «Бенкет» [118]. Такі уявлення про форми любові та стосунків між людьми дають підстави про роздуми над суперечностями в культурі давніх еллінів. Прославляючи бога любові Ероса, присутні на бенкеті мудреці звеличено роздумують над

самим феноменом кохання, його божественним походженням та гранями його втілення. Павсаній запевняє, що, возвеличуючи Ероса, треба пам'ятати про дві його сторони, про два протилежні ероси. Ерос Афродіти посполитої живе в людях, яким байдуже, кого кохати, і наштовхує їх на любов до тіла. Ерос Афродіти небесної, яка має чоловіче начало, відповідно, підштовхує до любові до чоловіків. «Натхненні цим Еросом, звертаються до чоловічої статі, оскільки люблять те, що від природи має більше сили і розуму» [118, с. 21]. Є також хибні звинувачення в заклику до любові з хлопчиками, адже в діалозі звеличується любов до статевозрілих юнаків. Таким чином, ті форми стосунків між людьми та такі ж нетипові сім'ї, які викликають відразу у великої кількості сучасних людей, існували кількома тисячоліттями раніше у формі життєвої практики.

Загалом питання про нормальність або протиприродність одностатевих орієнтацій, на нашу думку, є одним із найбільш дискусивних в проблемному колі сексуальних меншин. Сучасні наукові дослідження дають об'єктивну оцінку, що діє на користь таких меншин.

Для позначення вкрай негативного ставлення до людей гомосексуальної орієнтації з'явився термін «гомофобія». Під терміном, який був сформульований журналістом у 1972 році, розуміються не просто негативно налаштовані люди, а радше їх засуджувальна оцінка. «Гомофобія – складова гетеросексизму, переконання у тому, що вищим і єдиноправильним способом реалізації сексуальної функції є гетеросексуальні стосунки» [69, с. 146].

Хоча переважна більшість громадян визнає, що одностатеві шлюби не є чимось природним і нормальним, на нашу думку, подібний дискурс, який розгорнувся в колах сучасної науки та між пересічними людьми, є недоречним. Сексуальність публічно уявляється явищем іррелевантним, – зазначив відомий соціолог ХХ ст., доктор філософії і один із найбільш цитованих дослідників у гуманітарній сфері Є. Гідденс, – всеохоплюючим і

приватним одночасно [33]. Сексуальна орієнтація та особисті бажання є приватною справою особистості. Нормою є те, у чому дійшли згоди обидва партнери в сім'ї. Активність, що не наносить фізичної, моральної, психологічної шкоди оточуючим, не дивлячись на дивакуватість чи химерність цих уподобань, повинна сприйматися нормальною практикою людських взаємовідносин. У контексті сучасної сім'ї ми можемо говорити про формування нових норм.

Історична практика людства демонструє, що нововведення, які стають наперекір ортодоксальним усталеним традиціям, особливо стосовно норм моралі, у край негативно сприймаються суспільством. З розповсюдженням нових модерних ідей, а з плином часу ставлення суспільства щодо досі не бачених змін трансформується з ворожості, критики і нападів – у прийняття нових норм даного явища. Феномен сучасної сім'ї – не є виключенням, а, імовірно, стане наступним підтвердженням такої тенденції. З часом нікого не будуть дивувати сім'ї нових типів, рівень ворожості та зневаги буде знижуватися. Практика нетипових сімей, можливо, стане новою нормою.

Поступове прийняття законів про одностатеві шлюби та права одностатевих сімей сприяє виробленню терпимості з боку громадськості до таких сімей. Навіть Церква, консервативний інститут непохитних традицій, піддається впливу світоглядних змін. Через зміну суспільних настроїв суспільним установам складно залишатися незмінними, тому й церковні канони також трансформуються. Уперше це виявилось у тому, що церква Швеції почала благословляти одностатеві сім'ї на шлюб. Ми вважаємо, що в сучасному світі можна говорити про секуляризацію суспільної думки в сімейній сфері.

Чимало інтернет-джерел з християнської тематики містять серйозні звинувачення одностатевих пар, а європейський характер легалізації явища призводить до того, що європейський стиль та Європа, як збірний образ, асоціюються з гомосексуалізмом. У 2013 р. до української організації

«Українська молодь – Христові» завітав із візитом італійський отець Л. Окулік. Під час популярної бесіди на тему сімейних цінностей у сучасній Європі богослов та очільник Інституту релігійних наук в Італії виказав поблажливе ставлення до одностатевих сімей та гомосексуальних стосунків. Інтерв'ю із священником, опубліковане за результатами зустрічі, дивує своїм коректним звертанням та дійсним ліберальним ставленням. Дистанціюючись від конкретно одностатевих сімей, він філософськи зауважив: яких би звинувачень Європа не отримувала від прихильників традиційної сім'ї, вона має сталий культурний фундамент. І він потужний та незмінний, не дивлячись на корективи деяких законів. Священик запевняє, що позиція Церкви однозначна і не полягає в утисках, дискримінації чи засудженнях. Конфлікт між державою та Церквою має єдину підставу – вимога слідуванню слову Божому, у якому зазначається в контексті сімейного питання шлюб як союз між чоловіком та жінкою. Але суттєва проблема в тому, що більшість законів прирівнює природний гетеросексуальний шлюб із шлюбом одностатевим. Така позиція держави є справжнім викликом для Церкви як глибокотрадиційної установи. «Сучасна культура – це культура індивідуалізму: кожен може зробити той вибір, який вважає за потрібне сам» [29], – упевнено засвідчує отець. Але в таких деформаціях тисячолітніх традицій втрачається ідея загального блага. На думку богослова, мета Церкви не в засудженні нетрадиційних стосунків, а в прагненні зрозуміти таких людей і надати допомогу в разі необхідності. Толерантні висловлювання представників церкви щодо одностатевих сімей зустрічаються вкрай рідко.

Слід зазначити, що в сучасному світі психіатрична спільнота також пом'якшила своє ставлення до одностатевих сімей та нетрадиційних сімейних форм – «сучасні психіатри і сексологи стурбовані не проблемою зміни сексуальної орієнтації, а тим, як допомогти геям і лесбійкам подолати соціальні та психологічні проблеми, пов'язані з життям у гомофобних суспільствах» [31, с. 22]. «Плюралізація стилів життя

виводить багато старих проблем зі сфери виключної компетенції психіатрії і сексології» [76, с. 149].

Зазначимо, що реєстрація шлюбу є закріпленням за парою особливих прав. Цікавим для нашого дослідження є право на сумісне батьківство та виховання прийомних дітей. Окрему увагу слід звернути на явище усиновлення дітей одностатевими сім'ями. Обговорення та дискусії про усиновлення дітей одностатевими батьками ведуться між соціальними службами, соціальними робітниками, політиками та усіма небайдужими. Ми вважаємо, що бажання гомосексуальних сімей проходити складні юридичні процедури, очікування, напротивагу громадському осуду, невдоволенню більшості інших сімейних членів суспільства, свідчить про справжнє бажання виховувати дитину. А таким наміром, у якому закладений один із найважливіших замислів сім'ї, керується не кожна традиційна сім'я. Усиновлення дітей одностатевими сім'ями регламентується законодавством ряду країн світу. Ступінь неоднозначності питання стоїть на одному рівні з проблемою законності існування самих сімей. Під сумнів ставиться повноцінність виховання та становлення таких дітей в одностатевих сім'ях, можливий вплив на становлення гендерної ідентичності дитини в сім'ї із двома батьками чи двома матерями та інші можливі негативні наслідки для розвитку дитини. Стосовно визначення найкращих умов для зростання і виховання дитини ми пропонуємо розглянути дилему: у якій сім'ї для дитини сформовані найкращі умови зростання та актуалізації – в одностатевій сім'ї з нерідними батьками, які жадають мати дитину і виховувати її в любові та віддачі, чи з рідними батьками в класичній сім'ї, де батьки мають згубні звички, які руйнують сім'ю та ставляться до дитини без особливої уваги та любові? Ми не асоціює весь інститут традиційної сім'ї з такою моделлю, але такі випадки не рідкість. Приклад є крайнім, проте питання є відкритим і проблематичним.

Сучасні наукові антропологічні пошуки в сфері гендерної проблематики присвячені саме цьому питанню. У 2007 році в Америці за підтримки асоціацій та наукових інститутів були представлені результати десятків широкомасштабних досліджень батьківства в нетрадиційних сім'ях. Вони продемонстрували, що усиновлення не настільки виключне та рідке явище: «в даний час півмільйона дітей живуть у прийомних сім'ях США» [172, с. 3]. Об'єктивний та неупереджений аналіз не виявив жодного показника неблагополучності нетрадиційних сімей порівняно з різностатевими батьками.

Продуктом поширення та закріплення обсягу прав за одностатевими сім'ями стають нові виміри материнства: «нові репродуктивні технології «розмивають» звичне людству поняття «матір», утворюючи ситуації, за яких воно має принаймні три різні значення – мати генетична, сурогатна та соціальна» [43].

Деякі дослідники вбачають велику загрозу легалізації одностатевих шлюбів як стратегії проекту мондіалізму – ідеології космополітизму громадянського та політичного характеру з ідеєю встановлення світового уряду та співтовариства. У сучасному світі, вважає одна з прихильниць цієї ідеї, «...відбувається «ідеалізація» пороку в людському суспільстві, який зондує збочені аморальні ідеали, зневажаються новозавітні встановлення, християнська моральність вивертається навиворіт» [131, с. 191].

У сучасному світі один із рівнів демократичності окремої держави, а отже, її прогресивності, є ставлення до соціальних меншин. У контексті дослідження мається на увазі політика держави щодо сексуальних і сімейних меншин – зокрема, визнання їх на рівні законодавства, закріплення у ньому поваги до їх прав та свобод та зрівняння в правах з іншими громадянами. На даний момент одностатеві шлюби в Україні не набули офіційного визнання. Чинним законодавством визнається лише традиційний союз між чоловіком та жінкою, будь-які інші форми шлюбних відносин не передбачаються. (У 2015 р. стався прецедент – у Києві був

zareєстрований перший квір-шлюб.) Проте євроінтеграція України неможлива без переглядів даної ситуації в країні. У 2011 р. на сесії Ради ООН з прав людини Україна висловила свою підтримку положенню комітету про припинення порушення прав та усілякої дискримінації сексуальних меншин. Але як показують результати соціологічного опитування населення України, рівень толерантності щодо людей гомосексуальної орієнтації залишається на вкрай низькому рівні [151].

Правомірність одностатевих шлюбів згідно з законодавством України є неоднозначною: 21 стаття Сімейного кодексу України визначає шлюб як сімейний союз жінки та чоловіка, проте 26 стаття Сімейного кодексу України, яка містить перелік осіб, яким заборонено брати шлюб, не зазначені особи однієї статі. Таким чином, українське законодавство не забороняє, але й не дозволяє одностатеві шлюби. Актуалізується необхідність вироблення конкретної позиції України до одностатевих сімей в умовах євроінтеграційної політики нашої країни.

Сучасний дослідник І. Кон був одним із перших прибічників легалізації одностатевих стосунків. Російський науковець, популяризатор науки, сексуальний просвітител ь та революціонер уже в радянські часи почав виступати за одностатеві стосунки, через що отримував чимало критики протягом всієї своєї наукової діяльності. Відлюдник за способом життя, він виступав за права меншин та нетрадиційних стосунків, підтримуючи одностатеві сім'ї, також вивчав гендерну проблематику. Маскулінність у сучасному світі перебуває у кризі, стверджував учений. Цьому глобальному проекту І. Кон присвятив книгу «Чоловіки в мінливому світі» [73], де описує канон маскулінності та виявляє його трансформацію на тлі зміни полюсів традиційно чоловічого і традиційно жіночого. Наслідками стає послаблення батьківства і процес фемінізації чоловіка з причини маскулінізації жінки. Поняття «криза маскулінності» виходить за межі вузькоспеціалізованого явища, оскільки проблематика цікавить сфери фізичної антропології, розділи біології, а також гендерні дослідження.

Перетворення індивідуальних рис чоловіків і жінок найчастіше оцінюється як явище негативне, і наразі суспільна думка в європейських країнах критично оцінює «маскулінізацію жінки» та «фемінізацію чоловіка». «У сучасному шлюбі набагато більше рівності, а «справедливий розподіл домашніх обов'язків» стає однією з важливих умов сімейного благополуччя» [72, с. 101]. У загальній перспективі це пов'язано із зменшенням вимог до зусиль чоловіка у добуванні їжі, фізичному захисті сім'ї, проте, зауважує Кон, процес є більш багатограним і складним, аніж просто побутово-господарські зміни ролей.

Наслідки таких змін яскраво позначилися на трудовій та соціальній діяльності. В доіндустріальну та індустріальну епохи суспільна конкуренція була соціально фіксованою й усталеною. Чоловіки демонстрували мужні якості, підкорювали жінок, а жінки демонстрували найпривабливіші для цього риси. Така схема завоювання та підкорення була відпрацьована століттями, багатьма поколіннями жінок і чоловіків. У сучасному суспільстві такі гендерні стратегії себе не виправдовують. Жінки серйозно конкурують із чоловіками в широкому спектрі соціальних сфер діяльності. «У сфері трудової діяльності відбувається поступова руйнація традиційної системи гендерного розподілу праці», – наголошує дослідник, – «послаблюється дихотомізація і поляризація чоловічих і жіночих соціально-виробничих ролей, занять і сфер діяльності» [72, с. 100–101]. Жінки активно увірвалися у ряд діяльностей, які раніше сприймалися суто чоловічими справами і були ними монополізовані, вони зрівнюються і навіть випереджають сильну стать.

Загалом, антрополог виділяє та описує ряд тенденцій розвитку взаємовідносин чоловіків і жінок у сучасному світі. Зазначимо їх далі:

1. Відбувається руйнація гендерної стереотипізації у виробничих сферах і сферах трудової діяльності, поступово послаблюється гендерний трудовий розподіл, і строга поляризація на чоловічі та жіночі соціально-виробничі ролі. Причому рушійною силою цих процесів є жінки, які в

швидкому темпі та з успіхом оволодівають традиційно чоловічими заняттями.

2. Жага до кар'єрної реалізації підвищила загальний рівень освіти серед жінок, у чому жінки поступово зрівнялися із чоловіками і навіть перевершують їх.

3. Жінки посягнули на споконвічну чоловічу сферу реалізації – політичну владу. Виборче право, громадянська рівність, збільшення представництва жінок у владних структурах є тенденцією сучасної гендерної переорієнтації.

4. Нові жінки та чоловіки зустрічаються на території сімейно-шлюбної сфери. Психологізація та інтимізація батьківських і подружніх відносин орієнтована не на гегемонію і домінування, а на домовленості та взаєморозуміння.

5. Окремим питанням для дослідника є гендерна соціалізація дітей. Взаємна участь обох батьків у вихованні та освіті дитини полегшує взаєморозуміння дівчат та хлопчиків і формує відповідні настанови на майбутнє.

6. Перетворення вплинули і на зміну структури стереотипів маскулінності та фемінності. Ідеальний образ чоловіка/жінки в розумінні сучасних людей втрачає свою монолітність, певні риси виявилися дисфункціональними і допускаються лише в певних соціальних умовах. Багато рис особистості, які мають соціальне значення, сприймаються як гендерно нейтральні. (Наприклад, емоційність, турботливість, самодостатність, сміливість – такі характеристики можуть виявляти сучасні і жінки, і чоловіки).

7. Емансиповані жінки наразі пред'являють чоловікам набагато більше вимог та очікувань, ніж раніше. У такій ситуації чоловіки дають відповідь і дослухаються до вимог у комунікативній взаємодії, сімейній та міжособистісній сферах.

8. Водночас ускладнюються міжвидові взаємовідносин чоловіків. Чоловічі відносин із найдавніших часів будувалися на ієрархії та конкуренції. За цими параметрами найсильніші представники більше

приваблювали протилежну стать. Але перелік цих параметрів розширюється, що певним чином ускладнює відносини між чоловіками.

9. Наслідком вищезазначених трансформацій стали соціокультурні перетворення сексуальних відносин. Інтимні відносини відтепер є територією жінки навіть більше, ніж чоловіка, а сексуальна задоволеність є важливим аспектом відносин партнерів в сім'ї [72].

У ситуації послаблення гендерної поляризації обидві статі опиняються під соціальною напругою та стикаються з психологічними труднощами. Жінки змушені виробляти в собі традиційно чоловічі якості для своєї практичної реалізації, вони мають доводити оточенню спроможність бути успішними, а в чоловіків з'являються риси, які традиційно відносили до жіночих. Однак не всі чоловіки стали готовими до таких трансформацій жіноцтва. Прийняття людською спільнотою нового образу однієї та іншої статі має хитке положення.

Поширеною практикою сімейного життя є громадянський шлюб, або цивільний, – незареєстрована форма сім'ї, фактичне співмешкання осіб. Надзвичайно розповсюджена форма сучасних сімейних відносин, поява та впровадження якої кардинально змінило уявлення про сім'ю та шлюб. Частим явищем є практика такої форми сімейного життя перед офіційною реєстрацією сім'ї. Це не тільки окрема форма сімейної організації, цивільний шлюб нерідко стає етапом для молодих людей, які в майбутньому хочуть зареєструвати шлюб. Фактично громадянський шлюб включає в себе всі компоненти традиційного шлюбу – сумісне співмешкання, спільний побут, народження дітей, сумісна фінансова складова та інші супровідні показники. Єдиною відмінністю є відсутність офіційного підтвердження у вигляді реєстрації. Але надзвичайна розповсюдженість таких форм сім'ї посприяла відповідним змінам – у сучасному світі законодавча база багатьох країн підтримує таку форму сімейної організації, визнаючи її шлюбом, прирівнюючи у правах і обов'язках до офіційно зареєстрованого шлюбу. У сучасному західному

суспільстві така форма сім'ї отримує все більше популярності. Подібна практика зумовлює суспільне визнання громадянського шлюбу.

Справжнім ноу-хау в практиці сучасних форм сімейної організації є гостьовий шлюб. Це явище є не досить поширене і практикується переважно в країнах Заходу. Гостьовим шлюбом називають регулярні сімейні відносини пари за виключенням постійного сумісного проживання. У таких випадках партнери зустрічаються у зручній для них час, святкові дні чи вихідні, проте живуть окремо, можливо в різних країнах. Теоретично такі сімейні взаємовідносини можуть бути оформлені офіційно, але мала популярність сімейної практики не дає достатньої бази для дослідження такої форми сім'ї. Сумісне проживання є особливим моментом явища сім'ї. Нестача цього компонента, як правило, деструктивно впливає на відносини, тому до практики таких сімейних відносин долучаються в особливих особистих, життєвих або кар'єрних ситуаціях. Виключність такого типу сім'ї зумовлюється життєвими обставинами: необхідність проживати в різних домівках, кар'єрна зайнятість партнерів у різних країнах, особисте бажання не обтяжувати себе необхідністю ведення сумісного господарства. Явище гостьового шлюбу не є здобутком виключно постмодерну: у минулі часи до нього вдавалися люди творчих професій, представники богеми, воєннозобов'язані, які знаходили вихід із життєвих обставин або власних уподобань у такій формі сімейного існування.

Також дослідники звертають увагу на альтернативні сімейні утворення: «мода на серійну моногамію в шлюбних відносинах сформувала ще один масовий типологічний різновид сучасної сім'ї – змішаний (вільний). Західна статистика відносить до нього сім'ї, представлені дітьми від різних шлюбів» [50]. Існує ще ряд сімейних стосунків, деякі з яких достатньо відомі на побутовому рівні або навпаки вкрай рідко зустрічаються. **Сезонний шлюб** – укладається на певний фіксований період, після завершення якого шлюб вважається автоматично

розірваним. Найімовірніше, шлюб є фіктивним, а цілі оформлення таких відносин схожі на бізнес-домовленість на взаємовигідних умовах. **Комунальна сім'я** уміщує декілька чоловіків і жінок, кожен із учасників виконує господарські функції, партнерські зобов'язання, виховання дітей при їх наявності та інші супутні питання, які виникають у процесі сімейного життя. Усі учасники життєдіяльного сімейного процесу рівноправні і не регламентуються підлеглими або другорядними за статусом. У побуті такі відносини відомі як шведська сім'я. **Відкритий шлюб** – загалом такі стосунки майже нічим не відрізняються від звичайного сімейного союзу (партнери можуть перебувати в офіційному шлюбі або в громадянському, включаючи всі компоненти таких стосунків), окрім однієї особливості – партнери домовляються про можливі інтимні стосунки із іншими людьми. **Бінуклеарна сім'я** – так називають стосунки колишнього подружжя після розлучення, які зберігають домовленості з виховання дітей. Так називається сім'я, у якій через розлучення розділяються подружні функції та батьківські обов'язки. Для комфортного існування дитини та мінімізації травматизму через розлучення батьків партнери змушені розділити обов'язки та підтримувати допустимі відносини [163].

Хоча сучасний світ і є яскравим прикладом плинних змін та трансформацій, ще залишається багато прихильників старих цінностей. На противагу новим формам сім'ї існує ідеологія, що ставить сім'ю на вершину ціннісної ієрархії і відома під назвою «New Familialism». Загалом фамілізм – модель соціальної організації, у якій сімейні цінності й інтереси домінують на індивідуальним [134, с. 29]. Новий напрям даної громадської думки, що виник в Америці й проголошує необхідність повернення до традиційної структури сім'ї разом із наданням сім'ї провідного місця в ієрархії суспільних цінностей. При цьому під нетрадиційною родиною в Америці розуміється як сім'я з одним батьком унаслідок розлучення або позашлюбних народжень, так і сім'ї, утворені внаслідок повторного шлюбу

і з прийомними дітьми. Прихильників захисту сім'ї в Америці та інших країнах об'єднує спільний погляд на нетрадиційну сім'ю як джерело асоціальної поведінки дітей: як наслідок, зростання алкоголізму, злочинності, вживання наркотиків серед дітей у нетрадиційних сім'ях. Нове звернення до цінностей сім'ї, хоча спочатку і викликане глобальними структурними змінами, неминуче по-різному виявляється у країнах, які різняться історією, культурою та економічним розвитком.

Сучасна французька дослідниця Е. Рудинеско запевняє, що майбутнє сім'ї не є трагічним. У своїй книзі «Розладнана сім'я» вона заспокоює: «Щодо песимістів, які вважають, що цивілізацію можуть поглинути клони, бісексуали, варвари чи хулігани з передмість, народжені від нетверезих чоловіків і жінок-бродяг, їм можна нагадати, що всі ці види безладу не нові – навіть якщо вони проявляються у небачений досі спосіб – і, головне, що вони не заважатимуть тому, що на сім'ю нині дивляться як на єдину певну цінність, від якої ніхто не може і не хоче відмовлятися. Її люблять, про неї мріють і її бажають чоловіки, жінки й діти будь-якого віку, будь-якої сексуальної орієнтації та будь-якого матеріального стану» [129, с. 223].

Отже, плюралізм форм сімейної організації, які склалися та утвердилися в сучасному світі: *child free*, або добровільно бездітні, одностатеві сім'ї, громадянські шлюби, відритий, гостьовий та сезонний шлюби на основі відповідних форм сім'ї, комунальна та бінуклеарна сім'ї демонструють світоглядні зміни особистості. Поліфонічність форм сімейної організації пояснюється завдяки адаптаційному підходу.

3.3. Специфіка сучасної української сім'ї

Довгі роки сім'я вважалася значущим транслятором і ретранслятором норм, традицій та цінностей народу, вона виконувала і проводить виконувати специфічний, притаманний лише їй комплекс функцій народження, зростання, формування та соціалізації майбутніх поколінь.

Наголосимо, від стану та функціональності української сім'ї, яка формує українських громадян, залежить майбутнє країни. Один із задумів сім'ї є зростання та виховання гідних громадян, які сформують ефективний український соціум. Вітчизняні дослідження, які присвячені аналізу та конкретному розгляду різнобічної життєдіяльності сім'ї, виявляються досить плідними. Їх результати дають теоретичну та прикладну оцінку ряду аспектів, які проявляються в сучасній українській сім'ї.

Сім'я виконує важливу місію. Важливість української сім'ї полягає в плеканні автентичності та формуванні важливих людських рис справедливості, гідності, примноженні солідарності. Сім'я являє собою «колиску й найефективніше знаряддя гуманізації і персоналізації суспільства: вона, притаманним їй глибинним способом, працює для побудови світу, чинячи життя справді людським» [24, с. 309]. Впливи, які переживає сучасна українська сім'я, детерміновані загальними зрушеннями українського соціуму та трансформаційними процесами, що відбуваються у світовому співтоваристві. Сучасна філософія презентує різноманітні підходи для аналізу феномену сім'ї, родини, шлюбу. Традиційні консервативні дефініції сімейно-шлюбних взаємин доповнюються моделями аналізу, виявленими на хвилі сучасних соціокультурних, антропологічних зрушень. Тлумачення сім'ї та шлюбу у філософсько-антропологічній редакції не розглядаються як незмінні та сталі явища. Необхідним виявляється переосмислення змісту модифікацій характеристик сім'ї, передусім, у контексті сучасних всесвітніх процесів.

Раніше соціальна філософія та філософська антропологія розглядали сім'ю як союз жінки і чоловіка як базовий осередок суспільства, призначенням якого є продовження роду та спадкоємність наступних поколінь. На сучасному етапі наукового вивчення проблеми доцільно розширити ці поняття, з огляду на зміну ролі статі, зміщення акценту з традиційного дітоцентризму на інші орієнтації щодо створення сім'ї та інші культурні перебудови. Нестабільне суспільство, розхитане змінами та

соціально-політичною напругою, має виявляти світоглядну гнучкість і ментальну стабільність водночас. Українська спільність – не виняток. Криза сім'ї потребує нагального вирішення та вироблення дієвих підходів, зокрема, конструктивних конкретних дій з боку держави. Такі перспективи мають втілюватися в державних програмах щодо реорганізації та вдосконалення роботи Інституту сім'ї та ряду організацій. Роль державного апарату виключно у сприянні існування сім'ї.

Ми зазначили, що дослідження феномену сім'ї відбувається у трьох вимірах: як соціального інституту, як малої соціальної групи та міжособистісному рівні як сфери особистісного та сумісного буття індивідів. Для визначення теоретичних основ дослідження сім'ї необхідно звернутися до офіційної законодавчої та правової бази. Такий аналіз сімейної сфери здійснюється з позицій мікроаналізу, що не є нашим завданням, тому лише в загальному окреслимо особливості правової основи сім'ї у світі і в українському законодавстві.

Українська спільнота в питанні регулювання сімейних відносин і прав членів сім'ї в Україні керується Конституцією України і Сімейним кодексом України. Члени української сім'ї можуть спиратися на кодекс в питаннях визначення засад шлюбу, підстав особистих майнових і немайнових прав, обов'язків подружжя, усиновлення, батьківських зобов'язань і обов'язків дітей та інших членів сім'ї. Відповідно до Сімейного кодексу сім'я визначається первинним осередком суспільства; **сім'єю** визнаються особи, які мають спільну територію проживання, пов'язані між собою спільним побутом, взаємними правами і обов'язками [150, с. 7]. Сімейний союз жінка і чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану, визнається **шлюбом** [150, с. 13]. Найпоширенішим юридичним фактом, з настанням якого вважається зародження сім'ї, є укладення шлюбу [86, с. 10]. Сім'єю також вважаються відносини на інших підставах – між парою, яка не уклала офіційного шлюбу. Таку сім'ю в побуті називають «цивільним шлюбом»,

«громадянським шлюбом», «фактичними шлюбними відносинами». Більш точним може бути визначення «конкубінат» (з лат. – лежати разом) [86, с. 11]. Поширеності такої форми сімейної організації на теренах сучасного українського суспільства сприяло надання таким відносинам прав, які визнані чинними законодавством. Такі сімейні відносини, хоча і не мають офіційного підтвердження, проте несуть правові наслідки. Зазначимо, що в Україні до XVI ст. був поширений громадянський шлюб, який засновувався на народних звичаях. У законодавстві України відзначають наявність специфічного морального регулятора сімейних відносин. Згідно з його наявністю в українському суспільстві національне законодавство не передбачає укладання шлюбу між прямими родичами (зокрема, з біологічних міркувань), а шлюб між одностатевими сім'ями суперечить християнській моралі і релігійним канонам [105, с. 46].

Сучасна українська сім'я відрізняється від сімей початку минулого століття поглядами на сімейні цінності, пріоритети. Експерти – політологи та соціологи, зокрема Б. Андрусин, Л. Шимон, запевняють, що сучасна модель української сім'ї наближається до європейського та американського стилів [135, с. 8]. Не дивлячись на такі фундаментальні трансформаційні зміни, сім'я залишається в пріоритеті за шкалою загальнолюдських цінностей серед молодого покоління [135, с. 9]. Християнські канони історично обумовлювали принципи родинних відносин. Церква вимушено йшла на компроміс із звичаєвим правом, і це дозволяло їй посісти домінуючу позицію в ролі соціального регулятора шлюбу та сімейних відносин [135, с. 23]. «Перші згадки регулювання шлюбно-сімейних відносин, які за характером подібні до юридичних норм, вчені знаходять у книгах Старого та Нового заповіту» [135, с. 24]. Значною подією в історії сімейно-шлюбних відносин на вітчизняному просторі став Декрет про відокремлення Церкви від держави, виданий УРСР у 1918 р., що позбавило церковний шлюб юридичної сили [135, с. 25]. Церковне завірення шлюбних відносин із загальноприйнятої традиції стало приватною

справою окремої сім'ї. Наразі в українському сімейному праві встановлений пріоритет світської юрисдикції шлюбу, а церковне вінчання отримало обрядовий характер, яке закріплює шлюб власне для самої пари, але ніяких юридичних наслідків не несе. Позиція Церкви є очевидною – християнська традиція не зрівнює світській і церковний шлюб, але рахується із його наявністю [135, с. 26]. Порівняно із законодавчими позиціями щодо сім'ї та шлюбу церковні вимоги є жорсткішими – у деяких випадках, передбачених законом, допускаються шлюбні відносини за особливих обставин (наприклад, між двоюрідними братом і сестрою), що є виключенням для церковного сімейного уставу.

Історичний розвиток законодавства про шлюбно-сімейні відносини більш-менш чітко окреслюється починаючи з часів хрещення Русі – тут діяв Номоканон: устав сімейного права за візантійською традицією, у який внесли корективи руські князі. З такими правками на руській землі він отримав назву «Кормчая книга». Зазначимо, що ряд засад створення сім'ї та сімейного життя, прийнятий на Русі, значно відрізнявся від сучасних законодавчих норм. За часів існування Радянського Союзу сімейно-шлюбна сфера пережила ряд кодифікацій, і наразі в незалежній Україні Сімейний кодекс набуває правок та коректив, враховуючи світоглядні трансформації сучасного українства з питання сім'ї та шлюбу.

Зазначимо, що на офіційному рівні наша держава зацікавлена в активно діючій сім'ї, здатній виробити нову життєву стратегію і забезпечити не лише своє виживання в умовах нестабільного суспільства, що трансформується, а й успішно розвиватися [116, с. 5]. Сімейна політика в річищі державної соціальної політики підкріплена низкою заходів і скеровується на становлення і розвиток сім'ї, поліпшення її добробуту та життєвого рівня, матеріальну підтримку деяких категорій сімей, створення сприятливих умов для використання трудового потенціалу родини, впровадження програми соціального житла, посилення демографізації соціально-економічної політики, впровадження заходів для якісної і

доступної інфраструктури виховання, перебудову всієї системи оплати праці та соціальних виплат, оптимізацію системи соціального захисту деяких категорій сімей, формування адресності соціальної допомоги. У цілому державна політика є однозначною: усунення наслідків, що перешкоджають повноцінному функціонуванню інституту сім'ї, навіть в умовах нестабільної соціально-економічної ситуації. Оскільки Україна себе позиціонує молодою і прогресивною країною, відсутність якісної діючої системи моніторингу та оцінки ефективності державної допомоги сім'ям є значним недоліком.

Отже, розглянемо специфіку української сім'ї. Патріархальний устрій, який переважав у більшості суспільств традиційного типу, базується на стрижневому принципі – підлеглості жінки чоловікові. За жінками і чоловіками закріплюються різні соціальні функції, права та обов'язки відповідно. Такі відносини накладалися і на сферу сім'ї.

Шлюбно-сімейні традиції в Україні споконвіччя характеризувалися значною сталістю і майже не змінювались протягом століть, – зазначають дослідники. Неписані традиції організації сім'ї полягали в наступному: очільником сім'ї був чоловік, молодші члени сім'ї виказували повагу до старших та корились їм, існувала традиція раннього шлюбу, який існував упродовж усього життя, покладання на природну плідність у народженні дітей та їх нерегульована кількість. Шлюб укладався на демократичній згоді з батьками: «так, хоч для укладання шлюбу обов'язковою була згода батьків, парубок і дівчина, як правило, знайомилися задовго до шлюбу, і примусові шлюби були рідкістю» [123, с. 53]. Історія сімейних та шлюбних традицій українців набула певних змін на межі XIX–XX ст. Урбанізація та нові економічні перспективи внесли корективи в традиційний сімейний уклад, з одного боку, сімейна поведінка в цілому лишалась традиційною, але сімейний побут селян поступово змінюється в бік лібералізації **міжпоколінних** відносин, відчутний поступовий відхід від патріархальних засад. Поступово втрачають свою актуальність традиційні жорсткі

патріархальні норми, традиція співжиття кількох поколінь разом. Українські погляди на сім'ю рухаються в бік **нуклеаризації** і остаточно поширюються з другої половини XIX ст.

«На початку XX століття розвиток продуктивних сил та капіталістичних виробничих відносин в Україні потребував подальшої модернізації суспільних інтересів, зокрема шлюбу і сім'ї, насамперед – зняття певних жорстоких обмежень, що базувалися на принципах релігійної моралі» [88, с. 51]. Післяреволюційний період відзначився новими лозунгами у сфері сім'ї та шлюбу: розкріпачення статевих відносин, теорія вільного виховання, відкидання цінності сім'ї як пережитку патріархального минулого. Дослідники констатують помітний вплив прискореної модернізації на перебіг соціально-демографічних процесів в Україні. Таким чином, сфера шлюбу та сім'ї на рівні держави існувала на перетині нової сімейної політики, стандартів та зміни соціально-економічного простору, з одного боку, та історично стійких традицій сімейної організації українського народу – з іншого. Загалом протягом XX ст. у сфері сім'ї та шлюбу серед українців переважали суперечливі тенденції: переважна орієнтація на сімейність та укладання шлюбу поєднувалась із його нестабільністю, необмежена свобода розлучення призвела до зростання кількості розлучених, батьків-одинаків, зниження інтенсивності дітонародження та послаблення орієнтації на дітність провокує збільшення кількості абортів; жіноча активність стимулює вихід за межі домогосподарства та залучення до сфер виробництва. Помітний вплив на державну сімейну політику та демографічний стан спричинили трагічні події історії українського народу: голодомор 1932–1933 років, масові репресії 1930-х, Друга світова війна. У післявоєнний період через перерву у відтворенні населення спостерігалось повернення до традиційних сімейних цінностей; наявне «...компенсаційне піднесення шлюбності, народжуваності, тобто почали діяти природні механізми відновлення кількості і якості людської спільноти» [88, с. 58].

Після чого відбувся помітний спад. Саме в 1960-ті роки в українській сім'ї більш чітко окреслились ті риси, які відтворились у незалежній Україні, а саме: масова орієнтація на одностатевість, поширення ранніх шлюбів, високий рівень шлюбності та відповідний рівень розлучень, а отже, і неповних сімей. Водночас у сучасній українській сім'ї збереглася давня традиція поваги до сім'ї та надання переваги шлюбу, а не самотньому життю.

В аналізі специфіки української сім'ї ми спираємося на праці сучасних дослідників, які стали найбільш помітними на вітчизняному науковому тлі за останні п'ятнадцять років, серед них Л. Амджадін, Є. Білоножко, А. Буковинський, С. Оксамитна, Т. Руденко, Л. Слюсар та ін.

Отже, основні тенденції в сфері сім'ї в Україні мають **такі ознаки:**

- 1) злам соціальних цінностей зумовлює непомірне зростання індивідуалізму, гедонізму і створює загрозу для класичного інституту сім'ї – наслідком стає падіння авторитету сім'ї у молодого покоління;
- 2) сім'я набуває більше демократичних ознак: рівноправність партнерів, зміна обов'язків та виконуваних ролей у подружжі;
- 3) серед українського населення сім'я зберігає свій унікальний авторитет, незважаючи на поточні кризові явища;
- 4) наявна лібералізація статевих стосунків із відповідними наслідками;
- 5) зниження шлюбного віку, унаслідок чого менш підготовлені до сімейного життя особи офіційно реєструють свою сім'ю;
- 6) скорочення рівня дітонародження;
- 7) небезпечним наслідком для деструкції класичного інституту сім'ї стає державне визнання цивільного шлюбу [143].

Такі трансформації загрожують розпаду сімейних українських традицій та унікальних етнічних стереотипів, які багато століть формували українську ментальність та ідентичність. «Розпад патріархальних відносин, демократизація сімейної сфери призвели до зникнення тих традиційних норм, які сприяли збереженню усталеного розуміння про стабільність сім'ї,

що, у свою чергу, спричинило певний вплив на динаміку та вектори розвитку етносу» [170, с. 17].

Зміни в репродуктивних та матримоніальних стратегіях людини в розвинених країнах також призвели до трансформаційних процесів у сімейно-шлюбній сфері, що відповідним чином вплинуло на функції, типи сім'ї та її життєдіяльність. Зниження рівня шлюбності, дітності, демографічні зрушення та інші процеси, які охопили Європу з 70-х років ХХ ст., відтворилися у 1990-х роках в Україні та посткомуністичних країнах.

У сучасному філософському просторі тема кризи сучасної сім'ї звучить з кінця ХХ ст., актуалізувалася і вилилася в ряд досліджень в лоні філософії. Нестабільність сім'ї в українському просторі та світовій практиці стає об'єктом дослідження вітчизняних науковців. Ми поділяємо позицію Т. Руденко про визначальну роль жінки в цих процесах. Вона зазначає, що «стабільність шлюбу залежить від багатьох обставин, перш за все від зміни статусу жінок в суспільстві і сім'ї, здобуття ними економічної незалежності, зросту свідомості» [128, с. 10]. Окреслюючи базові характеристики сучасної сім'ї, дослідниця наголошує на кризовій нестабільності шлюбів в Україні, що, безперечно, потребує серйозної суспільної уваги. «Сьогодні в українському суспільстві як ніколи усвідомлюється соціальна цінність сім'ї, її визначальна роль у вихованні, формуванні та розвитку особистості дитини» [32, с. 139].

«Дослідження шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування дозволяє зробити висновок, що в цілому традиції сімейного способу життя населення, без якого неможливе існування суспільства в його сучасному розумінні, в Україні збережено» [164, с.8]. Проте період кінця ХХ – початку ХХІ ст. позначився новою динамікою розвитку сімейної сфери, що відбулося під тиском соціально-економічних, постіндустріальних змін українського соціуму.

Аналіз ціннісного потенціалу сім'ї в українському суспільстві заспокоїть прихильників традиціоналізму, оскільки за даними досліджень Інституту соціології НАН України **рівень довіри** до родини залишається на дуже високих показниках [114, с. 25]. Жодному інституту або соціальній групі українці не виказуються такого ставлення. Щодо цінності сім'ї та шлюбності Україна є високотрадиційною країною: характерною є велика цінність сім'ї та високий рівень шлюбності [111], а зміни в сімейній сфері та сфері шлюбних відносин відбуваються доволі повільно [32, с. 139].

Вивчення стану сучасної української сім'ї підкріплюється науковим доробком А. Буковинського [23; 24]. Його висновки дають підставу говорити про аномію в сфері сім'ї. Під аномією сім'ї ми розуміємо стан розпаду традиційних усталених цінностей, які раніше організовували сферу сім'ї та були суспільно прийнятними, не відповідають нинішнім суспільним ідеалам. Справді, в українській сім'ї спостерігаються характерні процеси аномії. Суспільство не може залишатися непохитним під тиском розпаду одного із потужних своїх стовпів – сім'ї. Розлад цінностей та норм такої важливої складової частини суспільства спричиняє конфлікт між прийнятими державою нормами та суспільним порядком. Унаслідок чого зміни сімейної структури відбиваються на бутті соціуму та існуванні всієї держави.

Вітчизняна дослідниця сімейно-шлюбної сфери Л. Амджадін констатує ряд характеристик гендерного аспекту сучасного стану інституту сім'ї на українському просторі. Для сучасного українського інституту сім'ї, за аналітичними даними авторки, характерними є такі положення:

- 1) інститут сім'ї порівняно стійка соціальна структура, зберігає своє найбільше значення у свідомості населення;
- 2) показники шлюбності продовжують знижуватися при протилежно пропорційному підвищенні показників розлученості; овдовіння, народження дітей поза шлюбом;

- 3) переважають тенденції офіційно неоформлених молодих сімей, зростання неповних сімей;
- 4) спостерігається поглиблення гендерної асиметрії в питанні сімейності чоловіків і жінок, а також зростання показників овдовілості серед жінок;
- 5) на рівні готовності побудови сім'ї на паритетних відносинах суспільна свідомість все ж надає пріоритет сім'ї із традиційним патріархальним типом [32, с. 150; 3].

Численні соціологічні, демографічні дослідження підтверджують такі висновки і вторять один одному у вивченні сімейної сфери. Таким чином, суперечливі показники стану сім'ї в сучасному світовому та вітчизняному просторі лавірують між прийняттям сім'ї як цінності та невпинним тиском модерних культурних традицій, які продиктовані перебудовою суспільної свідомості. Помітний контраст актуалізує філософсько-антропологічні дослідження в галузі сім'ї.

Так, Є. Білоножко звертає увагу на своєрідність дослідження української сім'ї в контексті сучасних реалій нашої країни. Він наголошує, що вітчизняний контекст шлюбних та сімейних відносин має свою специфіку. Окрім всесвітніх соціальних зрушень, які безперечно, змінили світогляд українства, наша країна пережила гостру демографічну кризу після економіко-політичної кризи 1990-х років. «Україна тільки почала процес інтеграції до глобального суспільства, який проходить стрімко та доволі неоднозначно. Українській сім'ї однозначно притаманні ознаки патріархальної традиційності і постмодерної індивідуальності» [17, с. 4]. Це загострює протікання цих процесів в Україні, яка належить до країн з перехідною економікою. «Трансформація шлюбно-сімейної сфери в умовах демографічної кризи проходить більш складно й болісно, ніж у соціально і економічно благополучних країнах» [134, с. 31]. У розвинених країнах і країнах перехідних суспільства, і в Україні зокрема, сучасна сім'я виявляє ознаки неблагополуччя: високий рівень абортів і зростання позашлюбної

народжуваності, зниження народжуваності, поширення альтернативних форм сім'ї (материнські сім'ї, одностатеві сім'ї, консенсуальні шлюби, роздільне проживання партнерів тощо) [106, с. 99]. Отже, сімейні зв'язки не завжди є однозначними і певним чином втрачають свою стабільність.

Плюралізм моделей поведінки, що притаманна сучасному світу, як зазначають дослідники з Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи, позначається на матримоніальних планах молоді та відношенні до різних форм подружнього життя. Велика кількість молодих людей бажає почати своє сімейне життя з громадянського шлюбу, для тест-драйву майбутнього шлюбного партнерства. Сучасна зріла молодь так вирішує питання лідерства в сім'ї: українці схильні до егалітарного стилю із ситуативним вирішенням питань і демократичних рішень; окрім цього, традиційний гендерний розподіл у сім'ї також має чимало прихильників серед молоді. Багато з тих, хто практикує громадянський шлюб перед реєстрацію офіційного шлюбу, є представниками **консенсуального, або пробного шлюбу**. Практика спільного проживання дає підстави оформити офіційний шлюб або розірвати відносини.

Вікова межа молоді визначається приблизно від 15 до 35 років. Це особливий період життя людини, час інтенсивних змін та перетворень, пік формування особистісного стрижня і загалом становлення особистості, оволодіння життєво важливими навичками, набуття економічної незалежності тощо. Протягом цього віку сімейні настрої людини змінюються – серйозна налаштованість зазвичай з'являється в більш пізньому періоді, і мотиви створення сім'ї двадцятирічної та тридцятирічної особи можуть значно відрізнятись.

Дослідження українського сім'ї сьогодення неможливе без уваги до такої форми сім'ї, як **громадянський шлюб**. В Україні громадянським шлюбом прийнято називати відносини двох осіб, пов'язаних сумісним проживанням, які не оформлені юридично або церквою. Таке судження є помилковим. Історія громадянського шлюбу бере свій початок із XVI ст. в

Голандії. Благодатне підґрунтя для виникнення феномену громадянського шлюбу в Росії сформувалося після 1917 р., а саме у післяреволюційний період. Суспільні перевороти та зміна настроїв населення вплинули і на сферу сім'ї. Протиставлення церквою завіреного шлюбу та громадянського шлюбу відбулося завдяки секуляризації сімейної структури. Посилення державного слова на противагу церковному посприяло розмежуванню цих видів шлюбу. Затверджений державою шлюб носив світський характер і так надалі й називався – світський шлюб, або громадянський шлюб. Слід зазначити, що така назва початково з'явилася для підкреслення нерелігійного характеру шлюбу, а саме його цивільного поширення. Витісняючи канонічний шлюб, його альтернативна форма поширювалася серед громадян. Таку форму співмешкання у сучасному українському суспільстві можна назвати пробним етапом у підготовці до укладання шлюбу, що дає молодим людям більше свободи та вибору. Поширення такої форми сім'ї в Україні зумовлене уявленням молоді про те, що відсутність штампу в паспорті не накладає серйозних зобов'язань і не є підставою до взаємних матеріальних та особистих зобов'язань. Практика сім'ї у формі громадянського шлюбу є поширеною на просторах України, особливо серед молоді. Фактично сумісне співжиття може бути сім'єю, але не є шлюбом. Хоча суспільне схвалення підкріплюється державним визнанням.

При виборі моделі сімейно-шлюбної поведінки молоді люди керуються власним світоглядом, ставленням до традицій, планами народження дитини, матеріальним та економічним становищем. За підрахунком вітчизняних вчених, в Україні переважають два типи сімей: нуклеарні та неповні [106, с. 9].

Українська дослідниця В. Ткачова робить припущення, що в сучасному світі сім'я стає більш незалежною від соціального оточення. Нуклеаризація сім'ї, її спрощення, нова норма зниження народжуваності «обумовлена суспільним конфліктом цінностей, у якому поступово відбувається девальвація цінності сімейного образу життя» [147, с. 16].

Наслідком може стати сімейна дезорганізація українського суспільства.

Дітородні орієнтації та інтенсивність шлюбності сучасної молоді залишаються на високому рівні, більшість молоді налаштована на подружнє життя (за результатами соціально-демографічного дослідження «Молодь в Україні: спосіб життя і ціннісні орієнтації», квітень 2010 р.) [98, с. 30–31]. Серед мотивів створення сім'ї та укладання шлюбу українська молодь керується моральними пріоритетами, а саме: бажання створення власної родини, продовження життя, кохання. Нині сформувалась культура малодітності – орієнтація на невелику родину з одним або двома дітьми. «В Україні сім'я із трьома й більше дітьми як модель відсутня вже протягом трьох поколінь» [106, с. 11]. Нестабільна економічна ситуація вносить свої корективи до сімейної сфери – сучасна українська сім'я стійко зорієнтована на малодітність.

Наприкінці ХХ ст. офіційна шлюбність на території України неймовірно знизилася – у поєднанні з лібералізацією вітчизняної сімейно-шлюбної сфери життя громадян набули поширення західні моделі сімейних відносин. Українські реформи протягом останніх десятиліть значною мірою вплинули на екзистенцію сім'ї та змінили умови її життєдіяльності.

Протягом багатьох сторіч сприймання шлюбу було непорушним. Розлучення допускалося лише в крайніх випадках і в обмеженій кількості. Юридична частина розлучення в більшості країн набуває полегшеної процедури. Починаючи з другої половини ХХ ст. розірвання шлюбу сприймається з меншим осудом. Відбулася переоцінка даного явища, навіть віднайдення позитивних його сторін. Тепер розлучення є характерним компонентом сучасної сімейної структури. Наукові дослідження звертають увагу на усвідомлення того факту, що розлучення є симптомом кризи інституту шлюбу, а не його причиною, що призводить до перенесення акценту в дослідженнях на проблему стабільності сім'ї.

Для точності аналізу вітчизняного стану сімейної організації слід зазначити, що існують регіональні відмінності, які обумовлені соціально-

економічними особливостями регіонів, статевовіковим складом населення, устроєм життя. Такі факти зазначає дослідниця Л. Амджадін: «Як свідчать дані, розлучення і неповні сім'ї найбільше розповсюджені в індустріально розвинених областях, тобто серед жителів міста» [3, с. 67]. Таким чином, жителі розвинених міст виявляють більшу гнучкість до змін та перебудов, зокрема і в сфері побудови сім'ї. Жителі центральних регіонів більшою мірою сприйнятливі для нововведень та відходу від консервативного світогляду, тоді як традиційний уклад життя залишається сталим у більш віддалених місцевостях. У контексті територіально-географічного показника України, порівняно більш міцні сімейні традиції виявляються в селах та в західних областях. Гендерний аспект розподілу в українській сім'ї схиляється до патріархального типу, з потенцією до рівноправ'я між чоловіком та жінкою.

Основні причини розлучень можна розділити на чотири категорії [106, с. 102]. Але зазначимо, що такі прояви є лише зовнішніми ознаками проблеми внутрішньої не взаємодії в сім'ї. Отже, виділяють:

- 1) житлові та матеріальні умови існування сім'ї;
- 2) нестійкість або нерозвиненість шлюбу (наприклад, зрада одного з подружжя);
- 3) об'єктивні непримиримі суперечності, через які подружжя не може продовжувати спільне життя (захворювання, безплідність тощо);
- 4) Шкідливі звички, економічна криза, почуття нестабільності та інші проблемні ситуації.

Високий рівень розлучень спричинив появу такого терміна, як «благополучне розлучення». Мається на увазі збереження взаємовідносин між батькам та дітьми, ведення спільного домогосподарства після розлучення. Таке явище спричинене ліберальним ставленням до розлучень. Батьки керуються бажанням зберегти взаємовідносини і повагу один до одного заради пом'якшення стресових наслідків для дітей.

Однак дані дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень є досить показовими: міжнародні порівняння свідчать про те,

що в Україні раніше і частіше реєструють шлюб, ніж в інших країнах Європи [98]. Але наразі відбувається зміна вікового порогу шлюбності – підвищується вік реєстрації шлюбу, через професійні, освітні, економічні фактори молодь відкладає вирішення цієї ситуації. Не дивлячись на традиційний стиль українців, сучасні молодята практикують незареєстрований шлюб, гостьовий шлюб, дистанційний шлюб, партнерство [98, с. 47]. В Україні поширюються світові тенденції сімейності – імовірно, що традиційна модель сім'ї і шлюбу вже не задовольняє сучасних людей. Відокремлення сексуальних стосунків та шлюбних відносин є рисою сучасної сім'ї, що практикується серед українців. Отже, підготовка до сім'ї відбувається за такою схемою: партнери, які проживають окремо, мають стійкі стосунки, пізніше вирішують жити разом у громадянському шлюбі і з часом приймають рішення офіційно закріпити свій сімейний союз або розірвати відносини [98, с. 49].

Досліджуючи сучасний стан розвитку сім'ї не можна залишити поза увагою статистичні дані. Демографічні показники демонструють нам, як змінилася сім'я під тиском соціально-економічних процесів. «Соціально-економічна криза 1990-х років спричинила суттєві зниження життєвого рівня переважної більшості населення України, зростання безробіття і неповної зайнятості, розшарування суспільства на багатих і бідних, погіршення структури споживання більшості сімей» [108, с. 104]. Економічна криза викликана переходом до ринкової економіки виявилася гострою для українського населення. А. Ноур звертає увагу на демографічний стан українського населення, який залишається складним через скорочення розміру сімей протягом останніх десятиріч, зменшення природного приросту та кількості народжених серед усіх вікових груп жінок, збільшення кількості позашлюбних народжень [108]. Дослідник висуває припущення з приводу складного стану сім'ї в Україні: зменшення кількості офіційно зареєстрованих шлюбів, скорочення народжуваності, з

одного боку, зміна репродуктивних настанов є відбитком світових тенденцій (мається на увазі взаємодія економіко-політичних, соціально-психологічних, біологічних чинників) – з іншого, що є наслідком економічної кризи українського суспільства. Він переконливо запевняє у необхідності адаптації інституту сім'ї в Україні до нових реалій.

Немає сумніву, що суспільні перетворення відбиваються і на сім'ї. Такі зрушення спостерігаються не лише на рівні окремих функцій сім'ї, але торкаються і її структури. Сьогодні інститут сім'ї переживає суттєві складнощі, пов'язані із переходом до ринкової економіки, зниження рівня доходів сім'ї, зміною суспільних ціннісних орієнтацій. Втрачаються національні традиції багатодітності. Безпосередній вплив на демографічну ситуацію в країні справляють міграційні процеси. Для України проблема демографічної кризи загострилася у зв'язку з поширенням такого явища, як закордонне заробітчанство, у якому переважно задіяна молодь, яка в більшості випадків залишається у країнах міграції. Варто згадати про низький рівень народжуваності, оскільки кожна дитина має бути найбільшою цінністю не тільки для самої сім'ї, а й для держави. Причини цього ховаються у наступному: низький життєвий рівень молодих сімей, високий рівень безробіття молоді та відсутність перспектив працевлаштування, незадовільна екологічна ситуація тощо [12, с. 13]. Можна зробити висновок, що зовнішні чинники, які є в оточенні сім'ї, без сумніву, здійснюють свій суттєвий вплив на неї. У даному випадку – радше, негативний.

В усі часи сім'я була і залишається носієм культури і культурних цінностей. За час свого перебування в сім'ї індивід перетворюється на особистість, вбирає виховні нормативи, формує ціннісну життєву ієрархію, утверджує світогляд і життєві орієнтири, а також кар'єрні, професійні, творчі, особистісні цілі. Саме сім'я долучає людину до свого народу, через сім'ю відчувається причетність до поколінь та українського духу. Однак дослідники українського суспільства констатують глибинні трансформації

в нинішніх умовах. З одного боку, українське населення вирізняється традиціоналізмом та великою довірою до сім'ї, з іншого – вбирає в себе нові сімейні практики. Україна відноситься до тих країн, де традиційно високий рівень шлюбів, велика цінність сім'ї і дітей, відносно ранній вік вступу до шлюбу чоловіків і жінок [111]. Характерна для української ментальності пошана до традицій є бар'єром для радикальних і швидких змін у вирішенні фундаментальних питань, які є глибинними підвалинами життєбудування – таких як вступ до шлюбу, мотивація створення сім'ї, наявність дітей в родині тощо. Оцінка переважної більшості вчених про українську сім'ю є очевидною – на даному етапі свого розвитку українська спільність рухається до другого демографічного переходу. Другий демографічний перехід – спільна назва процесів у сімейній, шлюбній та демографічній сферах, він є продуктом розвинених держав, притаманний економічно розвиненим країнам. Такими характеристиками є зниження рівня народжуваності разом із підвищенням віку вступу до шлюбу та створення сім'ї, фемінізація жінки в сім'ї, її більша самостійність. Ряд західних дослідників, зокрема авторів теорії «другого демографічного переходу» Дірка ван де Каа та Рона Лестіга, притримується позиції, яка свідчить про закономірність тих змін у шлюбно-сімейній сфері, які зараз переживає світове співтовариство [188; 183]. Вони є представниками ліберально налаштованих дослідників, або ліберально-прогресивної парадигми.

Аналізуючи сім'ю в контексті філософсько-антропологічного виміру через філософію статі, згадаємо підхід сучасної дослідниці С. Крилової. Відносини між статями припускають найбільший ступінь людської інтимності саме тому, що в сім'ї, яка виникає в результаті цих відносин, відбувається народження і розвиток людського життя [78, с. 273]. Відповідно до її концепції, можливі три моделі сім'ї: авторитарна сім'я – у такій сім'ї відбувається придушення особистісного начала членів сім'ї тим, хто домінує фізично, психологічно чи фінансово; на цій

основі формується становлення авторитарних відносин. Авторитарність, самотійність особистості породжують і самотність; відчужена сім'я – в такій моделі сім'ї припускається автономія партнерів та їх взаємне відчуження, що відбивається на психологічній атмосфері і стає на заваді гармонійного існування сім'ї. У такій сім'ї, очевидно, виявляється «самотність удвох»; партнерська сім'я – у такій сім'ї панує атмосфера турботи, душевності і любові, які не суперечать взаємній свободі; це приводить до партнерських відносин і сприяє особистісній реалізації кожного члена сім'ї [78].

Підтримуючи концепцію С. Крилової, Ф. Фомін продовжує лінію розгляду сім'ї у трьох її вимірах. Він розкриває самотність обох партнерів як константу відчуженої сім'ї. «У відчуженій сім'ї в найбільшій мірі проявляється феномен «самотності удвох», коли б, здавалося, людина має сім'ю, але як фізично, так і духовно відчуває себе самотньою» [157, с. 224]. З філософсько-антропологічної позиції він звертає увагу на екзистенційні проблеми української сім'ї, зокрема, сутнісну проблему особистісного спілкування подружжя [156].

Гендерні відносини європейських зразків поступово проникають до українського сімейного простору, вони нівелюють українські культурні традиції, має місце аномія суспільства пострадянського типу, демографічна криза, зміна образу сім'ї в дусі епохи постмодерну. Такі явні ознаки призвели до появи девіацій сімейних відносин, знецінення та падіння авторитету сім'ї, передусім, серед молодого покоління. У зв'язку з цим А. Буковинський прогнозує наступні невтішні наслідки у розвитку української сім'ї: економічний фактор та житлові умови поряд із лібералізацією сексуальних стосунків призведуть до відкладання вступу до шлюбу, що своєю чергою призведе до «постаріння» шлюбності, підвищиться попит на альтернативні форми шлюбу; недостатня фінансова база в сім'ї зводить її до примітивізації та боротьби за елементарне виживання, що сформує відповідні ціннісні установки у дітей [24]. Водночас він дає надію сім'ї. У

час кризових перемін та загострення існуючих умов життя актуалізується роль сім'ї як сталого суспільного осередку. Сім'я, як складна функціональна система, може виступати буфером між індивідом та суспільством, яке переживає соціальні перетворення.

В ситуації сучасних культурних та аксіологічних переворотів, надзвичайно нагальним для будь-якого суспільства є фокусування уваги на проблемі сім'ї та її взаємодії з суспільними реаліями. Відповідні дослідницькі пошуки зумовлені потребою виявлення та залучення в суспільну практику дієвих принципів культурного розвитку людини.

На вимогу суспільства відповідні дослідницькі пошуки вже здійснюються у вітчизняному науковому та філософському просторі. Зокрема, І. Ковальова [68] характеризує сім'ю як особливий життєвий світ людини й акцентує увагу на нагальності вирішення сімейного питання для українського соціуму. В умовах розпаду старих ідеологічних, політичних, культурних відносин сім'я залишається єдиною сталою одиницею, яка здійснює саморегуляцію. Певною мірою акумулюючи в собі та моделюючи усі функції суспільства і соціальні зв'язки, сім'я переносить акценти на індивіда, формуючи внутрішній світ людини. Таким чином, сім'я «є найбільш адекватною й оптимальною формою особистого існування індивіда» [68, с. 1]. Саме тому сім'я постає, по-перше, як унікальний приватний життєвий світ, що має своєю універсальною характеристикою культурну визначеність, закріплену в формах наявного буття; по-друге, як комунікативна спільнота, що створює оптимальні можливості виникнення суб'єктивності, становлення її особистості і, взагалі, повноцінного життя людини» [68, с. 1].

Чинники, що впливають на зміни в **сучасній українській сім'ї**, визначає М. Бега:

- 1) зміна образу самої жінки;
- 1) демографічна ситуація (міграція та еміграція; бідність та низький життєвий рівень сім'ї);

- 2) ранні шлюби, повторні шлюби;
- 3) зростання кількості розлучень;
- 4) формування гендерних відносин [12, с. 12].

Перший чинник продиктований зміною самої жінки. Сучасна українська жінка не тільки професійно реалізується, а й створює новий образ себе. Нова її риса – фінансова незалежність від чоловіка, або принаймні менша залежність, виключає вимушену необхідність економічного партнерства, вважає дослідниця. Такі характеристики формують нову жінку, неупереджену до обов'язковості шлюбу та материнства, вона є вільною у виборі стратегії сімейного життя, у чому були обмежені попередні покоління жінок. Сучасна жінка має ширше поле для реалізації – до сімейної сфери додається професійна, інтелектуальна, творча, особистісна. Тривале бачення материнства як головної іпостасі жінки вже не є актуальним, тому що не вписується в провідні тенденції сучасного суспільного розвитку. Тепер участь у сім'ї для жінки є однією з ідентичностей, а не провідною зайнятістю та продиктованою суспільством моральною нормою. Безперечно, на вибір щодо створення сім'ї чи його відкладання впливають економічні показники. Також висока цінність сім'ї підринається наявними ранніми шлюбами – вибір, який серед молодого покоління не завжди приймається серйозно, молоді люди не усвідомлюють усієї відповідальності, тому нерідко такі шлюби існують недовго. Гендерний аспект відповідним чином відбивається і на українській сім'ї – раніше ми зазначали особливості гендерних трансформацій у сімейно-шлюбній сфері.

Традиційно українська свідомість влаштована за принципом домінування чоловіка над жінкою. «Як правило, панівне, владне становище чоловіка в сім'ї (і суспільстві) зумовлене наявністю матеріальних ресурсів, тому сім'я є яскравою демонстрацією гендерної нерівності» [12, с. 14]. Зміни настанов щодо народжуваності дають жінці певну свободу вибору. Т. Кравченко звертає увагу на аспект, який став здобутком української сім'ї

нещодавно: «...деякі жінки надають перевагу народженню дитини ще до вступу в офіційні шлюбні взаємини» [77, с. 45]. Такий вибір жінки демонструє зміцнення позицій її самостійності та фінансової незалежності, що було зазначено вище. Таким чином, становище жінок в Україні є складним. Самостійність жінки не завжди сприймається адекватно і підпадає під суспільний осуд та заклик до скорішого сімейного влаштування. Отже, простежується конфлікт між традиційним гендерним розподілом, призначенням жінки та сучасними українськими реаліями.

Доробок Т. Кравченко виявляє суперечливий характер та неоднозначність внутрішніх процесів у сфері сім'ї: «З одного боку, такі зрушення сприяли подоланню кризи патріархальності сімейних стосунків, піднесенню їх на вищий рівень розвитку, а з іншого – внаслідок непослідовності й незавершеності інновацій, притаманних сімейному середовищу протягом останніх років, сім'я зіткнулася із новими проблемами» [77 с. 44].

Заслуговує окремої уваги скрутне становище чоловіків у сучасному українському суспільстві, адже соціально-економічні проблеми відбилися передусім на представниках сильної статі. Ставлення до сучасних чоловіків проявляється в тому, що «з одного боку, чоловік повинен бути годувальником, дбати про матеріальне забезпечення сім'ї й при цьому відповідати образу успішної людини, що тиражується в ЗМІ. З іншого боку, від нього чекають допомоги по господарству, участі у вихованні дітей» [106, с. 109]. **Це підтверджує нашу тезу:** емансипація жінки та парадигмальні зміни в становленні нового образу жінки, які відбувалися в ХХ ст., серйозним чином позначились на позиціях чоловіків.

Яскравою тенденцією сучасної української сім'ї є виділення нуклеарної сім'ї із розширеної – процес нуклеаризації, про який уже згадувалось, передбачає відокремлення малої сім'ї в особі батьків і дітей від сумісного проживання із старшими та найстаршими членами сім'ї. У сучасному світі нуклеарна сім'я вже утвердилась як норма і є помітним

показником української сім'ї. Розгалужена форма сімейного співжиття, за умови якої разом зростає декілька поколінь, стає архаїчним здобутком. «Нуклеарна сім'я поширена переважно серед міського населення, а розширена частіше зустрічається на периферії, де традиційні звичаї родинного життя зберігаються» [12, с. 15].

Наприкінці ХХ ст. розвинулась тенденція **відокремлення молоді від батьків** та відмова від сумісного проживання кількох поколінь разом, зокрема і до вступу в офіційний шлюб. Поширення практики громадянського шлюбу та процеси сімейної нуклеаризації в сучасному світі стали звичними явищем. Причинами таких орієнтацій стали особливості сучасного суспільства – потяг до індивідуалізації, свободи, емансипації, рівності прав та обов'язків, прагнення фінансової незалежності. Такі світоглядні компоненти закладені у сучасній молоді і неодмінно впливають на зміну образу сім'ї. Однак при розгляді такої ситуації на теренах України порівняно з іншими країнами Європи існує цікавий момент. У країнах з різною історією та культурними традиціями ситуація відрізняється: «якщо на півночі Європи, а також у Сполучених Штатах Америки самостійне проживання молоді до шлюбу набуло значного поширення, то в країнах південної Європи воно є винятком, більшість молоді до шлюбу традиційно проживає із батьками» [98, с. 51–52]. Серйозний вибір – відокремлене життя від батьків – приймається з урахуванням можливостей, одна з яких є економічна ситуація та фінансова спроможність. «В останнє десятиліття в Європі простежується тенденція до збільшення тривалості проживання молоді з батьками, що дослідники пов'язують із зростанням тривалості навчання, погіршення ситуації на ринку праці, ринку житла і кредитів» [166]. Українська традиція сімейної організації тяжіє до традиційного сімейного устрою, із проживанням разом кількох поколінь. Трапляються сім'ї, у яких батьки довго не можуть відпустити дітей у самостійне життя і не підтримують їх прагнень до економічної незалежності. Утім, як зазначалося вище, більшість сучасної

молоді керується мотивами індивідуалізму і незалежності. Таким чином, сучасна українська культура поєднує у собі повагу до давніх сімейних традицій і мотиви сучасної епохи. Значна частина молоді реалізує власні прагнення до самостійності, але не втрачає сімейних зв'язків. Отже, в Україні нуклеаризація набуває нової інтегрованої форми – навіть за умови проживання у різних домівках, батьки і діти не втрачають зв'язків, батьки часто фінансово підтримують молодших і допомагають у догляді за дитиною.

Питання про зниження ролі сім'ї на науковому рівні виникло в 20-х роках ХХ ст. Американські дослідники звернули увагу на те, що сім'я перестає функціонувати повноцінно і не виконує деяких своїх функцій – репродуктивну та виховну. На такі явища вплинули глибокі суспільні зміни, а конкретніше така ситуація: вихід за межі сім'ї тих видів діяльності, які виконували її члени. Натомість, розвантажені батьки користуються сферами послуг – школами, дитячими садочками, на яких перекладається велика частина піклування за дитиною, і поклалися надії на садочки та школи як заміник батьківських функцій.

Виховний потенціал і справді страждає в сучасній сім'ї. Міграційні процеси непрямим чином, але позначаються на вихованні дітей у сім'ї. Яким чином це відбувається, покажемо нижче.

Окрім соціокультурних та ідеологічних процесів, які провідним чином впливають на світоглядні перетворення чоловіків і жінок, зокрема і поглядів на сімейну сферу, існують фактори, які здійснюють вплив на зміцнення або послаблення поширеності тієї чи іншої форми сім'ї. Тому слід враховувати вплив цих факторів на побудову сімейних стосунків.

Процеси еміграції (виїзд з країни) та імміграції (в'їзд в іншу країну) позначилися на змінах сімейної сфери в Україні. Ці зміни стали явними не одразу, а через певний проміжок часу. Виїзд та в'їзд громадян до країни зумовлює залучення нових культурних мотивів в український простір. Зокрема, історичні, територіальні та етнічні перетворення є болісним

питанням для України. Спробуємо описати особливості протікання цих процесів на прикладі подій минулого століття.

Українські землі протягом історії зазнавали чималих змін – територіальних, а отже, географічних, етнічних і, відповідно, культурних, що добре демонструють наступні історичні факти: «До Другої світової війни і в перші повоєнні роки Україна зазнала значних міграційних втрат населення внаслідок вербування робочої сили на новобудови Східних регіонів колишнього Союзу...» [88, с. 97]. А також: «Україна у 1960–1980-х роках мала переважно позитивний міграційний баланс в обміні населенням з іншими республіками колишнього СРСР, наслідком чого стало збільшення в структурі українського населення частки осіб, які народилися за межами країни» [88, с. 98]. Таким чином, у радянський період на території України склалася численна спільнота представників інших республік СРСР.

Новий етап у зміні етнічного складу українців через міграційні процеси почався з набуття Україною незалежності, і повноцінне залучення країни до міжнародних процесів обміну населення, зазначає Е. Лібанова. Виокремлення українських земель та українців в окрему державу сформувало прагнення до забезпечення демократичного суспільства, дотримання прав людини, свободи пересування тощо. Відповідно до цього бачення були скореговані законодавчі основи та відбулося спрощення міграційних програм. Такі дії полегшили процедуру виїзду закордон та сприяли посиленню міграційних процесів.

У сучасному світі процеси відбуття громадян в інші країни посилюються **міграційними хвилями** з професійних, кар'єрних, освітніх економічних цілей. **Зворотна міграція** може бути обумовлена зміною соціально-політичного ладу та зростанням рівня політичних свобод і прав людини на батьківщині, а також суттєвим рівнем економічного зростання.

Міграційний аспект демографічного питання, як зазначають дослідники, є важливим, адже торкається передусім «вимивання»

продуктивного населення країни: «За розрахунками ІДСД ім. М.В. Птухи НАН України, при відсутності міграцій протягом 1989–2001 рр. перепис 2001 зафіксував би в Україні питому вагу осіб найбільш економічно продуктивного віку (25–44 роки) більшу від фактично зафіксованої» [88, с. 98].

Українські дослідники в галузі демографії та соціальних досліджень актуалізують вивчення проблематики **трудової міграції**. Так на основі статистичних даних О. Позняк вважає, що «на сьогодні Україна є найбільшою країною-постачальником робочої сили в Європі» [122, с. 2]. Українці є потужним потенціалом інтелектуальної сили і важливим джерелом валютних надходжень в країнах колишнього СНД, а також європейських країн. Абсолютна більшість трудових мігрантів – молоді та зрілі люди віком від 20 до 49 років. «Протягом другої половини 90-х років минулого та початку нинішнього тисячоліття міграційні процеси України характеризувалися численними потоками українців, які виїжджали з країни у пошуках роботи і заробітку» [89, с. 349]. На думку вітчизняних вчених, трудові міграційні потоки українців виникають як «форма самоорганізації суспільства, стихійно віднайдений спосіб виживання в перехідний період» [93, с. 6]. Незадовільні економічні умови, що загострюються в умовах кризи, орієнтують українців на продовження закордонних поїздок. Явище міграції неможна оцінювати однозначно позитивно чи негативно. Безперечно, трудова міграція має ряд переваг, серед яких: покращення соціального захисту та пенсійного забезпечення заробітчанин, поширення цінностей громадянського суспільства, розширення та зміцнення умінь, знань, навичок, ділових зв'язків – тобто відбувається стабілізація матеріального становища, покращуються можливості мігранта та членів його сім'ї. Негативним наслідком професійної зайнятості за межами країни, окрім зниження трудового потенціалу держави, є переривання виховання дітей, погіршення стосунків із сім'єю, підвищення рівня несталості шлюбів у разі від'їзду одного з подружжя на тривалий термін,

що послаблює сімейно-шлюбні аспекти буття людини. Побічним ефектом цього процесу є втрата частини українського населення, передусім активної прогресивної молоді, яка часто є безповоротною.

Оскільки молоде покоління є рушійною силою сім'ї, проаналізуємо особливості його діяльності, які прямо або побічно впливають на сімейну структуру.

Розглянемо особливості міграційних процесів молоді України. Цілі міграційних процесів української молоді бувають навчальні, професійні, економічні. До трудової міграції залучаються молоді і дорослі люди (тоді як з метою навчання від'їжджає переважно молодь). Скрутна ситуація, незадоволення заробітною платою на батьківщини та бажання забезпечити себе та своїх дітей кращим майбутнім змушує наших співвітчизників залишити домівку і виїхати за кордон.

Важливість майбутнього професійного вибору стає причиною для здобуття освіти або підвищення кваліфікації за кордоном. «Вагомим чинником для поживлення зовнішньої міграції молоді виступає бажання отримати високоякісну освіту в закордонних навчальних закладах, що дозволяє підвищити конкурентоспроможність на ринку праці» [65, с. 368]. Відкриття нових можливостей, ознайомлення з іншою культурою, використання нових ресурсів закордонних навчальних закладів – це все приваблює молодих енергійних людей. Молодь володіє усіма необхідними для цього ресурсами – мобільність, активність, зацікавленість у особистісному зростанні, здатність швидко засвоювати нові навички, гнучкість, особистісний запал та інтерес до пошуків нового.

Однак нас цікавить розгляд одного мотиву – **закордонне працевлаштування** з метою поліпшення фінансового становища. Далі ми з'ясуємо, яким чином тимчасова робота за кордоном позначається на трансформаціях в сім'ї.

Дослідники наголошують на негативному аспекті **міграції молоді**: вплив молодого покоління зумовлює негативні демографічні наслідки –

через руйнування сімейних відносин, а також через формування несприятливого для дітей «емігрантського» способу життя» [84].

Процеси трудової міграції позначаються на широкому спектрі соціально-економічних, демографічних аспектів суспільного розвитку. Сучасні особливості сімей мігрантів досліджують психологи, демографи, соціологи, які в контексті сім'ї та дитини виділяють проблему соціального сирітства. Так Г. Ляльчук наголошує: «унаслідок зміни пріоритетів у сучасних сім'ях, де на перше місце ставиться матеріальний достаток і благополуччя, зростає відсоток дітей категорії «соціальні сироти» [90, с. 1]. Соціальна сирота – дитина, яка з певних причин залишається без батьківської уваги. Слід зазначити, що соціальні сироти вирізняються тим, що мають біологічних батьків. «До лав соціальних сиріт належать діти, які мають біологічних батьків, але ті з якихось причин не займаються вихованням дітей і не піклуються про них» [91, с. 129]. Сьогодні сирітство існує не лише у ситуації дітей, батьки яких позбавлені батьківських прав, або у разі неблагополучних сімей. Причини соціального сирітства обумовлюються декількома позиціями: унаслідок позбавлення батьківських прав, визначення батьків такими, які є неповноспроможними або у разі їх тривалої відсутності. Таким чином, соціальне сирітство ми відносимо до можливих наслідків трудової міграції батьків за кордон. У таких випадках батьки залишають дітей на батьківщині, у частині випадків – один з батьків перебуває за межами країни, а один з батьків піклується про дітей самотужки, частина молоді під час перебування батьків за кордоном бере на себе відповідальність за молодших братів або сестер.

Сучасний дослідник міграції І. Майданік визначає один із негативних наслідків для сімейно-шлюбних стосунків в аспекті [91], зміст якого криється в наступному. Сім'я виконує ряд функцій, реалізація або атрофія яких дає підставу стверджувати повноцінність тієї чи іншої сім'ї. Візьмемо до уваги виховну функцію, яка полягає в сприянні соціалізації дітей, формуванні цінностей, оволодінні соціальними нормами тощо. Зрозуміло,

що для повноцінного формування зазначених якостей потрібна постійна залученість обох батьків до виховання дитини. Стан речей у сім'ях трудових мігрантів унеможлиблює такий процес й ускладнює його для опікунів.

Масовість міграційних процесів спричинила поширеність дистантної сім'ї. Територіальна специфіка таких сімей викриває серйозну проблему: багато дистантних сімей не спроможні повною мірою реалізовувати свою виховну функцію, сутність якої полягає у тому, щоб дітям у процесі їх входження в систему суспільних відносин передати соціальний досвід, знання, орієнтації, норми поведінки, уміння і навички, потрібні для нормальної життєдіяльності [90]. Таким чином, у таких сім'ях найбільше страждає виховна функція, вона атрофується.

Діти очікують від батьків глибокого інтересу і пильної уваги до свого внутрішнього світу, уподобань, індивідуальних особливостей та врахування побажань. Живе спілкування, спільна залученість батьків і дитини до якоїсь справи є природним процесом батьківського виховного процесу. Емоційний потенціал спілкування є потужним важелем впливу у вихованні. Тому дитина, батьки якої на тривалий час від'їжджають закордон, відчуває дефіцит такої сімейної комунікації та не отримує необхідної підтримки, яка присутня у такій взаємодії.

Від'їзд батьків закордон відсторонює їх від повноцінного виховання, а втрата постійного особистого контакту з дітьми спричиняє погіршення стосунків. Натомість, у період від'їзду з України на заробітки батьки залишають своїх дітей на утриманні родичів. Зокрема, дуже часто батьки в час своєї відсутності довіряють своїх дітей дідусям та бабусям [91, с. 131]. Тут окреслюється ще одна проблема: старше покоління, переважно люди літнього віку «через свій вік не завжди можуть приділяти дитині достатню уваги» [91, с. 131]. Безперечно, дідусь і бабуся є близькими людьми для дитини, які зазвичай входять в коло її довіри і є кращими опікунами, аніж наймана доглядальниця чи соціальний опікун. Але літні люди найчастіше

не мають достатніх сил для догляду, утримання, піклування та постійного спостереження за дитиною. Серед позитивного в міграції зазначимо покращення фінансового становища та розширення власних можливостей. Але переривання виховного процесу, контролю над дітьми, відсутність батьків поряд деструктивно впливає на сімейні відносини, зокрема, на реалізацію виховної складової.

Перекладання батьківських обов'язків відповідальності за дітей на старше покоління є поширеною практикою серед мігрантів-українців. Для дітей ситуація ускладнюється наслідками відсутності батьків. Найбільш тендітний та вразливий вік у житті дитини – з малечку і до кінця підліткового віку – вона переживає кризу та нестачу рідних батьків. Якими б турботливими і чуйними не були бабуся та дідусь, щоденна та безперервна участь батьків у житті дитини дає відчуття захищеності та стабільності і формує відповідні моделі поведінки для майбутньої власної сім'ї.

Поширена практика трудових міграційних поїздок жителів західних регіонів України сформувала новий соціально-культурний феномен – «італійські діти» [91, с. 132]. Це загальна назва тих дітей, батьки яких успішно працюють в закордонних країнах і мають змогу на достатньому рівні матеріально забезпечувати своїх дітей. Проте гроші не компенсують відсутності батьків у житті дитини. Наслідки відображаються першочергово на дитині: спостерігається девіантна поведінка, розбещеність, неконтрольованість. Включеність у коло неповної сім'ї не формує у дитини налаштувань на правильні сімейні стосунки, а також формування тих компонентів психіки, які формуються у конкретному віці. Натомість, спроба батьків замінити свою увагу матеріальними благами формує у дітей споживацьке ставлення до оточуючих і світу.

Аналіз міграційних трудових потоків українців дозволяє виявити специфічний тип сімейної структури – емігрантська сім'я. Не будемо детально зупинятися на дослідженні такого типу сім'ї, лише окреслимо

його специфіку. За визначенням, така сім'я є вільною, достатньо гнучкою, для того щоб функціонувати в тому середовищі, до якого потрапляє; пристосовуючись до тих умов, які диктує робота за кордоном, емігрантська сім'я забезпечує мобільність своїх членів.

Сім'я завжди була основою суспільства. Тому переважання певного типу сім'ї, або форми сімейної організації, залежить від національних особливостей, впливу зовнішніх соціальних факторів у поєднанні з менталітетом конкретного народу, який населяє територію. Сучасна територія України представляє особливі традиції сім'ї і в минулому поєднала різні культури.

«Входження сучасної території країни до складу різних держав сприяло, зокрема, посиленню неоднорідності населення. Наслідком такої ситуації ставала поява на українських землях представників основних етносів відповідних держав» [88, с. 96]. Теоретики та емпірики досліджень міграційної політики визначають історичні особливості територіальної неоднорідності та специфіку етнічного складу України. «Так, – зазначає сучасна дослідниця Е. Лібанова, – на західноукраїнських землях осідали поляки, на території сучасної Чернівецької області – румуни, в Закарпатті – угорці, а після входження його складу Чехословаччини в 1919 р. – чехи і словаки. Протягом останніх трьох із половиною століть на території Центральної, Східної та Південної (а з 1940-х рр. – і Західної) України розселялися етнічні росіяни та представники інших народів сучасної Росії» [88, с. 96]

Переважна більшість українських мігрантів є емігрантами, тобто ті особи, які від'їжджають з країни в іншу країну на тимчасове чи постійне місцепроживання. У меншій кількості в Україну приїзять іммігранти – іноземці, яких приваблюють українські економічні, політичні, культурні та інші умови. У такому випадку українська культура збагачується іншими мотивами. Історична спадщина України різнокультурна і продовжує збагачуватися різними традиціями.

Сім'я є природним утворенням. Але розповсюдження певної форми або типу сім'ї, традицій сімейної організації та інших факторів, що формують специфіку сім'ї, обумовлено соціокультурними особливостями того чи іншого регіону. Аналізуючи Україну сьогодні, у тому числі і в сімейному аспекті, не можна не звернути увагу на регіональні особливості. Різні регіони відрізняються традиціями, обрядами і звичаями, житлом, одягом. Сімейність поляків на заході і татар на сході України навряд чи ідентична. Наприклад, для західного регіону України є характерним релігійність, дотримання традиційних підвалин сімейності та шлюбності. «Регіони України значно різняться за показниками «міцності шлюбу»: найнижчим рівнем розлучуваності традиційно характеризується населення західного регіону України, особливо Закарпатської області, найвищим – населення півдня та сходу країни» [126, с. 67–72].

Полікультурність України проявляється у тому, що на території нашої країни стикається східна і західна культури, що найяскравіше відображається на релігійній складовій регіонів. Наприклад, у Східній, Південній і Центральній Україні домінує Українська православна церква, у Галичині – Українська греко-католицька церква, значну структуру релігійної інфраструктури Криму складають мусульмани, а в деяких областях – Запорізькій, Донецькій, Кіровоградській, м. Києві – значною є кількість протестантських громад [98, с. 98]. Відмінності у духовному житті передбачають і відмінності у поглядах на сім'ю, її призначення, допустимі та табуовані сімейні ситуації.

Ми візьмемо для прикладу один із регіонів України, який культурно контрастує з іншими, а саме Крим. За своєю духовною, культурною та етнічною складовою Крим є унікальним регіоном України, оскільки налічує майже 130 етнічних спільнот [58]. Такий різномірний культурно-етнічний склад утворює єдність культури через її багатоманіття.

Один із знакових історичних моментів, який ми маємо відмітити і який у подальшому вплинув на зустріч східноорієнтованих і

західноорієнтованих традицій сім'ї в Україні, – це повернення кримських татар на територію нашої країни: «Повернення й облаштування кримських татар у Криму, що розгорнулося з кінця 80-х років, з'явилося унікальним, не маючим прецедентів процесом знаходження етносом своєї історичної батьківщини» [36, с. 7]. Не заглиблюючись в економіко-політичні тонкощі репатріації, зазначимо, що наша держава сприяла реалізації Програми розвитку та інтеграції Криму, а також підтримала низку документів Ради Європи, ОБСЄ, ООН щодо захисту прав національних меншин; також було розроблене правове поле для вирішення проблем інтеграції. У роки незалежності Україна зіштовхнулася із феноменом реінтеграції ісламу в слов'яно-православному етноконфесійному середовищі [36]. Таким чином, в Україні, а конкретно на території Криму існують дві провідні конфесії – православ'я та іслам. Унаслідок цього ми спостерігаємо існування різних культурних традицій і, відповідно, відмінних сімейно-шлюбних поглядів. Значне збільшення мусульман на території України внаслідок репатріації сприяло активному залученню інших традицій у сімейно-обрядовій сфері.

Очевидно, що мусульманська релігія є одним із визначальних факторів етнічної та культурної самоідентифікації кримських татар, а для значної їх кількості – важливим регулятором сімейно-побутових відносин [104]. Серед народів, які сповідують іслам, одруження вважається священним обов'язком мусульманина, оскільки особа, яка вступила в шлюб, має більше заслуг перед Богом, ніж холостяк [48].

Загалом ми припускаємо, що мультикультурність України має як позитивні, так і негативні сторони, які радше є суперечливими і можуть припускати конфліктні наслідки. Негативні сторони проявляються у наступному. У сучасному світі існує чимало упереджень стосовно положення і прав жінки та чоловіка в мусульманській сім'ї, проте беззаперечним є те, що мусульманство зорієнтоване на традиційну, патріархальну сім'ю. Існування східних традицій (маємо на увазі передусім мусульманські сім'ї) поряд із західними стилями мислення (християнство)

може викликати культурні та політичні конфлікти. Це твердження доводять дослідники: «Мусульманам, основа буття яких – патримоніальна сім'я, де домінує воля батька, незрозумілий світ, в якому існує рівність статей, жінкам гарантовано місце в публічній сфері та відкрита можливість займати керівні пости. Мусульмани різко критикують характерні для західних суспільств гонку за матеріальними благами, «духовне падіння» суспільства споживання, розхитування структури сім'ї, відсутність поваги до старших» [160, с. 142]. Мусульманські традиції диктують, що жінка живе на утриманні чоловіка. Для країн Європи, Америки, а також України такий традиціоналізм давно віджив себе як загальноприйнята модель сімейних відносин. Традиція багатодітності є важливою рисою мусульманських сімей. Водночас настрої сучасних православних українців щодо дітності не завжди традиційно орієнтовані на народження нащадків.

Специфіка кримотатарських сімей проявляється у традиціоналізмі, патріархаті: «Ймовірно, це пояснюється тим, що у кримських татар більшою мірою збереглися патріархальні традиції, що виражаються в диференціації чоловічої та жіночої поведінки» [44, с. 75]. У переважній більшості кримотатарських родин традиційним главою сім'ї є батько, а відносини у сім'ї будуються на принципі підпорядкування батькові [44]. Як було зазначено, в Україні попри те, що залишається високий рівень довіри до сім'ї, усе ж помітні культурні перетворення, які трансформують інститут сім'ї. Тому, аналізуючи культурні традиції декількох регіонів нашої країни, ми можемо помітити дисонанс – різні духовні і побутові традиції, які існують поряд одна з одною, являють собою через єдність багатоманіття, що робить Україну унікальним культурним виміром.

Повернемося до питання міграції. Осідання іноземців на українських землях через певний час впливає на перетворення традицій та їх доповнення. Таким чином, результатом довготривалих міграційних процесів в Україні стає полікультурний сучасний етнічний склад. Унаслідок цих процесів українська культура ввібрала в себе інші унікальні

мотиви і таким чином сформувалась у сучасному світі як унікальна специфічна культура. Відповідно духовний фонд України є різнобарвним і виражається через єдність багатоманіття.

З огляду на складну соціально-економічну ситуацію молоді амбітні люди відбувають за кордон для покращення свого матеріального становища, що було окреслено раніше. У такій ситуації нерідко дітей залишать на опіку дідусів і бабусь. Тут ми маємо справу з міжпоколінними відносинами, які нижче спробуємо проаналізувати.

Конфлікт поколінь – проблема, яка існує в сучасному українському суспільстві. Звернемося до визначення категорії «покоління». Дослідник А. Афанасьєв визначає покоління як конкретну історичну сукупність людей, які близькі за віком, існують в один історичний період, їм також властиві схожі демографічні характеристики та історично визначені завдання [85, с. 24]. **Міжпоколінний конфлікт** ми визначаємо як сукупність конфліктів, які виникають у процесі комунікації поколінь на основі відмінностей життєвих ідеалів та цілей.

Проблема міжпоколінних відносин є нагальною ситуацією майже в кожній сім'ї. Кризові ситуації, з якими зустрічаються люди в процесі сімейної комунікації, пов'язані з рядом факторів, серед яких непорозуміння, різність життєвих цінностей, способів поведінки, розбіжності світоглядних позицій. Як зазначалося вище, сім'я перебуває в центрі уваги дослідників широкого кола знань, і міжпоколінні відносини також привертають увагу психологів, педагогів, соціологів і, звичайно, філософів. Детальний розгляд міжпоколінних відносин є можливим через аналіз комунікативної складової та культурно-антропологічний аналіз.

«Сім'я як базовий інститут суспільства й основний осередок відтворення населення функціонує на засадах взаємодії різних поколінь, їх солідарності та взаємодоповнення» [98, с. 30]. Певно, це найбільш точне формулювання сім'ї у вимірі міжпоколінних відносин. Вимір міжпоколінного функціонування в сім'ї заснований на двох базових

компонентах: молодшого та старшого покоління сім'ї, рідше – ще й старішого. Характер таких сімейних взаємовідносин наповнюється відповідно до життєвих орієнтацій кожного покоління. Якщо старше покоління є сформованим – це дорослі або літні люди, із сформованою життєвою стратегією, із вибудованою ієрархією цінностей, зі стійкими поглядами на світ, себе в цьому світі, непохитними поглядами на сім'ю та шлюб, то молодше покоління перебуває в стані становлення власних уподобань, зокрема на сімейно-шлюбні відносини. Майбутнє сім'ї залежить від молодих, насамперед від їх системи життєвих цінностей, уявлень про гендерний розподіл та уподобання тієї чи іншої форми сім'ї. Саме тому від світоглядних орієнтирів молодих людей залежить комунікативна взаємодія членів сім'ї, взаємовідносини на побутовому рівні та інші аспекти існування сучасної сім'ї. Модель сім'ї, яку обирає молода людина зараз, визначатиме долю сім'ї в майбутньому, а отже, це стане прогнозом для людства майбутнього.

Спілкування між поколіннями є надзвичайно важливою практикою, оскільки в процесі такої комунікації реалізується наступність поколінь і відбувається передача культурних цінностей, залучення до сімейних цінностей. Специфіка міжпоколінних сімейних відносин полягає у тому, що це складне і комплексне утворення, що має суб'єкт-суб'єкту спрямованість. Відмінності між поколіннями визначаються ознаками, які можна розділити за двома параметрами: вікова диференціація людей у суспільстві і характер соціальної діяльності [10]. Окрім цього, існує ще один параметр, який є найбільш цікавим для нашого дослідження – мова йде про характер міжпоколінних відносин. Його функціонування визначається двома основними принципами: спадкоємність поколінь та самовизначення [47, с. 256–263]. Питання спадкоємності виражається у засвоєнні та примноженні духовного, культурного та матеріального спадку, накопиченого попередніми поколіннями. «Функція зміни покоління в історії як раз і полягає в наступності, або спадкуванні, яке повинно бути

неперервним, забезпечуючи безперервність самої історії» [85, с. 3]. А. Афанасьєва зазначає, що значущість процесу спадкоємності виражається у необхідності об'єктивного зв'язку між попередніми та наступними поколіннями, засвоєнням молодшими елементів минулого, їх збагачення. Під спадкоємністю також мається на увазі переробка та покращення набутого спадку минулих поколінь, упровадження суб'єктивного нового, привнесення унікального. Водночас наслідування як історичний процес включає як передачу традицій, так і інновацій. Тому проблема спадкоємності містить як зовнішню, так і внутрішню обумовленість. Другий принцип – самовизначення – виражається в обрані власного життєвого шляху, ціннісних орієнтирів, провідних орієнтацій та власного бачення на вибудовування індивідуального буття. Ці два принципи нерозривно взаємодіють. Продуктом їх реалізації у кожного члена сім'ї стає характер взаємовідносин між поколіннями, який притаманний конкретній сім'ї. Надбання кожного з поколінь – і старшого, і молодшого – має свої продуктивні боки: «мудрість, досвідченість, зрілість старшого покоління так само важливі, як і захопленість, безпосередність, ентузіазм молоді. Лише нерозривна єдність рис старшого та молодшого поколінь забезпечує соціально доцільну діяльність усіх людей і стає рушійною силою суспільства» [124, с. 30].

В цілому увага до старших поколінь – не останнє питання в сучасному суспільстві. Починаючи з ХХ ст. така увага підсилюється рядом супутніх питань, серед них – проблема старіння населення, спроби віднайдіння ліків для продовження життя та омолодження, кріо-експерименти. Поряд із цим сучасний світ ставить високі ставки на енергійну молодь, яка своїм потенціалом має змогу зрушити з місця наявні проблеми людства та сприяти прогресу суспільства. «Постійне прагнення людини до досягнення максимально граничних результатів і станів у молодих поколінь виявляється найяскравіше. І ця особливість

світосприйняття, світовідчуття дозволяє з упевненістю говорити про молодь як про провідну групу суспільства» [148, с. 124].

Сучасна дослідниця сфери міжпоколінних відносин О. Зубова наголошує на тому, що хоча старше покоління в сім'ї має цінний життєвий досвід, але він набутий у соціокультурних умовах, які вже застаріли, порівняно з тим часом, який є сучасним їх нащадкам. Люди цього віку не готові до опанування нового, засвоєння нових соціальних відносин в умовах інформаційного суспільства; до того ж, вони рідко виявляють готовність до переймання навичок у своїх дітей [47]. Проте гармонійне взаємне існування поколінь у сім'ї стане продуктивним для суспільства – кожне із поколінь має свої переваги: дорослі володіють необхідним для молодших досвідом, а молоде покоління має енергію та необхідний запал для дій.

Проблема батьків і дітей є актуальною стільки, скільки існує сім'я. Проблеми такого виду спілкування особливо виявляються у країнах, де існує культурна традиція сумісного проживання батьків і дітей; також сюди можуть долучатися старші покоління – дідусі і бабусі та прабатьки.

Існує ряд чинників, через які молодь не бажає дослухатися до старших у сім'ї. Різність культурних традицій, у яких зростали покоління, часом не дає підстав довіряти старшим. Минулий досвід старшого покоління, сформований у радянський час, має багато розбіжностей із сучасним станом речей. Моделювання свого життя у молоді відбувається за зразками сучасного світу, переважно з ідеалами та цінностями західного світу. Також це підсилюється наявним потягом до індивідуалізму та самостійності, які в цілому завжди притаманні молоді. Проте саме в постмодерністському суспільстві ці властивості особливо актуалізуються і загострюються.

На теренах України особливі традиції організації сімейного життя. Старше покоління виховане здебільшого радянською системою. На пострадянському просторі вслід за ідеологічними трансформаціями

змінюється і світобачення кожного громадянина, зокрема і за рахунок сімейних та виховних питань. «У країнах пострадянського простору донедавна було нормою безконфліктне відтворення молоддю стереотипів життя попередніх поколінь» [47, с. 256]. Дослідники прослідували зміну ситуації, тому проблема міжпоколінного спілкування та взаємовідносин старших і молодших поколінь стала нагальною проблематикою в сфері існування сім'ї. Вони акцентують увагу на тому, що актуальність проблеми визначається через проекцію сімейних відносин на суспільний рівень – будувати продуктивні стосунки на рівні соціуму є можливим за умови гармонійних відносин в колі сім'ї. Дослідниця О. Зубова зазначає, що за результатами соціологічних досліджень серед старшого покоління значно вищий рівень морального та культурного життєвого укладу, а також унікальність необхідних навичок і життєвих знань, які можна перейняти лише від старшого покоління [47; 49].

В умовах українських сімейних реалій проблема спілкування між поколіннями має особливий характер. Така ситуація зумовлена специфікою соціокультурної реальності в сучасній Україні. Менталітет українського народу базується на вірності традиціям, повазі до культурного спадку та надбань минулих поколінь. Але сучасна епоха вносить свої корективи, і культура сучасного українства поєднує у собі вірність минулому та тенденції сучасного суспільного розвитку. Таким чином, сучасний український світ гармонійно переплітає минуле і сучасне, традиційне і новаторське, старе та актуальне. Такий вектор розвитку суспільства неодмінно накладає відбиток і на сферу сімейного існування. Раніше ми відмітили одну з тенденцій сучасної сім'ї – потяг до нуклеаризації – спрощеної форми сім'ї, відділення дітей від батьків. Поряд із цим в українській сім'ї батьки здебільшого проявляють довготривалу турботу до своїх дітей і не поспішають відділитись у проживанні. Така форма сім'ї є розширеною – мається на увазі сумісне проживання декількох поколінь. Для українського народу є характерним потяг до родинності, до глибоких

родинних традицій, що підтримує традицію сумісного проживання кількох поколінь. У такій ситуації члени великої сім'ї стикаються із суперечностями в процесі спілкування з людьми різного віку. Тому проблема міжпоколінного спілкування є актуальною для сучасної української сім'ї.

Проблема взаємовідносин між молодими та старшими існувала завжди. Проблема розуміння молодшим поколінням ідеалів і цінностей старшого покоління є нагальним питанням у сучасному суспільстві, оскільки та культурна ситуація, у якій формуються особистості різних поколінь, суттєво відрізняється. Таким чином, у глобальному вимірі зіштовхуються різні епохи, що може протікати з ускладненнями.

Непорозуміння, конфлікти між представниками різних поколінь є неминучими, особливо якщо кілька поколінь проживають разом. Вирішення таких ситуацій можливе за рахунок поваги до старшого покоління, їх життєвого досвіду та терпимість у відносинах із молодшим поколінням.

Не можна стверджувати, що молоде покоління в сім'ї – це нігілісти, які відкидають традиції фамілізму та батьківський досвід. Можна сказати, що молоде покоління завжди перебуває в суперечливому стані, оскільки має знаходити компроміс між спадкоємними ідеалами та справжніми покликами суспільства. У найкращому випадку такий компроміс віднаходиться в адаптації досвіду батьків та прабабків до соціокультурної реальності з обов'язковим залученням власних індивідуальних поглядів.

Отже, міжпоколінні конфлікти – тема універсальна в людській історії. Саме в конфлікті народжуються нові дефініції старих понять, з'являються нові ніші, та народжується нове бачення.

Утім, аналізуючи численні дані досліджень, науковці з Інституту демографії та соціальних досліджень дійшли такого висновку: сімейні цінності займають чільне місце в ціннісній ієрархії молодих українців, погляди молодих членів сім'ї в питаннях сім'ї, шлюбу, дітей і гендерних

аспектів більш традиційні, ніж прийнято вважати. Потреба у сімейному житті є невід'ємним бажанням українців.

Українська сім'я зазнала чималого впливу в процесі історії свого творення. На сьогодні український сімейний простір продовжує пристосовуватися до навколишніх мінливих обставин. Невизначеність стану справ у сфері внутрішньосімейних стосунків робить актуальними дослідження, які спрямовані на їх розвиток, і вимагають від дослідників уваги до визначення основного напрямку структурних зрушень сучасної української сім'ї. Актуалізується питання про необхідність перегляду стану та місця сім'ї в українському суспільстві. Шляхи розв'язання мають бути спрямовані насамперед на корегування державної політики щодо забезпечення умов існування сім'ї. До пріоритетних відносяться зміцнення іміджу та статусу сім'ї, формування світоглядної настанови молодого покоління українських громадян щодо сім'ї як фактора стабільності та прогресу країни.

Отже, важко сказати, якою зрештою стане українська сім'я. Але поки що переважає такий її тип, де позитивні старі традиції вже не діють стовідсотково, а нові норми ще не склалися. Тож процес переформування триває.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі дисертації розглянуто та проаналізовано ті характерні риси сім'ї, констатація яких дозволяє стверджувати її новий образ.

1. У процесі дослідження було виявлено параметри сім'ї, які є продуктом нового етапу її становлення: нуклеаризація, поява нових форм сімейності та шлюбності, неоднозначне ставлення до дітності, становлення нового образу чоловіка та жінки, суттєві зміни в розумінні призначення та ролі жінки і чоловіка в сім'ї, відкладання укладання шлюбу та створення

сім'ї, або відмова від такої життєвої стратегії на користь інших цілей, посилення анонімності приватного життя, розкута сексуальна поведінка молоді, ранні та повторні шлюби, полегшене ставлення до розлучення. Криза сім'ї продемонструвала, що сім'я із кількома дітьми не є золотим стандартом благополуччя, натомість сім'єцентризм та дітоцентризм замінюються егоцентризмом.

2. Проаналізовано стан сучасної сім'ї та розглянуто практику її нових форм: child free, або добровільно бездітні, одностатеві сім'ї, громадянські шлюби, відритий, гостьовий та сезонний шлюби на основі відповідних форм сім'ї, комунальна та бінуклеарна сім'ї. Деякі з них є достатньо розповсюджені в розвинутих країнах Європи, деякі мають небагато прибічників, але існує наявність варіативного у виборі стратегії сімейності, що є яскравою рисою сучасної сім'ї. Поліфонічність форм сімейної організації пояснюється завдяки адаптаційному підходу.

3. З'ясовано, що наявна демократизація відносин у сім'ї змінює, насамперед, систему рольових відносин між чоловіком та дружиною – мається на увазі перерозподіл обов'язків та виконуваних ролей у сім'ї. Така ситуація розгортається переважно в молодих сім'ях. Мусульманські сім'ї існують поряд із православними, що дає підстави говорити про зіткнення двох типів культур: східноорєнтованої та західноорєнтованої. В цілому шлюбно-сімейні традиції в Україні здавна характеризувались сталістю, проте в сучасному українському соціумі цінність сім'ї змінюється. Оскільки українська культура тяжіє до традицій, то зміни в сімейній сфері та сфері шлюбних відносин відбуваються доволі повільно. Для українського народу характерним є потяг до родинності, згуртованості сім'ї, котрий підтримує традицію сумісного проживання кількох поколінь. Міграційні процеси українського населення помітно позначаються на сімейних стосунках. Тривала відсутність батьків призводить до атрофії виховної функції сім'ї, а також зумовлює виникнення ситуації соціального сирітства та феномену «італійських дітей».

ВИСНОВКИ

На підставі здійсненого комплексного філософсько-антропологічного аналізу трансформаційних процесів сучасної сім'ї сформульовано такі висновки:

1. Трансформаційні процеси, які відбуваються в сучасній сім'ї, потребують оновлення визначення категорії «сім'я». Отже, сім'я – це унікальний соціокультурний феномен, що ґрунтується на спільноті, яка заснована завдяки союзу двох або більше осіб, об'єднаних спільними позиціями шлюбу – батьківства – спорідненості, які здійснюють свою діяльність за взаємною згодою на основі структур повсякденного буття, що формує унікальний життєвий світ, у якому відбувається формування особистості, в процесі якого закріплюються моделі поведінки, соціальні ролі та цінності.

2. На засадах філософсько-антропологічної методології вперше в українській гуманітаристиці досліджено феномен сім'ї та сімейних відносин не тільки як соціальний інститут або спільноту, але й визначено ті трансформаційні процеси, що формують сучасний образ сім'ї крізь призму розуміння культурно-історичної цілісності структур повсякденного буття.

3. Доведено, що незалежно від розуміння ролі та цінності сім'ї в різних культурах незмінним залишається розуміння феномену сім'ї як

базової платформи суспільства. Укоріненість у буття кожного члена суспільства відбувається саме через сім'ю. Традиції сімейності, розподіл ролей, головування сім'ї та інші параметри можуть відрізнятися в різних культурних традиціях, проте однозначно визначається важливість сім'ї для суспільства та особистості.

4. В ситуації зміни світоглядної парадигми від модерну до постмодерну суспільні трансформації виявилися настільки радикальними, що інститут сім'ї та шлюбу не може залишатися незмінним. У сучасному світі закладений у сім'ї ціннісний потенціал реалізується за власним вибором окремої особистості на протипагу усталеному баченню, що сім'я є обов'язковим елементом життєвої стратегії.

5. Сексуальна та контрацептивна революції, поява феміністичного руху, вплив війни на становлення нового образу жінки та чоловіка, оформлення нового розуміння батьківства і материнства, актуалізація гендерної проблематики стали основою трансформаційних процесів ХХ–ХХІ століть, які підготували становлення нового проекту жінки та сформували новий образ чоловіка в межах нового диспозитиву шлюбу та сім'ї. Це детермінувало новий зміст сімейно-шлюбної сфери. Рушійною силою руйнації гендерної стереотипізації у виробничих сферах і сферах трудової діяльності є жінка. Антропологічний «поворот», характерний для образу жінки, полягає у тому, що жінки виступають проти стереотипізації свого призначення в сім'ї та суспільстві, спростовуючи столітні традиції, а свідомий контроль народжуваності є жіночою революцією. Зміни позиції жінки та зміщення акценту в бік її соціальної активності, самовдосконалення, професійного та кар'єрного росту змушує чоловіка змінити вектор своєї ролі. У сучасній сім'ї все більше домінує паритет у міжособистісних стосунках. Наслідком «кризи маскулінності» стають зміни у параметрах чоловічості. Образи сучасного чоловіка та жінки характеризуються руйнуванням стереотипів маскулінності та фемінності.

Ідеальний образ чоловіка або жінки в розумінні сучасних людей втрачає свою однозначність.

6. Соціокультурні процеси ХХ століття стимулювали оформлення нового канону батьківства і материнства. Світоглядні переорієнтації чоловіків і жінок трансформували погляди на дітність і батьківство. Не інтерпретуючи ці зміни як деструктивні, виявлено, що вони є ознакою незворотних еволюційних зрушень як адаптація сім'ї до реалій сучасного світу. Здобутком сучасного сімейного існування є вільний прояв індивідуальних рис кожного з батьків без орієнтації на упередження, соціальні канони виховання і нормативні обмеження, які диктують ту чи іншу поведінку статі. Материнство є однією із соціальних ролей жінки, що обумовлено природними чинниками, але суспільство з відповідними нормами, цінностями впливає на його самоусвідомлення. Сучасне материнство та його медикалізація проявляється у тому, що процеси, які раніше відбувалися за законами природи та були обумовлені суто біологічними факторами, наразі знаходяться під увагою фахівців. Феномени сурогатного материнства, екозапліднення, клонування актуалізують етичний бік питання, яке пов'язане з впливом та наслідками цих явищ для самоідентичності індивідів. Бачення материнства як головної іпостасі жінки поступово перестає бути актуальним. На противагу консервативному погляду на материнство починає домінувати концепція «good enough mothering». «Достатньо гарна матір» розуміє роль і призначення власного материнства, посідає своє місце у житті дитини, але має власні інтереси та є активною. Батьківство ХХІ століття якісно змінилося та стало більш осмисленим. Роль батька в сім'ї стає активнішою настільки, що чоловік готовий замістити жіночі обов'язки, у разі необхідності навіть помінятися із жінкою ролями.

7. Основними рисами сучасної сім'ї є такі: нуклеаризація, поява нових форм сімейності та шлюбності, неоднозначне ставлення до дітності, становлення нового образу чоловіка та жінки, суттєві зміни в розумінні

призначення та ролі жінки і чоловіка в сім'ї, відкладання укладання шлюбу та створення сім'ї, або відмова від такої життєвої стратегії на користь інших цілей, посилення анонімності приватного життя, розкута сексуальна поведінка молоді, ранні та повторні шлюби, полегшене ставлення до розлучення. Криза сім'ї продемонструвала, що сім'я із кількома дітьми не є золотим стандартом благополуччя, натомість сім'єцентризм та дітоцентризм замінюються егоцентризмом.

8. Плюралізм форм сімейної організації, які склалися та утвердилися в сучасному світі: *child free*, або добровільно бездітні, одностатеві сім'ї, громадянські шлюби, відритий, гостьовий та сезонний шлюби на основі відповідних форм сім'ї, комунальна та бінуклеарна сім'ї – демонструють світоглядні зміни особистості. Поліфонічність форм сімейної організації пояснюється завдяки адаптаційному підходу. Він інтерпретує різні види трансформацій в сім'ї адаптацією до трансформаційних процесів буття. У колі сучасної сім'ї обидва партнери самостійно вирішують питання про розширення своєї сім'ї або відмову від дітей. Добровільно бездітний спосіб життя для жінки – це свобода працювати та реалізовуватися, для чоловіка – свобода не працювати і мати менше фінансових обтяжень. На противагу *child free* виникає інший спосіб життя – *childless*. Його уособлюють бездітні сім'ї, які відокремлюють себе від репродуктивно здорових бездітних сімей. Ставлення до одностатевих сімей поступово лібералізується.

9. Специфіка сімейно-шлюбної сфери у сучасних українських реаліях полягає в тому, що трансформаційні тенденції щодо феномену сім'ї, які розгортаються переважно в західних країнах, вплинули на українське консервативне суспільство. Полікультурність (існування мусульманських сімей поряд з християнськими) дозволяє констатувати єдність багатоманіття української культури, у чому виявляється її неоднозначний характер, що надає нашій країні унікальний культурний вимір. Для українського народу характерним є потяг до родинності,

згуртованості сім'ї, котрий підтримує традицію сумісного проживання кількох поколінь. Це залишає актуальною для сучасної української сім'ї проблему батьків і дітей, міжпоколінного спілкування. Оскільки українська культура тяжіє до традицій, то зміни в сімейній сфері та сфері шлюбних відносин відбуваються доволі повільно. Міграційні процеси українського населення помітно позначаються на сімейних стосунках. Негативним наслідком професійної зайнятості за межами країни є переривання виховання дітей, підвищення рівня нестабільності шлюбу у разі від'їзду, а також поява специфічних типів сімей: дистантних та емігрантських. Тривала відсутність батьків призводить до атрофії виховної функції сім'ї, а також зумовлює виникнення ситуації соціального сирітства та феномену «італійських дітей». Отже, переважає такий тип сім'ї, де поступово формуються нові норми під впливом сучасних трансформаційних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Блаженный. Об истинной религии. Теологический трактат / Августин Блаженный. – Мн. : Харвест, 1999. – 1600 с.
2. Алекс Спак: традиційний шлюб – це золотий стандарт [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.family-institute.org.ua/novini/articles/aleks-spak-tradicijnij-shljub-ce-zolotij-standart.html>
3. Амджадин Л. Трансформационные изменения института семьи и брачных отношений в украинском обществе / Л. Амджадин // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 3. – С. 60–75.
4. Антонов А. Социология семьи : учебник / А. Антонов – 2-е изд. – М. : ИНФРА-М, 2007. – 640 с. – (Классический университетский учебник).
5. Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков. – М. : Изд-во МГУ : Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. – 304 с.
6. Антонова Ю. Коммуникативные стратегии в текстах чайлдфри / Ю. Антонова // Политическая лингвистика. – 2013. – № 2(44). – С. 170–177.
7. Анурин В. Ф. Сексуальная революция: двойной стандарт [Текст] / В. Ф. Анурин // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 88–95.

8. Аристотель. Никомахова этика // Соч. : в 4 т. / Аристотель – М. : Мысль, 1984. – С. 53–295.
9. Арістотель. Політика / Арістотель [пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
10. Афанасьева А. Исторический процесс и смена поколений / А. Н. Афанасьева // Преемственность поколений как социологическая проблема / под ред. Л. Н. Москвичева. – М. : Академия, 1973. – С. 20–24.
11. Бадж У. Жители долины Нила / Уоллис Бадж ; [пер. с англ. А. Б. Давыдовой]. – М. : Центрполиграф, 2009. – 256 с.
12. Бега М. Сучасна українська сім'я: причини змін її моделі / М. Бега // Вісник Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка. – К. : КНУ, 2009. – Вип. 91–93 : Філософія. Політологія. – С. 12–15.
13. Бем С. Линзы гендера: Трансформация взглядов на проблему неравенства полов / С. Бем. – М. : РОССПЭН, 2004. – 336 с.
14. Бердяев Н. А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека // Философия творчества, культуры и искусства : в 2т. / Н. А. Бердяев. – М. : Искусство, 1994. – Т. 1. – С. 37–341.
15. Бердяев Н. А. Я и мир объектов // Философия свободного духа / Н. А. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – С. 230–316.
16. Бим-Бад Б. Модернизация института семьи: социологический, экономический и антрополого-педагогический анализ : монография / Б. Бим-Бад, С. Гавров. – М. : Новый Хронограф, 2010. – 337 с.
17. Білоножко Є. Шлюбно-родинні взаємини як об'єкт філософського осмислення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Є. Білоножко. – К. , 2010. – 20 с.
18. Бовуар Сімона де. Друга стаття : у 2 ч. / С. де Бовуар; [пер. з франц. Н. Воробйової, П. Воробйова]. – К. : Основи, 1994. – 390 с.
19. Большой латинско-русский словарь / [авт.-сост. И. Х. Дворецкий] – М. : Русский язык, 1976. – 1096 с.

20. Бондарчук О. Психологія сім'ї / О. Бондарчук. – К. : МАУП, 2001. – 96 с.
21. Борщ К. Трансформація статусно-рольових характеристик сучасної сім'ї в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. канд. соціол. наук / К. К. Борщ. – Харків, 2010. – 20 с.
22. Будда. Конфуций. Магомет. Франциск Ассизский. Савонарола : биографические очерки. – М. : Республика, 1995. – 348 с.
23. Буковинський А. Проблеми і перспективи розвитку сучасної української сім'ї / А. Буковинський // Гілея : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – № 45. – С. 304–310.
24. Буковинський А. Сім'я як соціокультурний феномен України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / А. Буковинський. – К. : Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 19 с.
25. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические // Сочинения : в 2 т. Т. 2. / Ф. Бэкон. – М. : Мысль, 1978. – С. 348–481. – (Философское наследие).
26. Введение в гендерные исследования. Ч. I : учебное пособие / под ред. И. А. Жеребкиной. – Харьков : ХЦГИ, 2001 ; СПб. : Алетейя, 2001. – 708 с.
27. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук ; [пер. с польск. В. Ронина]. – М. : Высш. шк., 1988 – 496 с.
28. Волков А. Семья как объект демографии / А. Волков. – М. : Мысль, 1986 – 271 с.
29. Врятувати сім'ю: зустріч з отцем Луїсом Окуліком [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://umh.org.ua/ua/events/284>
30. Гегель Г. Философия права / Г. В. Ф. Гегель. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.

31. Гейдар Л. Быть лесбиянкой в Украине: обретая силу / Лайма Гейдар, Анна Довбах. – К., 2007. – 122 с.
32. Гендерні перетворення в Україні : звіт / Амджадін Л., Костенко О., Мельник Т. та ін. – К. : АДФ-Україна, 2007. – 165 с.
33. Гидденс Э. Трансформация интимности / Энтони Гидденс. – СПб. : Питер, 2004. – 208 с.
34. Голод С. И. Социолого-демографический анализ состояния и эволюции семьи / С. Голод // Социологические исследования. – 2008. – № 1. – С. 40–49.
35. Гопанчук В. С. Сімейне право України : [навч. посіб.] / В. С. Гопанчук. – [2-ге вид., перероб. та допов.]. – К. : МАУП, 2001. – 102 с.
36. Григор'янць В. Про деякі особливості інтеграції кримських мусульман в український соціум [Текст] / В. Є. Григор'янць [та ін.] ; Регіональний філіал Національного ін-ту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. – Сімферополь : [Б. в.], 2006. – 35 с. – (Серія додатків до наукового журналу «Кримський Архів»).
37. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/summitdecl.shtml
38. Джонсон Р. Он. Глубинные аспекты мужской психологии / Роберт Алекс Джонсон. – М. : Когито-центр, 2014. – 176 с.
39. Джонсон Р. Она. Глубинные аспекты женской психологии / Роберт Алекс Джонсон. – М. : Когито-центр, 2010. – 112 с.
40. Етимологічний словник української мови. Т. 5 / [уклад. Р. В. Болдирев]. – К. : Наукова думка, 2006. – 704 с.

41. Жидкова Е. Семья с гендерной точки зрения / Е. Жидкова, Е. Здравомыслова // Гендер для «чайников»-2 : антологія / Тартаковская И. (ред.). – М. : Звенья, 2009. – С. 89–112.
42. Загальна декларація прав людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kr-admin.gov.ua/mol/molod/2.pdf>
43. Загарницька І. Сім'я як матриця людської особистості: сучасні тенденції розвитку [Електронний ресурс] І. Загарницька // Електронна сторінка Вісника Інституту розвитку дитини. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vird/2011_14/PDF/6.pdf
44. Зарединова Э. Особенности воспитания мальчиков и девочек в современной крымскотатарской семье // Наука и образование. Новое измерение : Педагогика и психология. – 2015. – Вып. № 46. – С. 74–76.
45. Златоуст Иоанн. Беседы о браке / Иоанн Златоуст // Творения. Т. 3, кн. 1 : Беседы на разные места Св. Писания и пр. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://azbyka.ru/otechnik/Ioann_Zlatoust/besedy_o_brake/
46. Зотов В. В. Философские конституирование и рефлексия идеологемы семьи в эпоху промышленных революций [Электронный ресурс] / В. В. Зотов, Т. Н. Каменева. – Режим доступа : http://sconference.org/publ/nauchno_prakticheskie_konferencii/filosofskie_nauki/filosofskaja_antropologija_filosofija_kultury/13-1-0-458
47. Зубова О. Взаємовплив поколінь у родині як соціально-педагогічна проблема [Електронний ресурс] / О. С. Зубова // Вісник Харківської державної академії культури. – 2009. – Вип. 27. – С. 256–263.
48. Дорошина И. Особенности семейных отношений в татарских семьях / И. Дорошина // Сборники конференций НИЦ «Социосфера» – 2010. – Вип. 2. – С. 157–166.
49. Иконникова С. Н. «Отцы и дети»: диалог или конфликт? / С. Н. Иконникова, В. Т. Лисовский // Молодежь: тенденции социальных изменений : сборник статей / СПб. гос. ун-т, Науч.-исслед. ин-т

комплексных соц. исслед. ; ред. В. Т. Лисовский. – СПб. : Изд-во СПбГУ, 2000. – С. 128–136.

50. Исакович Е. О тенденциях изменения института семьи в современном обществе [Электронный ресурс] / Е. О. Исакович // Электронная страница «Образовательная система «Школа 2100». – Режим доступа : <http://www.school2100.ru/upload/iblock/f0f/f0f18362467d60bef382b54c6294cb6b.pdf>

51. Историко-этимологический словарь современного русского языка. Т. 2 / [авт.-сост. Черных П. Я.] – М. : Русский язык, 1999. – 560 с.

52. История государства и права зарубежных стран : учебник / под ред. проф. К. И. Батыра. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, 2003. – 496 с.

53. Исупова О. Добровольно бездетные или «свободные от детей» [Электронный ресурс] / О. Исупова. – Режим доступа : <http://genderpage.ru/?p=157>

54. Исупова О. Интенсивное материнство в России [Электронный ресурс] / О. Исупова. – Режим доступа : <http://postnauka.ru/video/38481>

55. Исупова О. Материнство и отцовство : социологический очерк / О. Исупова, И. Кон // Гендер для чайников-2 : антология / Тартаковская И. (ред.). – М. : Звенья, 2009. – С. 113–137.

56. Исупова О. Феномен чайлдфри в обществе [Электронный ресурс] / О. Исупова. – Режим доступа : <http://postnauka.ru/video/31220>

57. Історія епохи очима людини. Україна та Європа у 1900–1939 роках / Ю. Комаров, В. Мисан, А. Осмолівський та ін. – К. : Генеза, 2004. – 256 с.

58. Ішин А. До питання щодо проявів етнополітичних суперечностей в Криму на сучасному етапі / А. В.Ішин, І. Г. Беднарський, О. Б. Швець ; Регіональний філіал Національного ін-ту стратегічних досліджень в м. Сімферополі. – Сімферополь : СФ НІСД, 2005. – 60 с. – (Серія додатків до наукового журналу «Кримський Архів»).

59. Кант И. Метафизика нравов : в двух частях // Сочинения : в 6 т. / И. Кант. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – 478 с. – (Философское наследие).
60. Качур К. Аксіологічний потенціал сім'ї у світогляді сучасної особистості / К. Л. Качур // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія» / ред. кол. : І. Д. Пасічник, М. О. Зайцев та ін. – Острог : Острозька академія, 2014. – Вип. 15. – С. 109–113.
61. Качур К. Актуалізація ролі сім'ї в сучасному нестабільному світі / К. Л. Качур // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Видавництво Гілея, 2015. – Вип. 104 (1). – С. 129–131.
62. Качур К. Сім'я як філософсько-антропологічний феномен: аналіз підходів та методологій досліджень / К. Л. Качур // Альманах Грані. – Дніпропетровськ : Грані, 2015. – № 11/2(127). – С. 54–57.
63. Качур К. Современная семья в фокусе философско-антропологических исследований / К. Л. Качур // Известия Гомельского государственного университета имени Ф. Скорины. – 2016. – № 1 (94). – С. 129–131.
64. Качур К. Філософсько-антропологічний аналіз еволюції та сучасного стану сім'ї / К. Л. Качур // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во «Гілея», 2015. – Вип. 101(10). – С. 335–337.
65. Кизима І. Чинники зовнішньої трудової міграції населення України / І. С. Кизима // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2009. – Вип. 15. – С. 365–369.
66. Кириченко Т. Одностатеві шлюби – міф чи реальність? / Т. Кириченко // Право і безпека. – 2012. – № 5. – С. 207–210.
67. Коатс Д. Будущее семьи / Д. Коатс // Впереди XXI век: перспективы, прогнозы, футурологи : антология современной классической прогностики. 1952–1999. – М. : Academia, 2000. – С. 452–458.

68. Ковальова І. Існування сім'ї як форми культурної реальності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. Ковальова – К. : Київський ун-т ім. Т. Шевченка, 1997. – 20 с.
69. Козачук О. Типові проблеми представників гомосексуальної орієнтації у сучасному суспільстві / О. Козачук // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2010. – № 1 – С. 145–148.
70. Кожевников А. Афоризмы античных мудрецов / А. Кожевников, Т. Линдберг. – М. : Олма Медиа Групп, 2010. – 304 с.
71. Колесов В. В. Древняя Русь: наследие в слове. Мир человека / В. Колесов. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ, 2007. – 326 с.
72. Кон И. Меняющиеся мужчины в изменившемся мире / И. Кон // Этнографическая мозаика. – 2010. – № 6. – С. 99–114.
73. Кон И. С. Мужчина в меняющемся мире / Игорь Семенович Кон. – М. : Время, 2009. – 496 с.
74. Кон И. Отцовство как социокультурный институт / И. С. Кон // Педагогика : научно-теоретический журнал / ред. В. П. Борисенков, В. О. Кутьев. – 2005. – № 9. – С. 3–16.
75. Кон И. Пол и гендер. Заметки о терминах / И. Кон // Андрология и генитальная хірургія. – 2004. – № 1–2. – С. 31–35.
76. Кон И. Homo sexual и современность: закончилась ли сексуальна революция? / И. Кон, А. Темкина // Гендер для чайников-2 : антологія / Тартаковская И. (ред.). – М. : Звенья, 2009. – С. 137–162.
77. Кравченко Т. Сучасна сім'я у фокусі наукових досліджень / Т. Кравченко // Український соціум. – 2006. – № 2 (13). – С. 46–47.
78. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально-філософський аналіз) : монографія / С. Крилова. – Ніжин : ТОВ «Вид-во «Аспект-Поліграф», 2011. – 344 с.
79. Крук Р. Основы христианской этики / Р. Крук. – М. : Триада, 2004. – 320 с.

80. Ксенофонт. Домострой [Електронний ресурс] / Ксенофонт. – Режим доступу : <http://ancientrome.ru/antlitr/ksenoph/socratic/ds.htm>
81. Кычанов Е. Ли и право / Е. Кычанов // Этика и ритуал в традиционном Китае. – М. : Наука, 1988. – 331 с.
82. Лао-Цзы. Дао-Дэ-Цзин / Лао-цзы ; под ред. В. Антонова. – Одесса : New Atlanteans, 2008. – 60 с.
83. Лафкадио Х. Мир по-японски / Херн Лавкадио. – СПб. : Северо-Запад, 2000. – 568 с.
84. Левцун О. Зовнішня трудова міграція в Україні як демографічна проблема [Електронний ресурс] / О. Левцун. – Режим доступу : http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=4040/
85. Лезгина Д. В. Проблема преемственности поколений (В западноевропейской философии) : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.11/ Д. В. Лезгина. – СПб., 2004. – 168 с.
86. Лепех С. Сімейне право України : навчальний посібник / С. М. Лепех. – Львів : Вид. центр ЛНУ, 2010. – 318 с.
87. Лурье С. Демокрит. Тексты. Перевод. Исследования / С. Лурье. – Л. : Наука, 1970. – 664 с.
88. Людський розвиток в Україні: історичний вимір трансформації державної соціальної політики : [колективна монографія] / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2014. – 380 с.
89. Людський розвиток в Україні: мінімізація соціальних ризиків : [колективна монографія] / за ред. Е. Лібанової ; Національна академія наук України. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, Держкомстат України, 2010. – 496 с.
90. Ляльчук Г. Соціально-психологічні чинники деструкції родинних зв'язків у сім'ях трудових мігрантів [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05 / Ляльчук Галина Дмитрівна ; Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – К., 2015. – 20 с.

91. Майданік І. П. Українська молодь на ринках праці зарубіжних держав / І. П. Майданік. – К. : НАН України ; Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи, 2010. – 175 с.
92. Макарчук С. Етнографія України / С. Макарчук. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. – Львів : Світ, 2004. – 520 с.
93. Малиновська О. Деякі концептуальні підходи до регулювання трудової міграції / О. Малиновська // Трудова міграція населення України та державна програма її регулювання : матеріали міжн. конф. (Київ, 18 лютого 2005 р. / Регіональне представництво Фонду ім. Фрідріха Берта в Україні, Білорусі та Молдові, Інститут демократії та соціальних процесів. – К. : Заповіт, 2005. – С. 99–111.
94. Малкина-Пых И. Кризис маскулинности: психология и терапия // Гендерная терапия : справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2006. – С. 445–490.
95. Мартинов А. Гендерні дослідження в історичній соціології / А. Мартинов // Соціальна психологія. – 2004. – № 5 (7). – С. 73–78.
96. Материалы XXVII съезда Коммунистической партии Советского Союза. – М. : Политиздат, 1986. – 352 с.
97. Медіна Т. Соціологія сім'ї : навчальний посібник. / Т. Медіна. – Чернівці : Рута, 2006. – 56 с.
98. Молодь та молодіжна політика в Україні: соціально-демографічні аспекти / за ред. Е. М. Лібанової. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України, 2010. – 248 с.
99. Мид М. Культура и мир детства. Избранные произведения / М. Мид ; [пер. с англ. Ю. Асеева ; сост. и предисл. И. С. Кона]. – М. : Наука, 1988. – 430 с.
100. Мир и эрос : антология философских текстов о любви / сост. Г. Подольный. – М. : Политиздат, 1991. – 335 с.

101. Мондомир Ф. Гомосексуальность: естественная история / Ф. Мондомир ; [пер. с англ. Л. Володиной]. – Екатеринбург : У–Фактория, 2002. – 333 с.
102. Морган Л. Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л. Морган. – Л. : Изд-во Института народов Севера ЦИК СССР, 1933. – 369 с.
103. Мудрость тысячелетий / автор-сост. В. Балязин. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2010. – 304 с.
104. Муратова Э. Крымские мусульмане: взгляд изнутри [Текст] : результаты социол. исслед. / Э. С. Муратова ; Крымский ин-т мира. – Симферополь : [Элиньо], 2009. – 51 с.
105. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Станом на 01.09.2011 р. / [С. Булеца, Ю. Іванов, О. Ієвіня та ін.] – К. : Видавничий дім «Професіонал», 2011. – 428 с.
106. Нечипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні : монографія / С. В. Нечипоренко. – Умань : Сочінський, 2011. – 217 с.
107. Новикова А. Сексуальна революція в Америці: трансформація ролі жінки в шлюбі та в родині / А. Новикова // Парадигма : філософсько-культурологічний альманах. – СПб., 2008. – Вып. 11. – С. 110–120.
108. Ноур А. Українська сім'я у сучасному соціумі: реалії та тенденції / А. Ноур // Український соціум: соціологічні дослідження та моніторинг соціальної політики (соціологія, політика, педагогіка, економіка) – 2002. – № 1. – С. 104–110
109. Однополые браки: 8 научных фактов за и против [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://gaypress.eu/2014/11/17/odnopoly-e-braki-8-nauchny-h-faktov-za-i-protiv/>
110. Ожигова Л. Гендерные аспекты бытия личности и проблемы современной семьи / Л. Ожигова, А. Тиводар // Человек. Сообщество. Управление. – 2006. – № 3. – С. 149–152.

111. Оксамитна С. Динаміка сімейного стану та складу сім'ї / С. Оксамитна // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / під ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. – С. 73–80.
112. Орлова Н. Гендерная картина отношений: западноевропейский сюжет / Н. Орлова // Парадигма : философско-культурологический альманах. – СПб., 2008. – Вып. 11. – С. 81–98.
113. Отряднова О. А. Проблема гомосексуальности в современном обществе / О. А. Отряднова // Общество: философия, история, культура. – 2012. – № 2. – С. 25–32.
114. Паніна Н. Українське суспільство 1992–2006: соціологічний моніторинг. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. – 94 с.
115. Панкова Л. Человек и семья: философский анализ формирования культуры брачно-семейных отношений : дис. ... докт. филос. наук : 09.00.13 / Панкова Людмила Михайловна. – СПб., 2003. – 404 с.
116. Парламентські слухання на тему: «Інститут сім'ї в Україні: стан, проблеми та шляхи їх вирішення». – К. : Парламентське вид-во, 2012. – 88 с.
117. Переломов Л. С. Конфуций и конфуцианство в древности по настоящее время / Л. С. Переломов. – М. : Стилсервис, 2009. – 704 с.
118. Платон. Бенкет : [перекл. з давньогрец.] / Платон. – Львів : Вид-во Українського католицького університету, – 2005. – 212 с.
119. Платон. Государство. Законы. Политика / Платон ; предисл. Е. И. Темнова. – М. : Мысль, 1998. – 798 с.
120. Платон. Законы [Электронный ресурс] / Платон. – М. : Мысль, 1999. – Режим доступа : <http://psylib.org.ua/books/plato01/30zak01.htm>
121. Платон. Семья есть благо // Семья : книга для чтения : в 2 кн. / сост. И. Андреева, А. Гулыга. – М. : Политиздат, 1991. – Кн. 2. – 527 с.

122. Позняк О. Соціальні наслідки Євроінтеграції України. Міжнародна міграція / О. Позняк. – К. : Фонд Фрідріха Ебарта, 2012. – 18 с.
123. Пономарев А. Развитие семьи и брачно-семейные отношения на Украине / А. Пономарев ; АН УССР, Ин-т искусствоведения, фольклора и этнографии им. М.Ф. Рыльского ; отв. ред. И. П. Березовский. – К. : Наукова думка, 1989. – 320 с.
124. Преемственность поколений как социологическая проблема / под ред. Л. Н. Москвичева. – М. : Академия, 1973. – 296 с.
125. Пушкарьова Н. Від «Жіночих студій» до «Гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Пушкарьова // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош, О. Кісь. – Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. – 250 с.
126. Регіональні особливості шлюбно-сімейної структури населення України та процесів її формування // Населення України – 2004. Регіональні аспекти демографічного розвитку. – К. : ІДСД НАНУ, Держкомстат України, 2005. – С. 67–72.
127. Розанов В. Семейный вопрос / В. Розанов // Семья. Книга для чтени : в 2 кн. / сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М. : Политиздат, 1991. – Кн. 1. – 240 с.
128. Руденко Т. Молода сім'я в сучасній Україні: соціально-філософський аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / Т. П. Руденко ; АПН України, Ін-т вищ. освіти. – К., 2004. – 18 с.
129. Рудинеско Е. Розладнана сім'я / Елізабет Рудинеско ; [пер. з французької Є. Марічева] – К. : Ніка-Центр, 2004. – 228 с.
130. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании // Избранные сочинения / Жан-Жак Руссо. – М. : Мысль, 1961. – Т. 1. – 852 с.

131. Рябина В. А. Идеология «тайны беззакония»: философский и политический анализ идеологии «мондализм» / В. А. Рябина. – М. : АИРО-XX, 2009. – 440 с.

132. Семья с гендерной точки зрения: Тихая заводь, поле битвы или коммерческий проект / Елена Жидкова, Елена Здравомыслова // Гендер для чайников-2 : антология / Тартаковская И. (ред.). – М. : Звенья, 2009. – С. 89–112.

133. Ситниченко Л. Человеческое общение в интерпретациях современной западной философии (критический анализ) / Л. А. Ситниченко ; ред. : А. Н. Ермоленко ; Академия наук Украинской ССР, Институт философии. – К. : Наукова думка, 1990. – 108 с.

134. Сім'я в сучасній Україні: інституційна криза чи постіндустріальна трансформація? / Л. І. Слюсар // Демографія та соціальна економіка – 2007. – № 1. – С. 28–38.

135. Сімейне право України (історія, традиції, сучасність) : навчальний посібник / [Б. Андрусишин, С. Шимон, Л. Дубчак [та ін.] ; за ред. Б. Андрусишина. – К. : НПУ імені М.П.Драгоманова, 2013. – 395 с.

136. Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой ; Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». – М. : Информация XXI век, 2002. – 256 с.

137. Соловьев В. Смысл любви / В. Соловьев ; сост. В. А. Роменец. – К. : Лыбидь – АСКИ, 1991. – 64 с.

138. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин ; [общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Согамонов ; пер. с англ.]. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.

139. Спак А. 15 причин, чому суспільство не повинно легалізувати одностатеві «шлюби» [Електронний ресурс] / А. Спак. – Режим доступу : <http://love-contras.org/index.php/expert/issue/961/>

140. Сташкунас А. Исторические парадигмы мужского и мужественного в европейской культуре / А. Сташкунас // Парадигма : философско-культурологический альманах. – 2009. – Вып. 13 – С. 5–19.

141. Стрельник Е. Коммодификация материнства (на примере рынка вспомогательных репродуктивных технологий) / Е. Стрельник // Вісник Київ. націонал. універ. імені Т. Шевченка. Соціологія. – К. : Київський університет, 2013. – Вип. 4. – С. 59–63.

142. Суровягин С. Философия семьи: Цель семьи. Главенство в семье. Любовь и брак [Текст] / С. П. Суровягин ; Тюменский гос. нефтегазовый ун-т. – Тюмень : Вектор Бук, 2000. – 225 с.

143. Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання : матеріали обласної наук.-практ. конф. / гол. редкол. І. В. Дорожкіна. – Чернігів, 2009. – 139 с.

144. Тибо П. Эпоха диктатур / П. Тибо ; пер. с фр. Е. Кловокой. – М. : Крон-Пресс, 1998. – 288 с.

145. Тищенко П. Био-власть в эпоху биотехнологий / П. Тищенко. – М. : ЦОП Института философии РАНМ, 2001. – 177 с.

146. Тищенко П. Биотехнологические предпосылки сексуальной революции [Электронный ресурс] / П. Тищенко. – Режим доступа : <http://postnauka.ru/video/46561>

147. Ткачова В. Стан і перспективи розвитку сім'ї в сучасному українському суспільстві (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук / В. Ткачова ; Одеський національний університет імені І. І. Мечникова. – Одеса, 2008. – 24 с.

148. Томалинцев В. Н. Предназначение поколений / В. Н. Томалинцев // Молодежь: тенденции социальных изменений / под ред. В. С. Лисовского. – СПб., 2000. – С. 121–135.

149. Трактаты о любви / РАН, Ин-т философии ; ред. О. П. Зубец. – М. : ИФ РАН, 1994. – 187 с.

150. Україна. Закони. Сімейний кодекс України ; Житловий кодекс Української РСР : офіц. вид. : Із змінами і допов. Станом на 1 лют. 2007 / М-во юстиції України. – К. : Ін Юре, 2007. – 200 с.

151. Українські гомосексуали і суспільство: взаємне проникнення. Огляд ситуації: суспільство, держава і політики, ЗМІ, правове становище, гей-спільнота // Центр «Наш світ». – К. : Атопол, 2007. – 88 с.

152. **Устинова Н.** Материнство как специфическое новообразование самосознания и личности женщины // **Мир науки, культуры, образования.** – 2011. – **Вип. № 4–1.** – С. 76–79.

153. Федотова Ю. Проблема понимания кризиса семьи / Ю. Федотова // Социологические исследования. – 2003. – № 11. – С. 137–141.

154. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Людвиг Андреас Фейербах. – М. : Мысль, 1955. – Т. 2. – 942 с.

155. Фихте И. Основа естественного права согласно принципам наукоучения / Иоган Готлиб Фихте. – М. : «Канон+» ; РООИ «Реабилитация», 2014. – 392 с. – (История философии в памятниках).

156. Фомін Ф. Еволюція сім'ї в контексті соціокультурних реалій сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : 09.00.03 / Ф. В. Фомін ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2013. – 19 с.

157. Фомін Ф. Сім'я як соціокультурний феномен: аналіз підходів та методологій дослідження / Ф. Фомін // Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : матеріали звіт. наук. конф. – К. : НПУ ім. М.П.Драгоманова, 2008. – С. 223–225.

158. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет : [пер. с франц.] / Мишель Фуко. – М. : Касталь, 1996. – 448 с.

159. Харчев А. Современная семья и её проблемы / А. Харчев, М. Мацковский. – М. : Статистика, 1978. – 224 с.

160. Хенкин С. Интеграция мусульман в Европе: политический аспект / С. Хенкин, И. Кудряшова // ПОЛИС : политические исследования. – 2015. – № 2. – С. 137–155.

161. Цюркало Т. Дослідження інституту сім'ї в лоні соціально-філософського знання / Т. Цюркало // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. = 2009. = № 2(26). = С. 148–152.

162. Чорний О. Динаміка функціонування сучасної сім'ї як соціального інституту / О. О. Чорний. – К. : Стилос, 1993. – 168 с.

163. Шарыгина А. Гендерные трансформации нуклеарной модели семьи. Лесбийские и геевские партнёрства / А. Шарыгина // Международная конференция по вопросам поддержки прав человека для лесбиянок и геев в Украине. – К., 2008. – С. 46–51.

164. Шлюб, сім'я та дітородні орієнтації в Україні. – К. : АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.

165. Шопенгауэр А. Афоризмы житейской мудрости / А. Шопенгауэр. – М. : Эксмо, 2015. – 640 с.

166. Щербакова Е. В странах Европейского Союза все большая часть населения проживает одиноко, хотя во многих из них дети стали позже покидать семью родителей [Электронный ресурс] / Е. В. Щербакова. – Режим доступа : <http://demoscope.ru/weekly/2007/0307/barom02.php>

167. Эллиот П. Теории феминизма / П. Эллиот, Н. Менделл // Гендерные исследования: феминистская методология в социальных науках / под ред. И. Жеребкиной. – Харьков : ХЦГИ, 1998. – С. 15–51.

168. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Ф. Энгельс. – М. : Политиздат, 1986. – 639 с.

169. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона [Электронный ресурс]. – СПб. : Издательское дело, 1990. – Т. XXIX. – С. 469. – Режим доступа : <http://dlib.rsl.ru/viewer/01003924202#?page=11>

170. Юда Л. Гендерний аналіз українських родинних традицій / Л. Юда // Сучасна українська сім'я: гендерні проблеми та шляхи їх подолання : матеріали обласної наук.-практ. конф. / гол. редкол. І. В. Дорожкіна. – Чернігів, 2009. – С. 14–21.

171. Юм Д. О многоженстве и разводах // Сочинения : в 2 т. / Д. Юм. – М. : Мысль, 1965 – Т. 2. – С. 598–605.

172. Юрченко Л. Молода сім'я – деякі аспекти гендерного портрету [Текст] / Л. П. Юрченко // Гендерна мапа Центрально-Східної Європи : матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Суми, 21–22 квітня 2011 р. / ред. кол. : Н. Д. Світайло, В. П. Павленко. – Суми : СумДУ, 2011. – С. 137–141.

173. Adoption and Foster Care by Gay and Lesbian Parents in the United States / Gary J. Gates, M.V. Lee Badgett, Kate Chambers, Jennifer Macomber. – 2007. – P. 3.

174. Basten S. Voluntary Childlessness and being Childfree, The future of human reproduction : Working paper, № 5. – Oxford-Vienna, 2009. – 23 p.

175. Chancey L. Voluntary childlessness in marriage and family textbooks, 1950–2000 / L. Chancey, S. Dumais // Journal of Family History. – 2009. – № 34(2). – P. 206–223.

176. De Anna L. Gore. I Don't Want Any Children... Ever: Gender Differences in Voluntary / De Anna L. Gore // Childlessness in the US, 2002. – Florida State University, PhD thesis. – 15 p. [Electronic resource]. – Access mode : <http://paa2008.princeton.edu/papers/80315>.

177. Family: Encyclopedia Britannica [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/201237/family>

178. Herek G. Legal recognition of same-sex relationships in the United States: A social science perspective / G. Herek // American Psychologist. – 2006. – Vol. 61(6). – 23 p.

179. Gillespie R. Childfree and feminine: Understanding the gender identity of voluntarily childless women / R. Gillespie // *Gender and Society*. – 2003. – № 17(1). – P.122–136.
180. Gottman J., Levenson R. et al. Observing gay, lesbian and heterosexual couples' relationships: Mathematical modeling of conflict interaction / Gottman J., Levenson R. et al. // *Journal of Homosexuality*, 2003. – №45(1). – P. 66–90.
181. Kennedy H. Karl Heinrich Ulrichs: First Theorist of Homosexuality // *Science and Homosexualities* / Ed. V. Rosario – New York, 1997. – P. 26–45.
182. Kneale D. Postponement and childlessness: Evidence from two British cohorts. / D. Kneale, H. Joshi // *Demographic Research*, 19V. P. 1935–1964. [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.demographic-research.org/volumes/vol19/58/19-58.pdf>
183. Lesthaeghe R. When history moves on: the Foundations and Diffusion of a Second Demographic Transition / R. Lesthaeghe, J. Surkyn. – Brussels : Interface Demography, Free University of Brussels, 2004. – 25 p.
184. Mead M. Sex and Temperament / Margaret Mead. – New York : Morrow, 1935. – P. 280.
185. Money J. Linguistic resources and psychodynamic theory /J. Money // *British Journal of Medical Sexology*. – 1955. – Vol. 20. – P. 264–266.
186. Morell C. Saying No: Women's Experiences with Reproductive Refusal» / Morell C. // *Feminism and Psychology*. – 2000. – № 10(3). – P. 313–322.
187. Qu L. Effects of changing personal relationships on decisions about having children / L/ Qu, R. Weston, C. Kilmartin // *Family Matters*. – 2000. – № 57. – P. 17.
188. Van de Kaa D. Europe's Second Demographic Transition / Van de Kaa D. // *Population Bulletin*. – Washington, 1987. – Vol. 42, №1. [Electronic resource]. – Access mode : <http://virtualpostgrados.unisabana.edu.co>

/pluginfile.php/163483/mod_resource/content/5/kaa(1)%20second
%20demographic%20transition.pdf

189. Veevers J. Childless by choice / J. Veevers. – Toronto : 1980
[Electronic resource]. – Access mode : [https://books.google.com.ua/books/
about/Childless_by_choice.html?id=v2pqAAAAMAAJ&redir_esc=y](https://books.google.com.ua/books/about/Childless_by_choice.html?id=v2pqAAAAMAAJ&redir_esc=y)

190. Whitam F. Male homosexuality in four societies: Brazil, Guatemala,
the Philippines, and the United States / Whitam F., Mathy R. – New York :
Praeger, 1986. [Electronic resource]. – Access mode :
[http://uknowledge.uky.edu/cgi/viewcontent.cgi?
article=1457&context=law_facpub.](http://uknowledge.uky.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1457&context=law_facpub)